

СТЕПЬ ЛІНІАН
ВОЙНИЧ

Обид

СТЕПЬ ДІДІАН ВОЙНИЧ

A large, stylized, handwritten signature in black ink, likely the author's name 'Stepan Didiyan', rendered in a cursive, calligraphic style.

Роман

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1985

И (Англ.)
В65

Этель Лилиан Войнич

ОВОД

Р о м а н

Перевод с англійського *Марии Ивановны Рябовой*
Послесловие *Василия Павловича Козаченко*
Киев Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Редактор *В. Р. Лихогруд*
Художне оформлення *В. Я. Чебанника*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректор *А. П. Чепурна*

ІБ № 2650

Здано на виробництво 19.03.85. Підписано до друку 11.04.85. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 2. Гарнітура бан. Друк високий. Умовн. друк. арк. 14,28. Умовн. фарбовідб. 14,49. Обл.-вид. арк. 15,5. Тираж 150 000 пр. Зам. 5—116. Ціна 1 крб. 60 к.
Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

Войнич Е. Л.

В65 Овід: Роман /Пер. з англ. М. Рябової; Післямова В. Козаченка.— К.: Молодь. 1985.— 272 с.

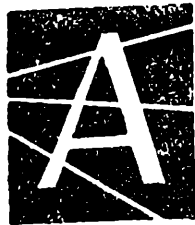
Події твору відомої англійської письменниці розгортаються в 30—40-х роках ХІХ століття в Італії. У книжці яскраво змальовано героїзм італійських революціонерів-патріотів і зрадницьку роль католицької церкви.

4803020000—068
В **М228(04)—85** Без оголошення.

И (Англ.)

© Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1985, художнє оформлення.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Артур сидів у бібліотеці духовної семінарії в Пізі¹ і переглядав купу рукописних проповідей. Був гарячий червневий вечір. Вікна стояли розчинені навстіж, віконниці були напівприхилені. Отець ректор, канонік² Монтанеллі, відірвався на хвилину од писання і з любов'ю поглянув на схилену над паперами чорняву голову.

— Що, не можеш знайти, сагіно³? Ну, не треба, я напишу заново. Мабуть, ця сторінка десь загубилась, і я тільки даремно забрав у тебе стільки часу.

Голос у Монтанеллі був тихий, але дуже глибокий і густий, з срібною чистотою тембру, яка надавала його мові якоїсь особливої чарівності. Це був голос природженого оратора, багатий на відтінки. Коли канонік говорив з Артуром, тон у нього був завжди ласкавий.

— Ні, радге⁴, я мушу знайти. Я певен, що ви поклали її тут. А заново ви ніколи не напишете так само.

Монтанеллі знов узявся до роботи. За вікном ліниво гудів сонний хрущ, по вулиці лунав протяжний сумовитий крик продавця фруктів: «Суниці! Суниці!»

¹ Піза — місто в Тоскані, один із найбільших центрів італійської культури.

² Канонік — старший ксьондз, член капітулу — колеги духовних осіб при монастирі або соборі.

³ Сагіно — любий.

⁴ Радге — отче.

— «Про зцілення прокаженого» — ось вона!

Артур перейшов кімнату тим м'яким нечутним кроком, що завжди дратував його домашніх. В цьому невеличкому, тендітному хлопцеві, більше схожому на італійця шістнадцятого століття, ніж на юнака з буржуазної родини тридцятих років, від довгих вій і чутливого рота до маленьких рук і ніг — усе було занадто витончене, занадто ніжне. Коли Артур сидів спокійно, він скидався на гарненьку дівчину, переодягнену в хлоп'яче вбрання, але коли він рухався, його гнучкість і спритність нагадували приручену пантеру з захованими пазурами.

— Та невже? Що б я робив без тебе, Артуре? У мене б завжди все пропадало. Ну, я вже більше не буду писати. Ходім у сад, я допоможу тобі розібратися у твоїй роботі. Покажи, що ти там не зрозумів?

Вони вийшли в тихий, тінявий монастирський сад. Семінарія містилась у будинках старого домініканського¹ монастиря, і двісті років тому його квадратний двір мав охайний вигляд. Між рівненькими грядками росли акуратно підстрижені кущі розмарину й лаванди. Одягнені в біле монахи, що колись доглядали ці квіти, тепер лежали поховані й забуті, але запашні трави все ще цвіли в тихі літні вечори, хоч ніхто вже не збирав їх на ліки. Дерен пробився в щілинах між плитами, і колодязь серед двору заріс папороттю. Троянди здичавили, і їх довгі, поплутані стебла повзли через стежки; на грядках червоніли маки; висока наперстянка схилалась над переплутаною травою, а стара виноградна лоза, кинута напризволяще, звисала з гілок занедбаного кизилового дерева, яке з сумовитою упертістю повільно похитувало ряснолистою головою.

В кутку височіла величезна магнолія, мов вежа з темно-зеленого листя, покроплена де-не-де молочно-білим цвітом. Коло дерева стояла грубо зроблена дерев'яна лавка. Монтанеллі сів на неї.

Артур вивчав філософію в університеті і, коли натрапляв на важкі місця в книзі, звертався за поясненням до радге. Монтанеллі був для нього універсальною енциклопедією, хоч хлопець не вчився у нього в семінарії.

¹ Домініканці — давній католицький чернечий орден.

— Ну, мабуть, я піду, — сказав Артур, коли трудне місце було роз'яснене. — Я вам не потрібний?

— Сьогодні я більше не працюватиму, але я хотів би ще посидіти з тобою, якщо в тебе є час.

— Ну, звичайно!

Артур сперся об дерево і глянув крізь темну зелень на перші бліді зорі, що замерехтіли в глибині спокійного неба. Від матері, уродженки Корнуеллу¹, він унаслідував мрійні, таємничі очі, темно-сині з чорними віями. Монтанеллі відвернувся, щоб їх не бачити.

— Ти якийсь стомлений, друже, — сказав він.

— Що ж робити...

У голосі Артура теж вчувалася втома, і Монтанеллі зразу помітив це.

— Тобі не слід було так швидко повертатися до коледжу. Від безсонних ночей коло хворої ти вкрай знесилився. Шкода, що я не наполіг, щоб ти добре відпочив, перш ніж виїхати з Ліворно.

— Ні, радше, з цього нічого не вийшло б. Після смерті матері я не міг лишатися в цьому злочасному домі. Джулі довела б мене до божевілля.

Джулі була дружина його старшого зведеного брата і давній його ворог.

— Та я й не хотів би, щоб ти лишався з своїми родичами, — лагідно відповів Монтанеллі. — Я знаю, що для тебе це було б найгірше. Але чому ти не прийняв запросин твого приятеля-англійця? Погостював би в нього з місяць, а тоді знову повернувся б до праці.

— Ні, радше, я не міг. Уоррени дуже щирі, добрі люди, але вони мене не розуміють. Вони жаліють мене, — я бачу це по їхніх обличчях. Вони пробували б утішати мене, говорили б про матір... Джемма, звичайно, не така; навіть ще як ми були малі, вона завжди знала, чого не слід казати. Але інші... Та й не тільки це...

— А що, сину мій?

Артур зірвав кілька квіток наперстянки і нервово зім'яв їх.

— Я не можу жити в цьому місті, — сказав він, трохи помовчавши. — Там крамниці, де вона купувала мені малому іграшки, набережна, по якій ми гуляли

¹ Корнуелл — графство в Англії.

вдвох, поки вона тяжко не захворіла. І так скрізь, куди б я не пішов. Кожна дівчина на базарі пропонує мені купити квіти — нащо вони мені тепер! І потім кладовище... Ні, мені треба було виїхати звідти, надто тяжко бачити все це.

Артур замовк, розриваючи на клаптики дзвіночки наперстянки. Запанувала довга, глибока тиша, і він глянув на радге, дивуючись, чому той нічого не відповідає. Під магнолією вже темнішало, і все навколо здавалося тьмяним, невиразним. Проте надворі було ще досить ясно, щоб помітити мертву блідість на обличчі Монтанеллі. Він сидів, понуривши голову, і міцно держався правою рукою за край лавки. Артур одвів очі в побожному здивуванні перед цією великою душею.

«Боже мій, — подумав він, — який же я нікчемний і егоїстичний проти нього. Якби моє горе було його власним, він не міг би відчутти його глибше».

Монтанеллі підвів голову і оглянувся навколо.

— Я й не наполягаю, щоб ти їхав туди, особливо тепер, — промовив він дуже ласкаво, — але обіцяй мені, що добре відпочинеш під час літніх канікул. Мабуть, тобі краще буде поїхати десь далі від Ліворно. Я не хочу, щоб ти розладнав собі здоров'я.

— А куди ви поїдете, радге, коли семінарія закриється?

— Мені, як звичайно, доведеться повезти учнів у гори і влаштувати їх там. Але в середині серпня повернеться з відпустки мій помічник, і тоді я думаю податися в Альпи. Хочеш, поїдемо зі мною? Вирушимо в далеку гірську екскурсію, і ти зможеш вивчати альпійські мохи й лишай. От тільки чи не буде тобі нудно зі мною?

— Радге! — Артур стиснув руки, «мов справжній іноземець», як казала Джулі. — Я віддав би все на світі, щоб тільки поїхати з вами. Тільки... Я не певен...

— Ти гадаєш, що містер Бертон не дозволить тобі?

— Він, звичайно, буде проти, але яке він має право втручатися? Мені вже вісімнадцять років, і я можу робити що хочу. Зрештою, він мені лише зведений брат. Не знаю, чому я повинен йому коритися. Він завжди погано ставився до моєї матері.

— Але якщо він буде серйозно заперечувати, ти

вже краще послухайся його. Тобі вдома буде ще гірше, якщо...

— Гірше вже не може бути! — палко вигукнув Артур. — Вони завжди ненавиділи мене й ненавидітимуть, що б я не робив. Але як може Джеймс серйозно заперечувати проти того, щоб я поїхав з вами — моїм духівником!

— Не забувай, що він протестант¹. В усякому разі, краще напиши йому, і почекаємо, що він скаже. Тільки май терпіння, сину мій. У наших вчинках ми не повинні керуватися тим, чи люблять нас, чи ненавидять.

Це зауваження було зроблене дуже лагідно, проте Артур густо почервонів.

— Я знаю, — відповів він, зітхнувши. — Тільки це так важко...

— Шкода, що ти не прийшов до мене у вівторок, — сказав Монтанеллі, раптом переводячи розмову на інше. — У мене був єпископ з Ареццо, і я дуже хотів би, щоб ти з ним познайомився.

— Я пообіцяв одному студентові прийти на збори в його квартирі, і мене б чекали.

— Які збори?

Артур трохи зніяковів.

— Це не звичайні збори... — мовив він нервово, трохи заїкаючись. — Із Генуї приїхав один студент і зробив нам доповідь... Скоріше це була лекція.

— Про що?

Артур зам'явся.

— Ви не будете питати в мене його ім'я, радге? Я обіцяв...

— Я взагалі ні про що не питатиму в тебе, і коли ти обіцяв берегти таємницю, звичайно, ти не повинен нічого говорити мені. Але мені здається, що ти все-таки міг би мені довіритися.

— Звичайно, радге. Він говорив про... нас і наші обов'язки щодо народу і щодо... нас самих, і про те, як ми можемо допомогти....

— Допомогти? Кому?

— Народові й...

— Ну?

— Італії.

¹ Протестант — прихильник релігійної течії — протестантизму. Між протестантами й католиками довго тривала боротьба.

Запанувало довге мовчання.

— Скажи мені, Артуре,— промовив Монтанеллі дуже серйозним тоном, повернувшись лицем до хлопця,— чи давно ти почав думати про це?

— З минулої зими.

— Ще до смерті матері? І вона не знала?

— Ні, тоді це ще мало захопило мене.

— А тепер?

Артур зірвав кілька дзвіночків наперстянки.

— От як це було, радге,— почав він, дивлячись у землю.— Коли я минулої осені готувався до вступних іспитів, пам'ятаєте, я познайомився з багатьма студентами. Ну, і деякі з них почали розмовляти зі мною про все це... Давали книжки. Але мене це якось не дуже захоплювало, тільки й думки було, щоб швидше повернутись додому, до матері. Вона була така самотня там, у Ліворно! Адже то не дім, а в'язниця... Самого язика Джулі було досить, щоб убити її. Потім узимку, коли вона так тяжко захворіла, я зовсім забув про тих студентів і про їхні книжки. І тоді, пригадуєте, я більше не приїздив до Пізи. Якби я думав про це, я б поділився з матір'ю. Але тоді все те в мене якось зовсім вилетіло з голови... Потім я зрозумів, що вона умирає. Ви ж знаєте, в останні її дні я майже не відходив од неї. Часто просиджував коло неї цілу ніч, а вранці приходила Джемма Уоррен, щоб дати мені відпочити... І от цими довгими ночами я почав думати про ті книжки і про те, що говорили студенти, зважував, чи праві були вони... Задумувався над тим, що сказав би про все це Христос.

— Ти звертався до нього? — Голос Монтанеллі звучав не зовсім твердо.

— Часто, радге. Іноді я просив у нього поради, що мені робити, просив, щоб він взяв мене до себе разом з матір'ю... Але відповіді я не дістав.

— І ти мені ні слова не говорив про це, Артуре. А я гадав, що ти мені довіряєш.

— Радге, ви знаєте, як я вам довіряю. Але є такі речі, про які нікому не розкажеш. Мені здавалося, що ніхто не може мені допомогти, навіть ви або мати. Мені потрібна була відповідь безпосередньо од бога. Ви розумієте, вирішувалася справа мого життя, моєї душі.

Монтанеллі відвернувся й почав пильно вдивлятися в присмеркову пітьму, що оторнула віти магнолії.

— Ну, а потім? — повільно промовив він.

— Потім... вона вмерла. Останні три ночі я не відходив од неї...

Він змовк, але Монтанеллі не ворухнувся.

— Всі ці два дні перед її похоронами, — вів далі Артур низьким голосом, — я ні про що не міг думати. Потім, після похорону, я хворів; пам'ятаєте, я не міг прийти на сповідь.

— Так, пам'ятаю.

— Вночі я встав і пішов у материну кімнату. Там було пусто, тільки велике розп'яття стояло в алькові¹. І я подумав, що, можливо, бог допоможе мені. Я опустився на коліна і чекав — цілу ніч. Але вранці, коли я отямився, радге... Даремно... Я не можу пояснити цього... Не можу сказати вам, що я побачив. Я сам погано пам'ятаю. Але знаю, що бог відповів мені, і я не смію не послухатися.

Деякий час вони сиділи в темряві мовчки. Тоді Монтанеллі повернувся і поклав руку на плече Артурові.

— Сину мій, — сказав він, — я не посмію сказати, що бог не розмовляв з тобою. Але пригадай стан, в якому ти був, коли це трапилось, і не вважай хворобливу сумну фантазію за урочистий його поклик. І якщо справді він хотів відповісти тобі, чи ти певен, що правильно розумієш його слова? Який намір маєш ти в серці?

Артур підвівся і проказав повільно, ніби повторюючи, слова катехізису:

— Віддати життя Італії, допомогти їй визволитися з рабства й злиднів, вигнати австрійців і утворити вільну республіку, яка, крім бога, не знала б короля!

— Артуре, подумай хоч хвилину над тим, що ти кажеш. Ти ж навіть не італієць.

— Це однаково. Я такий, як є.

Знову настало мовчання.

Монтанеллі сперся плечем на дерево і прикрив рукою очі.

— Сядь на хвилинку, сину, — промовив він нарешті.

¹ Альков — заглибина в стіні, де ставлять ліжка.

Артур сів, і Монтанеллі міцно стис йому обидві руки.

— Я не можу сперечатися з тобою сьогодні,— сказав він.— Усе це сталося так несподівано... Я ніколи не думав, мені потрібний час, щоб усе обміркувати. Згодом ми поговоримо докладніше. Але поки що я прошу тебе пам'ятати одно: якщо з тобою щось трапиться, якщо ти... загинеш, ти розіб'єш мені серце.

— Padre!

— Ні, дай мені скінчити. Я колись казав тобі, що в мене, крім тебе, немає нікого в світі. Ти, мабуть, не розумієш як слід, що це значить. Та воно й важко зрозуміти такому молодому. У твоїх літах я б теж не зрозумів. Артуре, ти для мене як... рідний син, розумієш? Ти світло моїх очей, радість мого серця. Я готовий умерти, щоб стримати тебе від помилкового вчинку і зберегти твоє життя. Але тут я нічого не можу вдіяти. Я не прошу тебе давати мені якісь обіцянки. Я прошу тільки: пам'ятай те, що я сказав, і будь обережним. Подумай гарненько, перш ніж зробити непоправний крок. Ради мене, ради своєї покійної матері...

— Гарзд, padre, я подумаю, а ви помоліться за мене і за Італію.

Артур мовчки став навколішки.

Монтанеллі без слів поклав руку на схилену голову. Через хвилину Артур підвівся, поцілував у нього руку і, нечутно ступаючи, пішов по росяній траві.

Монтанеллі довго сидів під магнолією, вдивляючись прямо перед собою в пільму.

«Це божа кара впала мені на голову,— подумав він.— Так було і з царем Давидом... Я осквернив святилище, взявши нечестивими руками тіло господнє. Довго бог прощав мені, але тепер настав час відплати».

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Містерові Джеймсу Бертону дуже не подобалося, що його молодший зведений брат здумав «тинятися» по Швейцарії з Монтанеллі. Але як заборонити цю певинну ботанічну екскурсію в товаристві поважного професора богослов'я? Артурові, який нічого не знав

про причину заборони, це здалося б безглуздою тиранією. Він, безумовно, приписав би це релігійним або расовим забобонам, а Бертони так пишалися своєю віротерпимістю. Усі в їхній родині були ширими протестантами й консерваторами ще з тієї пори, як фірма судновласників «Бертон і сини» розпочала свою справу в Лондоні й Ліворно більше як сто років тому.

Вони вважали, що англійський джентльмен повинен бути справедливим навіть до католиків. І коли голова сім'ї, відчувши, як погано лишатися вдівцем, одружився з гарненькою католичкою, гувернанткою його молодших дітей, обидва старші сини, Джеймс і Томас, хоч і не зовсім раді були мати мачуху, навряд чи старшу за них самих, похмуро скорились.

Після смерті батька і без того тяжкі сімейні взаємини ще більше ускладнилися, коли одружився старший син; але обидва брати чесно намагалися захистити Гледіс від злого язика Джулі і виконували, як могли, свій обов'язок по відношенню до Артура. Вони навіть і не вдавали, що люблять хлопця, і їхня великодушність до нього проявлялася лише в тому, що вони щедро наділяли його дрібними грішми та дозволяли робити все, що він схоче.

У відповідь на свій лист Артур одержав чек на дорожні витрати і холодний дозвіл використати канікули, як йому до вподоби. Витративши половину свого капіталу на книжки з ботаніки та папки, він вирушив разом із Монтанеллі у свою першу альпійську подорож.

Артур давно вже не бачив радге в такому гарному настрої. Після першого тяжкого враження від розмови в саду до Монтанеллі поступово вернулась душевна рівновага, і тепер він дивився на цю подію спокійніше. «Артур ще дуже молодий і недосвідчений, — думав він, — і навряд чи його переконання непохитні. Безперечно, ще є час, щоб лагідними доказами повернути його з небезпечного шляху, на який він тільки-но ступив».

Вони хотіли побути кілька днів у Женеві, але при першому погляді на сліпучо-білі вулиці й запоршені алеї з юрбами туристів лице в Артура трохи похмуріло. Монтанеллі стежив за хлопцем, спокійно забавляючись його розчаруванням.

— Що, друже, тобі тут не подобається?

— Я й сам не знаю. Це зовсім не те, чого я сподівався. Озеро, правда, чудове, і обриси тих гір прекрасні.— Вони стояли на острові Руссо¹, і Артур показував на довге пасмо Савойських Альп.— Але місто... таке манірне і охайне, якесь протестантське. У нього такий самовдоволений вигляд. Ні, воно мені не подобається, нагадує чимсь Джулі.

Монтанеллі засміявся.

— Бідний хлопець! Йому не пощастило. Ну що ж, ми приїхали сюди для розваги, отже немає причин лишатися тут. Хочеш, покатаємося сьогодні по озеру, а завтра вранці вирушимо в гори?

— Але ж, радге, ви хотіли тут трохи побути?

— Любий мій хлопчику, я був у цих місцях разів дванадцять. Для мене радість — бачити твоє задоволення. Куди б ти хотів поїхати?

— Якщо вам справді однаково, то я хотів би рушити по річці аж до верхів'я.

— По Роні?

— Ні, по Арві. Вона тече так швидко.

— Тоді поїдемо до Шамоні.

До самого вечора вони катались у маленькому парусному човні. Прекрасне озеро справило на Артура куди менше враження, ніж сіра каламутна Арва. Він виріс на березі Середземного моря, і блакитна гладінь не хвилювала його. Але він пристрасно любив швидку течію, і буйний біг потоку з гірського льодовика захоплював його.

— Оце справжня річка! — казав він.

Вранці другого дня вони рушили до Шамоні. Артур був у дуже веселому настрої, коли вони їхали родючими долинами, але коли повернули на звивисту стежку біля Клюза і їх тісно оточили величезні зубчасті шкелі, він став серйозний і мовчазний. Від Сен-Мартена мандрівники повільно рушили пішки по долині вгору, спиняючись на ніч у придорожніх шале² або в крихітних гірських селищах, і знов ішли далі, куди заманеться. Артур був дуже чутливий до краси природи, і перший водоспад на їхньому шляху збудив

¹ Острів Руссо — острів на Роні, де встановлено бюст французького мислителя й письменника Жан-Жака Руссо (1712—1778), уродженця Женеви.

² Шале — швейцарська хатина в горах.

у ньому такий екстаз, що любо було дивитися. Коли ж вони підійшли до снігових верховин, цей буйний захват перейшов у мрійну екзальтацію, якої Монтанеллі у нього раніш не помічав. Здавалося, між ним і горами була якась містична спорідненість. Цілими годинами він лежав нерухомо в темному лункому сосновому лісі, вдивляючись поміж високими, прямими стовбурами в залиті сонцем верховини і голі скелі. Монтанеллі стежив за ним з сумовитою заздрістю.

— Я хочу, щоб ти показав мені, що ти там бачиш,— сказав Монтанеллі одного разу, відірвавшись од книги і побачивши Артура, що, як і годину тому, лежав поруч, розплатавшись серед моху і втупивши широко розплющені очі в блискучий біло-голубий простір. Вони звернули вбік од великої дороги, щоб переночувати в тихому селі поблизу водоспаду. В безхмарному небі сідало сонце, височіли скелясті шпилі, яскраво полум'яніли куполи Альп і безмежні ланцюги Монблану.

Артур підвів очі, сповнені подиву і таємничості.

— Що я бачу, радге? Немов крізь темне скло, я бачу величезний білий світ у блакитній порожнечі, яка не має ні кінця ні краю. Я бачу, як він вік за віком очікує на прихід святого духа.

Монтанеллі зітхнув:

— Я бачив це лише раз.

— І ніколи не бачите знову?

— Ні. Я бачу зовсім інше.

— Що ви бачите?

— Я, сагіпо? Блакитне небо, снігові вершини — ось усе, що я бачу в високості. А внизу — зовсім інше.

Він показав на долину. Артур став навколішки і схилився над стрімким краєм прірви.

Величезні сосни, потемнілі у вечірньому присмерку, стояли мов неживі, обступаючи річку вздовж вузьких берегів. Та ось сонце, червоне, як жевріючий камінь, спустилося за шпичастими вершинами гір, і життя й світло зникло з лиця природи.

Одразу ж з долини піднялось щось темне і грізне — похмуре, жахливе, сповнене невидимої боротьби. Прямовисні обриви західних гір нагадували зуби монстра, який причаївся, щоб схопити свою жертву і потягти вниз, в пашу глибокої чорної прірви. Сосни

здавались рядами розбійників з ножами, що шепотіли: «Нападем на вас»; в наступаючій темряві ревів і завивав потік, б'ючись об кам'яні стіни своєї в'язниці з люттю одвічного відчаю.

— Padre! — Артур підвівся, здригнувшись, і відсахнувся од прірви. — Це схоже на пекло.

— Ні, сину мій, — відповів м'яко Монтанеллі, — це схоже тільки на людську душу.

— Душі тих, що перебувають у темряві й мороці смерті?

— Ні, душі тих, що проходять повз нас день у день.

Артур тремтів, вдивляючись у морок. Густий білий туман клубочився над соснами.

— Гляньте! — закричав раптом Артур. — Люди, що блукають у темряві, побачили велике світло.

На схід під вечірньою зорею запалали снігові шпильі. Коли червоне світло зникло з вершин, Монтанеллі повернувся до Артура, торкнувши його за плече.

— Ходімо, сагіно, вже темніє. Ми заблукаємо в темряві, коли ще затримаємось.

Вони обережно спустилися поміж чорними деревами до шале, в якому спинилися на ніч.

Коли Монтанеллі зайшов до кімнати, де Артур чекав його вечеряти, він побачив, що хлопець зовсім позбувся похмурого настрою, навіяного темрявою, і став знову веселий.

— Padre, ідіть гляньте на цього кумедного пса. Він танцює на задніх лапах.

Тепер він так само захоплювався собакою, як тільки що заходом сонця. Червонощока господиня шале, сяючи білим фартухом, стояла, взявшись у боки дужими руками, і з посмішкою дивилась, як Артур примушував пса показувати свої штуки.

— Мабуть, небагато в нього клопоту, — сказала вона дочці місцевою говіркою. — А гарненьке хлоп'я.

Артур зашарівся, немов школярка, і жінка, побачивши, що він зрозумів її, вийшла з кімнати, сміючись з його замішання.

За вечерею у хлопця тільки й було розмов, що про майбутні екскурсії, сходження на гірські вершини та збирання трав. Очевидно, його фантазії не перешкоджав ні настрій, ні апетит.

Коли вранці Монтанеллі прокинувся, Артура вже

не було. Він ще вдосвіта пішов у гори допомагати Гаспарові пасти кіз.

Однак тільки-но встигли подати на стіл сніданок, як він влетів у кімнату з непокритою головою, тримаючи на плечах крихітну селянську дівчинку років трьох, а в руках величезний оберемок гірських квітів.

Монтанеллі, всміхаючись, дивився на нього. Який дивний контраст з серйозним, мовчазним Артуром у Нізі й Ліворно!

— Де ти був, навіжений? Гасав голодний десь по горах?

— Ой, радге, як там чудово! Гори на світанку такі прекрасні! А яка роса!.. От подивіться. — Він показав мокрі, забруднені черевики. — Ми взяли з собою хліба й сиру і пили на пасовищі козяче молоко. Бр-р, яке воно гидке! Я знову хочу їсти. І треба нагодувати цю маленьку особу. Аннет, хочеш меду?

Він сів, посадив дівчинку собі на коліна і почав допомагати їй розбирати квіти.

— Ні, це не діло, — заперечив Монтанеллі. — Я не хочу, щоб ти застудився. Біжи переодягнись у сухе. Ану, йди до мене, Аннет. Де ти її підібрав, Артуре?

— Край села. Це дочка того чоловіка, що ми вчора бачили. Знаєте, що лагодить взуття. Правда, у неї гарненькі очі? А в кишені в Аннет жива черепаха, яку вона зве Кароліною.

Коли Артур, переодягшись у сухі носки, підійшов до столу снідати, дитина вже сиділа у радге на колінах і весело щебетала про свою черепаху. Вона держала її в пухких рученятах, перевернувши на спину, щоб «monsieur»¹ міг помилуватись, як вона ворухить лапами.

— Гляньте, monsieur! — поважно говорила вона своєю напівзрозумілою говіркою. — Гляньте, які в Кароліни черевички!

Монтанеллі грався з дитиною, гладив їй волосся, захоплювався її черепахою і розповідав чудесні казки. Господиня шале, прийшовши прибрати із стола, зацікавилася від здивування, побачивши, як Аннет вивертає кишені його преподобія.

— Господь навчає дітей, як пізнавати хорошу людину, — сказала вона. — Аннет так боїться чужих, а от

¹ Monsieur (франц.) — пан.

вашої милості зовсім не соромиться. От чудеса! Аннет, стань на коліна і попроси доброго пана, щоб він благословив тебе. Це принесе тобі щастя.

— А я, радге, не знав, що ви вмієте забавляти дітей,— сказав Артур, коли вони через годину йшли по залитих сонцем пасовищах.— Дитина просто не зводила з вас очей. Знаєте, мені здається...

— Що?

— Я хотів тільки сказати... шкода, що церква забороняє священикам одружуватись. Я навіть не зовсім розумію чому. Адже ж виховання дітей така серйозна справа і так важливо, щоб вони з самого початку були під добрим впливом, що, здається, чим святіше покликання людини і чим чистіше її життя, тим кращий буде з неї батько. Я певний, радге, що якби ви не дали обіт, якби ви одружилися, ваші діти були б дуже...

— Мовчи!..

Слово зірвалося таким поспішним шепотом, що ще більше поглибило мовчання, яке запало між ними.

— Радге,— знову почав Артур, засмучений похмурим виглядом Монтанеллі,— хіба я сказав щось погане? Може, я помиляюся, але я завжди говорю так, як думаю.

— Можливо, ти й сам не зовсім розумієш те, що сказав,— лагідно відповів Монтанеллі.— Через кілька років ти дивитимешся на це інакше. А поки що поговоримо про щось інше.

Це було перше порушення повної гармонії і спокою, що панували між ними під час цієї ідеальної подорожі.

З Шамоні мандрівники пішли через Тет-Нуар до Мартіньї, де й спинились перепочити, бо була нестерпна спека. Після обіду вони вийшли на захищену від сонця терасу готелю з гарним видом на гори. Артур виніс свої колекції і почав серйозну розмову про ботаніку з Монтанеллі італійською мовою.

На терасі сиділи два англійці-художники; один щось малював, а другий ліниво балакав. Йому й на думку не спадало, що іноземці можуть розуміти по-англійськи.

— Віллі, покинь ти свою мазанину,— сказав він.— Намалюй краще цього прекрасного італійського хлопця, що приходить в екстаз від папороті. Глянь на лінію брів. Дай йому замість лінзи розп'яття і замість

куртки та коротких штанів римську тогу і матимеш справжнісінького християнина перших віків.

— Який там християнин! Я сидів коло нього за обідом, і він так само захоплювався смаженою куркою, як оце зараз бур'яном. Він справді гарненький. Цей оливковий колір обличчя чудовий. Але він і наполовину не такий красивий, як його батько.

— Хто?

— Його батько, що сидить просто проти тебе. Невже ти не зацікавився ним? У нього чудове обличчя.

— Який ти наївний. Не можеш впізнати католицького священика.

— Священика? А й справді. Я й забув: обіт чесноти і таке інше. Ну, тоді будемо поблажливі і припустимо, що цей юнак його племінник.

— От ідіоти! — прошепотів Артур, дивлячись на художника веселими очима. — А це дуже мило з їхнього боку вважати, що я на вас схожий. Я й справді хотів би бути вашим племінником... Padre, що з вами? Як ви зблідли!

Монтанеллі підвівся і приклав руку до лоба.

— У мене щось запаморочилась голова, — промовив він на диво тихим голосом. — Мабуть, надто довго побув на сонці. Піду ляжу, сагіно. Це нічого, просто від спеки.

Провівши ще два тижні біля Люцернського озера, Артур і Монтанеллі повернулися через Сен-Готардський перевал до Італії. На їхнє щастя, погода була дуже гарна, і вони зробили ще кілька приємних екскурсій, хоч зачарування перших днів уже зникло.

Монтанеллі весь час непокоїла думка про майбутню «серйозну розмову» з Артуром, для якої їхня подорож давала добру нагоду. У долині Арви він навмисне не згадував того, про що вони говорили тоді під магнолією; це було б жорстоко, думав він, отруїти такий художній натурі, як Артур, перше захоплення красою Альп розмовами, які, безперечно, будуть для нього тяжкі. Починаючи з Мартіні, він щоранку говорив собі: «Сьогодні поговоримо», а щовечора: «Поговоримо завтра». Тепер канікули кінчались, а він усе повторював: «Завтра, завтра». Невиразне почуття чогось нового, якоїсь невідомої заслони між ним

і Артуром змушувало його мовчати, поки в останній вечір їх подорожі він раптом не відчув, що коли він взагалі збирається говорити, то треба поговорити сьогодні.

Вони спинились на ніч у Лугано і другого ранку мали виїхати до Пізи. Він мусить принаймні дізнатись, як глибоко втягнуто його любого хлопця в зибучі піски італійської політики.

— Дощ перестав, сагіно,— сказав Монтанеллі після заходу сонця,— і це в нас єдина нагода подивитися на озеро. Ходім, я хочу з тобою поговорити.

Вони пройшли вздовж берега до затишного місця і сіли на низенький камінний мур. Прямо біля них ріс кущ шипшини, вкритий пурпуровими ягодами; кілька гілок запізнілих блідо-рожевих квітів ще звисали з верхньої гілки і сумно погойдувались, обважнівши від дощових крапель. На зеленій поверхні озера легенько тріпотів білими вітрилами маленький човен, похитуючись від вогкого вітерця. Він здавався легким і тендітним, немов срібляста квітка кульбаби, кинута на воду. Високо вгорі на Монте-Сальваторе якась пастушача хатина розплющила золоте око. Троянди, посхилявши голівки, дрімали під спокійними хмарами вересневого неба, а вода лагідно гомоніла й плескалась об прибережне каміння.

— Це в мене остання нагода спокійно поговорити з тобою,— почав Монтанеллі.— Ти вернешся до роботи в коледжі і до друзів, у мене теж буде дуже багато справ цієї зими. Я хотів би як слід з'ясувати наші взаємини, а потім, якщо ти...

Він спинився на мить, а тоді знову повільно заговорив:

— Якщо ти почуваєш, що можеш іще вірити мені, як вірив раніш, то розкажи мені докладніше, ніж тоді увечері в саду семінарії, як далеко зайшов ти в цій справі.

Артур спокійно слухав, дивлячись на воду, але нічого не відповів.

— Я хотів би знати, якщо ти можеш сказати мені, чи зв'язав ти себе клятвою або якимось інакше?

— Мені нічого говорити, любий радге. Я не зв'язав себе, але я зв'язаний.

— Не розумію.

— Яка користь від клятви? Не вона зв'язує людей.

Коли ви почуваете, що вами заволоділа ідея, то це вас і зв'язує, а коли у вас цього почуття немає, то ніщо вас і не зв'яже.

— Ти хочеш сказати, що твоє почуття непохитне? Артуре, чи подумав ти, що кажеш?

Артур обернувся і глянув прямо в очі Монтанеллі.

— Радге, ви питаєте мене, чи можу я вам вірити. А хіба ви мені не вірите? Якби я мав що сказати, я б вам сказав. Але про такі речі немає рації говорити. Я не забув, що ви сказали мені того вечора, і ніколи не забуду. Але я мушу йти своєю дорогою до того світла, що я бачу перед собою.

Монтанеллі зірвав з куща троянду, обірвав по одній всі пелюстки і кинув їх у воду.

— Цілком слушно, сагіно. Ми більше не будемо говорити про це, бо, справді, слова тут не допоможуть... Ходімо...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Осінь і зима минули без будь-яких подій. Артур багато працював і майже не мав вільного часу. Щоб побачитися з Монтанеллі, він раз або двічі на тиждень уривав по кілька хвилин. Коли-не-коли він заходив до нього і просив допомогти розібратися в якій-небудь книзі, але під час таких побачень вони ні про що інше не розмовляли. Монтанеллі більше відчув, ніж помітив, що між ним і хлопцем виросла якась невидима перепона, і уникав усього, що могло б здатися спробою відновити їхню колишню близькість. Відвідини Артура завдавали йому тепер більше смутку, ніж радості: так тяжко було завжди удавати, що ти спокійний, що нічого не змінилось. Артур, не зовсім розуміючи, в чому справа, теж помітив легку зміну в поведженні радге і, невиразно відчуваючи, що це має якийсь зв'язок з болючим питанням про «нові ідеї», боявся найменшого натяку на справу, якою сповнені були всі його думки. Проте він ніколи не любив Монтанеллі так глибоко, як тепер.

Від похмурого, невідступного почуття незадоволення, душевної порожнечі, яку він намагався заглушити упертим вивченням теології, не залишилось

і сліду, як тільки він зіткнувся з «Молодою Італією»¹. Зникли образи нездорової фантазії, породжені самотністю і постійним спогляданням кімнати, в якій лежала хвора, зникли сумніви, — щоб позбутись їх, він раніше вдавався до молитов. З новим захопленням, з новим, яснішим сприйняттям релігії (бо в студентському рухові Артур бачив не стільки політичну, скільки релігійну основу) до нього прийшло відчуття спокою, закінченості, миру й доброзичливості до людей. В запалі урочистої і вразливої екзальтації все здавалось йому сповненим світла. Він знаходив нові риси, варті любові, в тих людях, які раніше йому були противні, а Монтанеллі, якого протягом п'яти років він вважав ідеальним героєм, уявлявся йому тепер могутнім пророком нової віри з новим ореолом на чолі.

Артур пристрасно вслухався у проповіді радге, намагаючись найти які-небудь сліди спорідненості їх з республіканськими ідеалами, зосереджено вивчав біблію, радіючи з демократичних тенденцій раннього християнства.

Якось у січні Артур пішов до семінарії віднести книжку, яку брав почитати. Довідавшись, що отця ректора немає, він увійшов до кабінету Монтанеллі, поклав книжку на полицю і хотів уже вийти з кімнати, як раптом йому впала в око назва книги, що лежала на столі. Це був твір Данте «De monarchia»¹. Він почав його читати і скоро так захопився, що не почув, як відчинилися й зачинилися двері в кабінеті. Від читання його одірвав голос радге.

— Я не сподівався побачити тебе сьогодні, — сказав Монтанеллі, мигцем глянувши на назву книги. — Оце хотів зараз послати по тебе і запросити на сьогоднішній вечір.

— Щось важливе? Я сьогодні мав бути в одному місці, але я можу не піти, якщо...

¹ «Молода Італія» — політична організація, що існувала в Швейцарії в 30-х роках ХІХ ст., складалась з італійських політичних емігрантів і прагнула до політичного об'єднання Італії і визволення її від австрійців.

¹ «De monarchia» («Про монархію») — твір великого італійського поета Данте Аліг'єрі (1265—1321), в якому автор гостро виступає проти світської влади папи.

— Ні, приходь тоді завтра. Я хотів бачити тебе, бо у вівторок їду. Мене викликають до Рима.

— До Рима? Надовго?

— У листі сказано, що я зможу повернутися після великодня. Це з Ватикану¹. Я одразу ж хотів повідомити тебе, але багато часу забрали справи семінарії та готування до приїзду нового ректора.

— Padre, невже ви залишите семінарію?

— Очевидно, доведеться! Але я, мабуть, ще приїду до Пізи; принаймні на деякий час.

— Але чому ви їдете звідси?

— Це ще офіційально не оголошено, але мені пропонують єпископство.

— Padre! Де?

— Саме в цій справі я їду до Рима. Ще остаточно не вирішено, чи мені дадуть єпархію² в Апеннінах, чи я залишуся тут вікарієм³.

— А нового ректора вже призначено?

— Так, мене заступить отець Карді. Він завтра приїде.

— Як усе це несподівано!

— Так... рішення Ватикану іноді не оголошуються до останньої хвилини.

— Ви знаєте нового ректора?

— Особисто ні. Але про нього говорять з великою пошаною. Монсиньйор Беллоні пише, що це людина з блискучою ерудицією.

— У семінарії дуже відчують ваш від'їзд.

— Не знаю, як семінарія, а от ти, сагіпо, мабуть, відчуєш. Можливо, навіть так само, як я.

— Звичайно. І все ж я дуже радий за вас.

— Радий? А я не знаю, чи радіти мені, чи ні.

Монтанеллі сів до столу, і вигляд у нього був стомлений, зовсім не такий, як у людини, що чекає високого призначення.

— Сьогодні вдень у тебе теж якісь справи? — спитав він, трохи помовчавши. — Якщо ні, то побудь зі

¹ Ватикан — розкішний палац у Римі, місцеперебування папи, організаційний центр римсько-католицької церкви, поборник міжнародної реакції.

² Єпархія — у християн церковна округа на чолі з єпископом.

³ Вікарій (латинське — заступник) — 1. Помічник приходського пона. 2. Генеральний вікарій — помічник архієпископа.

мною трохи, якщо не можеш прийти ввечері. Мені якось не по собі, і я хотів би до від'їзду якнайчастіше бачитися з тобою.

— Гарзд, я побуду трохи. Мене чекають о шостій...

— Десь на зборах?

Артур хитнув головою, і Монтанеллі поспішно перевів розмову на інше.

— Я хотів поговорити про тебе. Поки мене не буде, тобі потрібен інший духівник.

— А коли ви повернетесь, мені знов можна буде приходити до вас на сповідь?

— Як ти можеш таке питати, любий мій хлопчику? Звичайно, я ж говорю лише про три-чотири місяці. Хочеш сповідатися в одного з отців братства святої Катерини?

— Гарзд, радге.

Вони поговорили трохи про інше. Потім Артур підвівся.

— Я мушу йти, радге. Товариші мене чекатимуть.

Лице в Монтанеллі знов похмурніло.

— Уже? А ти майже розвіяв мій поганий настрій. Ну, прощай!

— До побачення. Я, мабуть, прийду завтра.

— Приходь раніше, щоб я міг побути з тобою наодинці. Завтра приїде отець Карді. Артуре, любий мій хлопчику, будь обережний, коли я поїду. Не вплутайся в яку-небудь необачну справу, принаймні поки я не вернуся. Ти навіть не уявляєш, як я боюся покидати тебе.

— Даремно, радге, не турбуйтеся. Усе спокійно, і так буде ще довго.

— Ну, прощай,— поспішно сказав Монтанеллі і сів писати.

* * *

Коли Артур увійшов до кімнати, де відбувалися невеличкі студентські збори, він насамперед побачив свою давню подругу, дочку доктора Уоррена. Вона сиділа в кутку біля вікна і уважно слухала, що їй говорив один з організаторів, молодий високий ломбардець у поношеному костюмі. За останні місяці вона дуже розвинулась і змінилась; тепер у неї був ви-

гляд дорослої дівчини, і тільки дві товсті чорні коси ще нагадували недавню школярку. Вона була одягнена в чорне і на голову накинула чорний шарф, бо в кімнаті було холодно. На грудях у неї була пришилена гілка кипариса — емблема «Молодої Італії». Студент із запалом описував їй злидні селян у Калабрії¹, а вона мовчки слухала його, спершись на руку підборіддям і дивлячись униз. Артурові вона здавалася сумним образом Свободи, що оплакує загиблу Республіку. (А Джулі побачила б у ній лише не в міру високу дівчину з жовтим обличчям і неправильним носом, у занадто короткому, старому платті).

— І ти тут, Джім? — сказав Артур, підходячи до неї, коли її співбесідника покликали на другий кінець кімнати.

Джим — було дитяче скорочення її чудного імені Дженніфер. Подруги по італійській школі звали її Джеммою. Вона здивовано підвела голову.

— Артур! Я не знала, що ти член цього союзу.

— А я не знав про тебе. Коли це ти?

— Та ні, — перебила вона. — Я не член союзу. Я тільки виконала якісь два маленькі доручення. Це сталося так: я зустріла Біні. Знаєш Карло Біні?

— Звичайно, знаю.

Біні був організатором Ліворнської групи, і його знали всі члени «Молодої Італії».

— Ну, він почав мені розповідати про все це, і я попросила його взяти мене на студентські збори. Другого дня він написав мені у Флоренцію... Ти ж, мабуть, знаєш, що я на різдво була у Флоренції?

— Ні, мені тепер рідко коли пишуть з дому.

— Я їздила туди до Райтів, моїх приятельок по школі, які потім переїхали до Флоренції. Біні написав мені, щоб по дорозі додому я спинилася в Пізі і пішла на ці збори. Та ось уже починають.

У доповіді говорилося про ідеальну республіку і про обов'язок молоді підготуватися до неї. Доповідач, видно, був не дуже обізнаний з цією темою, але Артур слухав його з щирим захопленням.

В той час він сприймав усе на віру і вбирав нові моральні ідеали, не задумуючись над ними.

¹ Калабрія — гірська область у Неаполітанському королівстві.

Коли доповідь та довга дискусія після неї скінчилися і студенти почали розходитись, Артур підійшов до Джемми, яка все ще тихо сиділа в кутку.

— Я проведу тебе, Джим. Де ти спинилась?

— У Марієтти.

— Це стара економка твого батька?

— Так, вона живе далеко звідси.

Деякий час вони йшли мовчки. Потім Артур раптом спитав:

— Тобі вже минуло сімнадцять?

— У жовтні.

— Я завжди знав, що ти ніколи не будеш так, як інші дівчата, мріяти про бали та інші дурниці. Джим, люба, я так часто думав, чи будеш ти коли-небудь у наших лавах!

— А я те ж саме думала про тебе.

— Ти кажеш, що виконувала якісь доручення Біні. Я навіть не знав, що ти з ним знайома.

— Це не для Біні, а для іншого.

— Для іншого?

— Для того, хто розмовляв сьогодні зі мною, для Болли.

— Ти його добре знаєш? — спитав Артур з легкою ноткою ревності.

Йому взагалі боляче було згадувати Боллу. Вони були суперниками в одній справі, яку комітет «Молодої Італії» зрештою доручив Боллі, визнавши Артура занадто молодим і недосвідченим.

— Досить добре, і він мені дуже подобається. Він деякий час жив у Ліворно.

— Знаю. Він приїхав туди в листопаді.

— Так, бо тоді чекали пароплава. Артуре, як ти думаєш, чи не буде ваш дім безпечніший для цієї роботи, ніж наш? Кому спаде на думку запідозрити таку заможну родину судновласників, як ви. І ти з усіма знайомий у доках.

— Тихше, не так голосно, люба. Значить, це у вашому домі переховують літературу з Марселя?

— Тільки один день. Може, мені не слід було казати тобі про це?

— Ні, чому ж? Ти ж знаєш, що я член організації. Джеммо, мила, для мене це було б найвище щастя, якби до нас приєднались ти й... радге!

— Твій радге! Хіба він...

— Ні, переконання в нього інші. Але іноді мені здається... Я сподіваюсь... Я не знаю...

— Але, Артуре! Він священник.

— То що ж? У нашій організації є священники. Два з них пишуть у газетах¹. Чому б ні? Адже призначення духівництва вести народ до найвищих ідеалів і мети, а це ж і намагається робити наша організація. Зрештою, це більше релігійне і моральне питання, ніж політичне. Якщо люди почуватимуть себе в душі вільними і свідомими свого обов'язку громадянами, то ніхто не дасть себе в рабство.

Джемма нахмурила брови.

— Мені здається, Артуре, у твоїй логіці щось не так. Священник навчає релігійних доктрин. Я не розумію, що тут спільного з вигнанням австрійців.

— Священник проповідує християнство, а найбільшим революціонером був Христос.

— Ти знаєш, одного разу я говорила батькові про священників, і він сказав...

— Джеммо, твій батько — протестант.

Після невеликої паузи вона по-дружньому глянула на нього.

— Знаєш, давай обличимо цю тему. Ти завжди стаєш нетерпимим, коли говориш про протестантів.

— Ні. Навпаки, протестанти стають нетерпимими, коли заходить мова про священників.

— Хай так. Але ми завжди стільки сперечались на цю тему, що не варто починати знову... Як тобі сподобалася доповідь? — раптом перевела вона розмову.

— Мені дуже, особливо остання частина. З якою силою говорив він про те, що треба жити для республіки, а не мріяти про неї! Це відповідає вченню Христа «Царство боже в самих нас».

— А мені саме ця частина й не сподобалася. Він наговорив стільки пишних слів про те, що ми повинні думати й почувати і якими мусимо бути, і ні слова не сказав, що саме нам треба робити.

— Прийде час, і нам усім вистачить роботи. Але треба мати терпіння. Великі зміни не відбуваються за один день.

— Що складніше завдання, що більше часу треба на якесь діло, то більше рації починати його негайно.

¹ Тобто в газеті «Молода Італія».

От ти говорив про тих, що варті свободи. А хто більше був вартий свободи, як не твоя мати? Це ж була ідеальна жінка з ангельською душею. А яку користь мала вона від своєї доброти? Вона до самої смерті була рабою, яку твій брат із дружиною кривдили, ображали й мучили. Для неї було б куди краще, якби вона не була такою лагідною і терпеливою. Тоді б вони не посміли так поводитися з нею. Так само й з Італією. Тут треба не терпіти, а повстати й оборонятися...

— Джім, люба, якби гнів і злоба могли врятувати Італію, вона давно вже була б вільна. Їй не ненависть потрібна, а любов.

Вимовивши це слово, він раптом весь почервонів і знову зблід. Джемма цього не помітила; вона дивилася прямо перед собою, насупивши брови і стиснувши губи.

— Тобі, Артуре, здається, що я помиляюсь, — сказала вона, помовчавши... — Але я маю рацію, і ти колись переконаєшся в цьому. Ну, я вже дома. Може, знайдеш?

— Ні, вже пізно. Добраніч, Джім!

Він стояв коло дверей, стискаючи її руки в своїх.

— «За бога й народ...»

Поволі, урочисто вона договорила слова гасла:

— «...віднині й довіку».

Потім відняла свою руку і вбігла в будинок.

Коли двері за нею зачинилися, Артур нахилився й підняв гілку кипариса, що впала у неї з грудей.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Артур повернувся додому немов на крилах. Його переповнювало безмежне, нічим не затьмарене щастя. На зборах натякали на готування до збройного повстання. Джемма стала їхньою співницею, і він кохав її. Вони будуть тепер разом працювати, можливо, навіть разом умруть за республіку. Настав час розквіту їхніх надій. Радге побачить це і повірить у їхню справу.

Однак уранці він прокинувся у тверезішому настрої і пригадав, що Джемма їде до Ліворно, а радге до Рима.

Січень, лютий, березень — три довгі місяці до великодня. А що як Джемма підпаде під протестантський вплив? (У розумінні Артура «протестант» і «міщанин» було те саме). Ні, Джемма ніколи не стане кокетувати й полонити серця туристів та лисих судовласників, як інші англійські панночки в Ліворно. Вона зовсім інша. Але вона може бути дуже нещасною. Така молода, без друзів, зовсім самотня серед цих схожих на деревину людей... О, якби мати була жива!..

Увечері він пішов до семінарії. Монтанеллі розмовляв з новим ректором. Вигляд у нього був стомлений і незадоволений. Побачивши Артура, він не зрадів, як звичайно, а ще більше похмурнів.

— Це той студент, про якого я вам говорив, — сухо промовив Монтанеллі, знайомлячи нового ректора з Артуром. — Я вам буду дуже вдячний, якщо ви дозволите йому й надалі користуватися бібліотекою.

Отець Карді, літній, добродушний на вигляд священник, одразу ж почав говорити з Артуром про університет; з легкого, невимушеного тону видно було, що він добре обізнаний з життям студентства.

Розмова скоро перейшла в суперечку про університетські порядки — пекуче питання тих днів. На велике задоволення Артура, новий ректор різко засуджував звичай університетської адміністрації вічно докучати студентам безглуздими й дошкульними обмеженнями.

— У мене чималий досвід у вихованні молоді, — говорив він, — і я взяв собі за правило ніколи нічого не забороняти без поважної причини. Молоді люди рідко завдають клопоту, якщо ставитися з належною пошаною до їх особи. Але, звичайно, і найсмирніший кінь буде брикатися, коли безперестану натягати віжки.

Артур дивився на отця Карді широко розплющеними очима. Він ніколи не сподівався, щоб новий ректор так захищав інтереси студентів. Монтанеллі не брав участі в розмові, очевидно, ця тема не цікавила його. Вираз його обличчя був такий стомлений і пригнічений, що отець Карді раптом сказав:

— Боюся, що надто стомив вас, отче. Пробачте за балакучість. Мене ця тема дуже хвилює, і я забуваю, що іншим вона може здатися нудною.

— Навпаки, мені дуже цікаво.

Монтанеллі не любив банальних формул чемності, і його тон неприємно вразив Артура.

Коли отець Карді пішов, Монтанеллі повернувся до Артура із зосередженим, занепокоєним виразом, який весь вечір не сходив з його обличчя.

— Артуре, любий мій хлопчику, — почав він повільно, — мені треба щось сказати тобі.

«Мабуть, до нього дійшли погані чутки», — промайнуло в голові Артура, і він стурбовано глянув на засмучене обличчя Монтанеллі.

Настало довге мовчання.

— Як тобі подобається новий ректор? — раптом спитав Монтанеллі.

Питання було таке несподіване, що Артур у першу хвилину не знав, що відповісти...

— Мені?.. Мені він дуже подобається... Проте я й сам ще не знаю. Це важко сказати, коли бачиш людину вперше.

Монтанеллі легенько постукав пальцями по ручці крісла — звичайна його манера, коли він був чимсь збентежений або стурбований.

— Я хотів поговорити з тобою про мій від'їзд до Рима, — почав він знов. — Коли ти думаєш, що це... коли ти хочеш, Артуре, я напишу, що не можу виїхати.

— Padre! А Ватікан?

— Ватікан знайде когось іншого. Я попрошу вибачення.

— Але чому? Я нічого не розумію.

Монтанеллі провів рукою по лобі.

— Я боюся за тебе. У голову приходять неодв'язні думки, і, зрештою, у цьому немає такої вже потреби...

— А єпископство?

— Ах, Артуре. Нащо воно мені, коли я ризикую втратити...

Він не докінчив. Артур ніколи не бачив його таким і був дуже схвилюваний.

— Я не розумію, — промовив він. — Padre, поясніть мені краще, що вас хвилює.

— Нічого. Мене гнітить невимовний страх. Скажи мені, тобі загрожує якась небезпека?

«Він щось чув», — знов подумав Артур, пригадавши чутки про майбутнє повстання. Але це не була його особиста таємниця, і він відповів запитанням:

— Яка може бути небезпека?

— Не питай мене, а відповідай.— Від хвилювання голос Монтанеллі звучав майже різко.— Тобі нічого не загрожує? Я не хочу знати твоїх таємниць. Скажи мені тільки це.

— Всі ми в божій волі. Звичайно, все може трапитись. Але я не знаю, чому б мені не лишитися живим і здоровим, поки ви повернетесь.

— Коли я повернуся... Слухай, сагіно: я віддаю це на твою волю. Можеш нічого не пояснювати мені, скажи тільки «залиштесь», і я не поїду. Від цього ніхто нічого не втратить, а я почуватиму, що тобі безпечніше, коли я біля тебе.

Така хворобливість уяви була зовсім не властива вдачі Монтанеллі, і Артур дивився на нього з глибокою тривоною.

— Padre, я певен, що ви нездужаєте. Вам обов'язково треба їхати до Рима. Постарайтеся там як слід відпочити і позбутись безсоння й головного болю.

— Гаразд,— перебив його Монтанеллі, немов стомившись від цієї розмови.— Я виїду завтра першим диліжансом.

— Ви щось хотіли мені сказати?

— Ні, більше нічого, нічого важливого.

На обличчі в нього була тривога, майже страх.

* * *

Через кілька днів після від'їзду Монтанеллі Артур зайшов до семінарії взяти в бібліотеці книжку і на сходах зустрів отця Карді.

— А, містер Бертон,— вигукнув ректор.— Саме вас я й хотів бачити. Будь ласка, зайдіть до мене й допоможіть мені в одній важкій справі.

Він одчинив двері кабінету, і Артур увійшов за ним з прихованим почуттям досади. Йому було тяжко бачити, що в дорогій для нього кімнаті, в особистому святилищі радге хазяйнувала стороння людина.

— Я страшенний книгоїд,— сказав ректор,— і перше, за що я взявся, як приїхав сюди, це почав переглядати бібліотеку. Здається, вона дуже цікава, але я не розумію цієї системи каталога.

— Цей каталог не повний, багато найкращих книжок були додані пізніше.

— Чи маєте ви вільні півгодини, щоб пояснити мені цю систему?

Вони ввійшли в бібліотеку, і Артур докладно пояснив порядок каталога. Коли він підвівся, щоб іти, ректор, сміючися, спинив його:

— Ні, ні. Ви так легко від мене не втечете. Сьогодні субота, і ви можете відкласти свою роботу до понеділка. Раз я вже вас так затримав, лишайтесь зі мною вечеряти. Я зовсім один і радий буду вашому товариству.

Отець Карді поводився так весело й приємно, що Артур одразу відчув себе з ним вільно. Після кількох незначних фраз ректор спитав Артура, чи давно він знає Монтанеллі.

— Майже сім років. Він приїхав з Китаю, коли мені було дванадцять років.

— А, так. Саме там він здобув славу доброго місіонера. І з того часу він керує вашою освітою?

— Він почав працювати зі мною на рік пізніше, приблизно тоді, коли я вперше прийшов до нього на сповідь. А відколи я вступив до університету, він допомагає мені з усіх предметів, що не входять у програму. Він дуже добрий до мене, ви навіть не уявляєте, який він добрий.

— Охоче вірю. Ця людина всіх очаровує. Прекрасна, благородна натура. Я знаю священиків, які були разом з ним у Китаї, і вони не знаходять слів, щоб достойно описати його енергію, мужність при всякій скруті і безприкладне благочестя. Вам дуже пощастило, що ви замолоду маєте допомогу й керівництво такої людини. Він казав мені, що ви втратили батьків.

— Так, батько вмер, коли я ще був дитиною, а мати — рік тому.

— Є у вас брати й сестри?

— Ні, є зведені брати, але вони були вже дорослими, коли я ще був малий.

— Ви, очевидно, були самотні в дитинстві і тому ще більше цінуєте добрість каноніка Монтанеллі. Між іншим, ви вже вибрали собі духівника на час його відсутності?

— Я хотів звернутися до одного з отців братства святої Катерини, якщо у них не дуже багато на сповіданні.

— Хочете сповідатися у мене?

Артур здивовано розкрив очі.

— Преподобний отче, звичайно, я був би радий, тільки...

— Тільки ректор богословської семінарії звичайно нікого не сповідає? Цілком слушно. Але я знаю, що канонік Монтанеллі дуже цікавиться вами і, певно, навіть трохи турбується, так само, як турбувався б і я, покидаючи улюбленого учня. Він буде задоволений, коли дізнається, що ви під духовним опікуванням його колеги. І, щиро кажучи, сину мій, ви мені подобаетесь, і я буду радий допомогти вам, чим тільки зможу.

— Коли так, то я, звичайно, буду вам дуже вдячний.

— Тоді приходьте до мене через місяць, гаразд? І коли матимете вільний час увечері, заходьте до мене.

Перед самим великоднем надійшло офіційне повідомлення, що Монтанеллі дано невеличку єпархію в Брізігеллі, в Етруських Апеннінах. Він написав Артурові з Рима в бадьорому й спокійному тоні — очевидно, його пригнічений настрій уже минув. «Ти повинен обов'язково бути у мене всі канікули, — писав він, — а я буду часто приїздити до Пізи. Отже, я сподіваюся бачитися з тобою, хоч і не так часто, як хотів би».

Доктор Уоррен запропонував Артурові пожити під час великодніх канікул з його родиною, замість того щоб повертатися в похмурий, поточений щурами палац, де тепер повновладно панувала Джулі. У лист була вкладена коротенька записка, надряпана нерівним дитячим почерком Джемми; вона просила, якщо можна, обов'язково приїхати. «Мені треба про дещо поговорити з тобою», — писала вона.

Ще більше підбадьорювали Артура таємні чутки, що передавалися з уст в уста серед студентів університету. Всі чекали великих подій після свята.

Усе це створило в Артура такий піднесений, екзальтований настрій, що найнеймовірніші дивовижні речі, про які шепотіли студенти, здавалися йому можливими й цілком здійсненими протягом найближчих двох місяців.

Він вирішив поїхати додому у страсний четвер і пробути там перші дні канікул, боячися, щоб радість побачення з Джеммою не порушила того урочистого благочестивого настрою, якого церква вимагає від своїх дітей у ці дні. Він написав Джеммі, що буде у них на другий день великодня, і в середу ввечері увійшов у свою спальню цілком спокійний.

Він став на коліна перед розп'яттям. Отець Карді обіцяв прийняти його вранці, і до цієї останньої своєї сповіді перед великоднім причастям він мусив підготувати себе довгою палкою молитвою. Стоячи на колінах із схрещеними руками й похиленою головою, він пригадував усе, що сталося з ним за останній місяць, і перераховував найдрібніші свої гріхи — нетерпіння, недбайливість, запальність, що ледь-ледь запламували чистоту його душі. Крім цього, Артур нічого не міг пригадати: в цей час він був занадто щасливий, щоб багато грішити. Він перехрестився і, підвівшись, почав роздягатися.

Коли він розстебнув сорочку, на підлогу полетів якийсь папірець. Це був лист від Джемми, який він цілий день носив на грудях. Він підняв його, розгорнув і поцілував дорогі рядки. Потім знов почав згортати записку з невиразним почуттям, що робить щось дуже смішне, і раптом побачив на звороті листа приписку, якої раніше не помітив: «Приїжджай обов'язково і якнайшвидше, бо я хочу, щоб ти побачився з Боллою. Він тепер живе тут, і ми щодня разом читаємо».

Гаряча краска залила Артурові все обличчя.

«І скрізь цей Болла! Що він знов робить у Ліворно? І чого це Джеммі захотілося разом з ним читати? Чи він зачарував її своїми контрабандними пригодами? Ще тоді в січні на зборах ясно видно було, що він закоханий у неї. Тим-то він з таким запалом говорив тоді. А тепер він так близько до неї, читає з нею щодня».

Артур рвучко кинув листа і знов став навколішки перед розп'яттям. І це душа, що хоче очиститися від гріхів і прийняти святе причастя, душа, примирена з богом, собою і всім світом! Значить, вона здатна на низькі ревності і підозрілість, на егоїстичну злобу і ненависть, та ще проти кого — проти свого товариша! У гіркому самоприниженні він закрив руками лице.

Ще п'ять хвилин тому він мріяв про мученицький подвиг, а тепер підпав під владу таких низьких думок!..

...Коли в четвер уранці Артур увійшов у семінарську каплицю, він застав там отця Карді самого. Прочитавши молитву, він одразу ж заговорив про свою провину.

— Отче, я грішний у ревнощах, зlobі та недостойних думках проти того, хто не заподіяв мені ніякого зла.

Отець Карді добре знав, з ким має справу. Він ласкаво промовив:

— Ви мені не все сказали, сину мій.

— Отче, людину, проти якої я мав негідні християнина думки, я повинен особливо любити й поважати.

— Ви зв'язані з нею узами крові?

— Ні, ще міцнішими.

— Якими, сину мій?

— Ми товариші.

— Товариші в чому?

— У великій святій справі.

Настало коротке мовчання.

— І ваша зlobа, ваші ревнощі проти цього... товариша викликані його більшими успіхами в цій справі, ніж у вас?

— Так, почасти. Я заздрив його досвідченості, його вмінню бути корисним. А потім я думав, боявся, що він забере у мене серце дівчини, яку я кохаю.

— А ця дівчина, яку ви кохаєте, дочка нашої святої церкви?

— Ні, вона протестантка.

— Єретичка?

Артур у відчаї стис руки.

— Так, єретичка,— повторив він.— Ми виховувалися разом, наші матері були подругами... і я заздрив йому, бо він теж її любить, і тому... тому...

— Сину мій,— з хвилину помовчавши, повільно й поважно промовив отець Карді,— ви ще не все сказали мені. У вас ще є щось на душі.

— Отче, я...— він запнувся.

Священик мовчки чекав.

— Я заздрив йому, бо організація... «Молода Італія», до якої я належу...

— Так?

— Доручила йому роботу, на яку я дуже сподівався, на яку вважаю себе особливо здатним.

— Що це за робота?

— Прийняти з пароплавів літературу... політичну літературу і сховати її у місті...

— І цю роботу організація доручила вашому суперникові?

— Боллі, і я заздрив йому.

— І він не дав вам приводу гніватися на себе? Ви не можете йому закинути, що він недбайливо поставився до дорученої йому справи?

— Ні, отче. Він працював відважно й віддано. Він щирий патріот, і я повинен був би лише любити й поважати його.

Отець Карді замислився.

— Сину мій, якщо в душі вашій засяяло нове світло, мрія про великий подвиг ради ближніх своїх, надія полегшити тягар усім стомленим і пригнобленим, подумайте, що робите ви з найціннішим благом господнім. Усі блага земні дав він, і нове народження — його дар. Якщо ви ступили на шлях жертви, шлях, що веде до миру, якщо ви об'єдналися з любими товаришами, щоб визволити тих, які знемагають у тайних сльозах і журбі, то звільніть вашу душу від злоби й заздрості і зробіть ваше серце олтарем, де вічно палатиме священний огонь. Пам'ятайте, що це велика й свята справа і що серце, яке віддалося їй, має очиститись від усіх егоїстичних почуттів. Це покликання подібне до покликання священика — не за кохання жінки, не за мить короткочасної пристрасті, а *«за бога й народ віднині й довіку»*.

— О-о! — Артур здивовано сплеснув руками. Він мало не заридав, почувши гасло «Молодої Італії». — Отче, ви даєте нам благословення церкви! Христос із нами.

— Сину мій, — урочисто відповів священик, — Христос вигнав міняйл із церкви, бо його дім має бути домом молитви, а вони зробили з нього злодійський вертеп.

Після довгої мовчанки Артур промовив тремтячим шелотом:

— І Італія буде його храмом, коли будуть вигнані...

Він не скінчив і почув лагідну відповідь:
— «Земля і всі її багатства — мої», — сказав господь.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Того дня Артурові захотілося далеко прогулятись. Віддавши свій багаж товаришеві-студентові, він пішов до Ліворно пішки.

День був хмарний, але не холодний, і низька рівнина здавалася йому сьогодні кращою, ніж звичайно. Юнакові радісно було відчувати під ногами еластичність вогкої трави і заглядати в соромливі здивовані очі весняних квітів, що росли обабіч шляху. На узліссі, у кущі жовтої акації, якась пташка звивала собі гніздо; коли він проходив повз неї, вона злякано скрикнула і, затріпотівши темними крилами, злетіла в повітря.

Він намагався зосередитись на побожних думках, необхідних напередодні страсної п'ятниці, але думки про Монтанеллі і Джемму так заважали його благочестивим намірам, що він нарешті припинив марні зусилля і дозволив своїй уяві захопитися дивом і славою майбутнього повстання та роллю, яку мали відіграти в ньому два його ідеали. Раде мав бути проводирем, апостолом, пророком; перед священним гнівом його зникнуть сили тьми, і біля його ніг молоді оборонці свободи заново пізнають старі істини, старі доктрини в їх новому, ще невідомому значенні.

А Джемма? О, Джемма битиметься на барикадах. Вона створена бути героїнею. Вона стане вірним товаришем, чистою безстрашною дівочою, як ті, про яких мріяли поети. Вона стоятиме поруч нього, пліч-о-пліч, з усмішкою дивитиметься в обличчя крилатій смертоносній бурі, і вони загинуть разом, може, в хвилину перемоги, бо перемога, безперечно, прийде. Він нічого не скаже їй про своє кохання, не скаже жодного слова, яке б могло порушити її спокій або поспувати її товариське почуття. Вона для нього святиня, незаплямована жертва, що має згоріти на олтарі, принесена за визволення народу. Та й хто він такий, щоб насмілитись увійти в святилище душі, яка не знає іншої любові, крім любові до бога й Італії?

Бог і Італія... Раптом з неба впала дощова крапля,

коли він увіходив у великий похмурий будинок на вулиці Палаців. Дворецький Джулі, бездоганний, спокійний і, як завжди, ввічливо ворожий, зустрів його на сходах.

— Добрий вечір, Джіббонс. Брати дома?

— Містер Томас дома, сер. І місіс Бертон. Вони у вітальні.

Артур увійшов до кімнати з тяжким почуттям. Який жахливий дім! Здавалося, потік життя плив мимо нього. Ніщо в ньому не мінялося: ні люди, ні фамільні портрети, ні важкі меблі, ні вульгарне чванство багатством, ні загальний неживий вигляд. Навіть квіти на бронзових підставках здавалися металевими, немов вони ніколи не зазнавали буяння свіжого соку в теплі весняні дні. Джулі сиділа у вітальні, що була центром її існування, і чекала гостей. Вона була така, як завжди, із своєю дерев'яною усмішкою, лляними кучерями і болонкою на колінах.

— Як живеш, Артуре? — сухо спитала вона, простягаючи йому на мить кінчики пальців і зараз же відводячи їх для приємнішого дотику до шовковистої шерсті собачки. — Сподіваюся, ти здоровий і добре вмишся у коледжі?

Артур пробурмотів першу банальну фразу, що спала йому на думку в ту хвилину, і поринув у неприємне мовчання. Не стало легше й від приходу чванливого Джеймса, що привів із собою підстаркуватого манірного корабельного агента. Коли Джіббонс доповів, що обід подано, Артур зітхнув з полегкістю й підвівся.

— Я не буду сьогодні обідати, Джулі. Якщо дозволите, я піду до себе в кімнату.

— Ти зловживаєш постом, хлопче, — сказав Томас. — Я певний, що ти захворієш.

— О ні. На добраніч.

У коридорі Артур зустрів покоївку і попросив її постукати йому в двері о шостій годині.

— Синьйорино піде до церкви?

— Так. На добраніч, Терезо.

Він увійшов до себе в кімнату. Це була кімната його матері, і за час її довгої хвороби альков проти вікна був пристосований під божницю. Посередині олтаря стояло на чорному п'єдесталі величезне різьп'яття, перед ним висіла маленька лампада. Тут вона вмерла. Над ліжком висів її портрет, а на столі стоя-

ла китайська ваза покійної з її улюбленими квітами — фіалками. Якраз минули роковини її смерті, і слуги-італійці не забули її.

Артур вийняв із саквояжа старанно загорнутий портрет у рамці. Це був зроблений пастеллю портрет Монтанеллі, одержаний кілька днів тому з Рима. Артур саме розгорнув цей скарб, коли слуга Джулі приніс йому на підносі вечерю. Стара куховарка, що раніш, поки не з'явилася нова сердита господиня, служила Гледіс, прислала деякі немудрі ласощі, які, на її думку, її любий синьйоріно міг дозволити собі поїсти, не порушуючи обіту церкви. Артур не взяв нічого, крім шматка хліба, і хлопець, племінник Джіббонса, який нещодавно прибув з Англії, багатозначно посміхнувся, виносячи піднос.

Артур увійшов в альков і, ставши навколішки перед розп'яттям, спробував настроїтися на молитву і благочестиві роздуми. Але це було не так легко. Як сказав Томас, він трохи перебрав міру, постивши, і тепер це вдарило йому в голову, немов міцне вино. По спині перебіг легкий дроз, і розп'яття попливало перед очима, мов у тумані. Тільки після довгої молитви, яку він механічно прочитав кілька разів, йому пощастило зосередитись. Нарешті фізична втома перемогла гарячкове збудження нервів, і він ліг спати в спокійному настрої, вільний од усіх тривожних думок.

Артур міцно спав, коли раптом хтось різко, нетерпляче застукотів у двері. «А, Тереза», — подумав він, сонно перевертаючись на другий бік. Стукіт залунав знову, і юнак прокинувся, як від удару.

— Синьйоріно! Синьйоріно! — кричав по-італійському якийсь чоловічий голос. — Швидше вставайте, ради бога, швидше!

Артур схопився з ліжка.

— Що таке? Хто там?

— Це я, Джіан Баттіста. Ради святої діви, швидше!

Артур швидко одягнувся і відчинив двері. Поки він збентежено вдивлявся у бліде, пройняте жахом обличчя кучера, в коридорі почувся тупіт ніг і брязкіт металу. Він враз зрозумів, у чому справа.

— По мене? — спокійно спитав він.

— Так. Синьйоріно, поспішайте. Що вам треба сховати? Давайте я...

— Мені нічого ховати. Браті знають?

Із коридора виринув перший мундир.

— Синьйора розбудили. Увесь дім на ногах. Яке лихо, яке страшне лихо! Та ще в страсну п'ятницю. Святі угодники, змилуйтесь над нами!..

Джіан Баттіста розплакався. Артур ступив трохи вперед і став чекати жандармів, які з тупотом наближались до нього разом з юрбою переляканих слуг, одягнених у що попало. Коли солдати оточили Артура, позаду дивної процесії з'явилися господар і господиня дому. Він у халаті й туфлях, вона в довгому пеньюарі і з папільйотками в косах.

«Ніби надходить другий потоп, і звірі спішать до ковчега. Ось ще одна пара дивовижних звірів!»

Дивлячись на них, він ледве стримався від сміху, розуміючи його неприпустимість, — у таку хвилину годилося подумати про інше.

— Ave, Maria, Regina Coeli¹, — прошепотів він, відвертаючи очі від Джулі, щоб тріпотіння її папільйоток знов не настроїло його легковажно.

— Прошу пояснити мені, — промовив містер Бертон, підходячи до жандармського офіцера, — що значить цей безцеремонний наскок на приватний дім? Коли ви не маєте достатньої підстави, то я змушений буду звернутися до англійського посла.

— Я гадаю, — сухо відповів офіцер, — що ви визнаєте це за достатню підставу. В усякому разі англійський посол напевне визнає.

Він витяг ордер на арешт Артура Бертона, студента філософії, і, даючи його Джеймсові, холодно додав:

— Коли вам потрібні інші пояснення, зверніться особисто до начальника поліції.

Джулі вихопила в чоловіка ордер, глянула на нього і накинулась на Артура з тією грубістю, яку може дозволити собі добре вихована леді тільки в випадку шаленства.

— Ти збезчестив нашу сім'ю! — кричала вона. — Це через тебе вся міська погань буде лупати на нас очима! Такий святий і став арештантом. Та цього й треба було сподіватися від сина католички!

¹ Ave, Maria, Regina Coeli (лат.) — «Радуйся, Маріє, царице небесна...» — слова молитви.

— З арештованим не можна говорити чужою мовою, пані,— зауважив офіцер, але його слова потонули в потоці обвинувачень англійською мовою, що лилися з уст Джулі.

Доктор Уоррен якось сказав, що Джулі нагадує салат, у який куховарка вилила цілу пляшку оцту. Артура дратував верескливий голос невістки, і в нього в пам'яті раптом сплигло це порівняння.

— Навіщо всі ці слова? — промовив він.— Вам нічого боятись неприємностей. Усі розуміють, що ви тут ні при чому. Ви, панове, хочете переглянути мої речі? Прошу, мені нічого ховати.

Поки жандарми обшукували кімнату, читали його листи, розглядали його університетські роботи і витрушували шухляди, він сидів на краю ліжка, трохи червоний від хвилювання, але аж ніяк не пригнічений. Обшук не турбував його. Він завжди палив листи, які могли когось скомпрометувати, і крім кількох напівреволюційних, напівмістичних віршів у рукописі та двох чи трьох номерів «Молодої Італії», жандарми не знайшли нічого, що могло б винагородити їх за клопіт.

Після довгих суперечок Джулі, нарешті, послухала прохань дівера і пішла спати, пропливши мимо Артура з велично-зневажливим виглядом. Слідом за нею покірно вийшов Джеймс.

Коли вони пішли, Томас, який весь час ходив по кімнаті, удаючи, що його все це анітрохи не обходить, підійшов до офіцера і попросив дозволу поговорити з арештованим. Коли той кивнув на знак згоди, він повернувся до Артура і пробурмотів трохи хрипким голосом:

— Страшенно неприємна історія! Мені так шкода.

Артур глянув на нього, і лице в нього було ясне, немов літній ранок.

— Ти завжди був добрий до мене,— сказав він.— А шкодувати нічого. Мені нічого не загрожує.

— Слухай, Артуре...— Томас енергійно смикнув себе за вус і наважився поставити неприємне питання.— Чи не пов'язана ця справа з грішми? Коли так, то я...

— З грішми? Звичайно, ні. При чому тут...

— Тоді, значить, це якась політична історія? Я так

і думав. Ну, ти не журись і не звертай уваги на дурні вибрики Джулі. Ти знаєш, який у неї лихий язик. А якщо тобі потрібна буде допомога, гроші чи щось інше, дай мені знати. Гаразд?

Артур мовчки подав йому руку. Томас вийшов з кімнати, старанно намагаючись надати своєму обличчю байдужого виразу, від чого воно здавалося ще тупішим, ніж завжди.

Тим часом поліція закінчила обшук, і офіцер попросив Артура одягти пальто. Збираючись уже вийти з кімнати, хлопець спинився. Йому було тяжко прощатися з материною кімнатою при жандармах.

— Ви не могли б вийти на хвилину? — попросив він. — Ви ж бачите, я не можу втекти, а ховати тут нічого.

— Мені дуже шкода, але лишати арештованих на самоті заборонено.

— Ну гаразд, не треба.

Артур увійшов в альков, став навколішки і, поцілувавши п'єдестал розп'яття, тихенько прошепотів:

— Боже, дай мені сили лишитися твердим до самої смерті.

Коли він підвівся, офіцер стояв коло столу і розглядав портрет Монтанеллі.

— Це ваш родич? — спитав він.

— Ні, це мій духівник, новий єпископ Брізігелли.

На сходах його чекали стурбовані й засмучені слуги-італійці. Усі вони любили Артура, як колись любили його матір, і тепер товпились навколо нього, цілуючи йому руки і одягу. Джіан Баттіста теж був тут, і сльози котились по його сивих вусах. Ніхто з Бертонів не вийшов попрощатись. Їхню холодність ще більше підкреслювала любов і співчуття слуг, і Артур мало не втратив самовладання, потискуючи простягнені йому руки.

— Прощай, Джіан Баттіста. Поцілуй за мене дітей. Прощайте. Терезо. Моліться всі за мене, і хай допоможе вам господь. Прощайте! Прощайте!

Він швидко збіг по сходах.

Ще хвилину, і на ганку зостався лише невеличкий гурт мовчазних чоловіків та заплаканих жінок. Вони дивились услід кареті.

Артура посадили до величезної середньовічної фортеці біля входу в гавань.

Життя в тюрмі здалось йому терпимим. У камері було неприємно, вогко і темно, але він виріс у палаці на Віа Борра, і ні задушливе повітря, ні пацюки, ні тяжкий запах не були для нього новиною. Артурові призначили одиночне ув'язнення, і хоч нагляд був не такий пильний, як він сподівався, йому все ж не пощастило довідатись про причини свого арешту. Однак спокійний настрій, з яким він увійшов у фортецю, не залишав його. Читати йому не дозволяли, і він весь час віддавав молитві та благочестивим роздумам, спокійно чекаючи дальших подій.

Одного дня солдат відчинив двері його камери і сказав:

— Прошу йти за мною.

Після двох-трьох запитань, на які йому відповідали лише «розмовляти заборонено», Артур скорився неминучому і пішов за солдатом по лабіринту дворів, коридорів та сходів, які відгнали цвіллю. Нарешті вони ввійшли у велику світлу кімнату, де коло довгого, вкритого зеленим сукном і заваленого паперами стола сиділи трое людей у військовій формі і ліниво про щось розмовляли. Коли Артур ввійшов, вони враз стали поважні й ділові, і старший із них, франтуватий чоловік із сивими вусами, в мундирі полковника, показав Артурові на стілець по той бік столу і розпочав попередній допит.

Артур гадав, що йому будуть загрожувати, ображати його й лаяти, і приготувався відповідати з гідністю й терпінням, але був приємно розчарований. Полковник поведився суворо, холодно й формально, однак з бездоганною ввічливістю. Монотонно звучали запитання про ім'я, вік, національність і походження, і послідовно записувалися відповіді. Артур ледь стримував нетерпіння й нудьгу, коли раптом полковник сказав:

— А тепер, містере Бертон, що ви знаєте про «Молоду Італію»?

— Я знаю, що це політичне товариство, яке видає в Марселі газету і поширює її по всій Італії, маючи

на меті викликати серед народу повстання і вигнати з країни австрійську армію.

— Ви, очевидно, читали цю газету?

— Так, я цікавився нею.

— А коли читали, ви розуміли, що робите щось протизаконне?

— Звичайно.

— Де ви дістали номери, знайдені у вашій кімнаті?

— Цього я не можу вам сказати.

— Містере Бертон, тут ви не маєте права говорити «не можу сказати». Ви повинні відповідати на всі мої запитання.

— Коли ви заперечуєте проти «не можу», то я відповідатиму «не хочу».

— Ви пожалієте, якщо дозволитимете собі такі слова,— зауважив полковник.

Артур нічого не відповів, і він вів далі:

— Ми маємо докази, що ваш зв'язок з цим товариством був значно більший, ніж просте читання забороненої літератури. Вам вигідніше щиро у всьому признатися. Правда однаково виясниться, і ви побачите, що ніякими відмовляннями та викручуваннями ви своєї вини не приховаєте.

— Я й не збираюся щось приховувати. Що ви хочете знати?

— Насамперед як ви, іноземець, вплутались у цю справу?

— Я думав про це, читав усе, що міг дістати, і зробив певні висновки.

— Хто умовив вас вступити до товариства?

— Ніхто, я сам захотів.

— Не морочте мені голови,— крикнув полковник. Терпіння, видно, почало його зраджувати.— Ні до якого товариства ніхто сам не вступає. Кому ви говорили про своє бажання приєднатися до цієї організації?

Мовчання.

— Чи не будете ви ласкаві відповідати мені?

— Коли ви ставитимете мені такі запитання, то ні.

Артур говорив злісно. Його охопило якесь чудне нервово роздратування. Він знав, що в Ліворно і Пізі проведено багато арештів, і хоч справжні розміри лика були йому ще невідомі, він усе ж чув досить

багато, щоб турбуватися про долю Джемми та інших товаришів. Удавана ввічливість урядовців, докучлива гра в напад і відбивання удару, в підступні питання й ухильні відповіді набридли йому, а важкі кроки вартового за дверима болісно відгукувались у вухах.

— Між іншим, коли ви востаннє бачилися з Джіованні Боллою? — спитав полковник після обміну кількома незначними фразами. — Перед самим від'їздом із Пізи, правда?

— Я не знаю, хто це такий.

— Як? Не знаєте Джіованні Боллу? Та ні, ви напевне знаєте його. Високий, молодий хлопець, завжди чисто побритий. Це ж один із студентів вашого університету.

— В університеті є багато студентів, яких я не знаю.

— Але Боллу ви мусите знати. Гляньте, от його підпис. Бачите, він вас добре знає.

Полковник недбало простяг йому якийсь папір, де вгорі стояло: «Протокол», а внизу був підпис: «Джіованні Болла». Пробігши очима по документу, Артур побачив своє ім'я і здивовано глянув на полковника.

— Можна мені прочитати?

— Звичайно, можна. Це стосується вас.

Він почав читати, а офіцери мовчки стежили за його лицем. У документі були записані відповіді на багато різних запитань. Очевидно, Болла теж був арештований. Перші свідчення були звичайного стереотипного характеру, далі йшов коротенький звіт Болли про його зв'язок з товариством, про поширення в Ліворно забороненої літератури, про студентські збори. Потім були записані такі слова: «Серед тих, що приєдналися до нас, був молодий англієць Артур Бертон з багатої сім'ї судновласників».

Кров ударила в лице Артурові. Болла зрадив його! Болла, який узяв на себе відповідальні обов'язки організатора. Болла, що завербував Джемму, що кохав її! Артур поклав папір і втупив очі в землю.

— Сподіваюся, що цей невеличкий документ трохи відсвіжив вам пам'ять? — в'їдливо зауважив полковник.

Артур покрутив головою.

— Я не знаю цієї людини, — суворо повторив він глухим голосом. — Тут якийсь непорозуміння.

— Непорозуміння? Який абсурд! Слухайте, містере Бертон, рицарство й донкіхотство дуже похвальні, але не треба ними зловживати. Молодь завжди робить цю помилку. Та подумайте, нащо вам себе компрометувати і псувати своє майбутнє заради дрібниць? Ви жалієте людину, яка вас зрадила? Він, як бачите, не був такий делікатний щодо вас.

У голосі полковника вчувався легенький глум. Артур швидко глянув на нього. Його мозок раптом осяяло світло.

— Це брехня! — крикнув він. — Документ підроблений! Це видно з вашого обличчя. Ви підло... ви хотіли скомпрометувати якогось в'язня або впіймати мене в пастку. Ви обманщик, брехун, негідник...

— Мовчіть! — загорлав полковник, люто схоплюючись з місця. Обидва його помічники були вже на ногах. — Капітане Томмазі, — звернувся він до одного з них, — викличте, будь ласка, вартових і звеліть посадити цього юнака на кілька днів у карцер. Я бачу, його треба провчити, щоб він трохи порозумнішав.

Карцер був у підземеллі — темна, вогка, страшенно брудна діра. Замість того, щоб привести Артура до розуму, він вкрай розлютив його. Розкішна домашня обстановка зробила його дуже вимогливим до чистоти, і його перше враження від слизьких, укритих цвіллю стін, від підлоги, захаращеної купами сміття та всяких покидьків, від жахливого смороду стічних труб та гнилого дерева було досить сильне, щоб задовольнити ображеного полковника. Коли хлопця штовхнули туди і замкнули за ним двері, він обережно ступив три кроки з простягнутими вперед руками і, здригаючись від огиди, коли пальці його торкались слизької стіни, почав шукати в густій п'їтьмі більш-менш чистого місця, де можна було б сісти.

Довгий день проминув у непроглядній темряві й тиші, а ніч теж не принесла ніяких змін. Серед повної порожнечі, без ніяких зовнішніх вражень, Артур поступово втратив почуття часу; і коли другого ранку в дверях повернули ключ і повз нього з писком промчали перелякані щури, він схопився, охоплений страхом; серце шалено стукотіло, у вухах гуло, немов його продержали далеко від світла й звуків не години, а цілі місяці.

. Двері відчинилися, пропустивши млявий відблиск

ліхтаря, який здався йому потоком сліпучого світла, і в карцер увійшов старший наглядач, несучи шматок хліба і кухоль води. Артур ступнув крок уперед; він був певен, що прийшли його випустити. Але перш ніж він встиг заговорити, наглядач сунув йому в руки хліб та воду, круто повернувся і вийшов, не промовивши й слова. Двері знов зачинилися.

Артур тупнув ногою. Вперше в житті він відчув дику лють. Але знов минали години, і помалу відчуття місця й часу відпливало десь далі й далі. Питьма здавалась безмежною, без початку й кінця. Життя для нього ніби спинилося.

Увечері третього дня, коли знову відчинилися двері і на порозі з'явився старший наглядач із солдатом, Артур глянув на них, засліплений і розгублений, і, прикривши від незвичного світла очі, намагався підрахувати, скільки годин чи тижнів просидів він у цій могилі.

— Прошу йти за мною, — промовив наглядач холодним діловим тоном.

Артур підвівся і машинально пішов, почувуючи якусь нудну розслабленість, похитуючись і спотикаючись, немов п'яний. Артур відсторонив руку наглядача, коли той хотів допомогти йому зійти по крутих вузьких сходах, але коли він уже ступив на останню приступку, у нього раптом запаморочилось у голові, і він упав би, якби наглядач не піддержав його за плечі.

* * *

— Ну, тепер усе гаразд, — промовив веселий голос. — Це майже з кожним буває, хто виходить на повітря.

Артур з усіх сил намагався вдихнути повітря, коли йому в обличчя хлюпнули водою. Темрява, здавалось, одпадала від нього, з гуркотом розбиваючись на скалки. Потім він враз прийшов до пам'яті і, відштовхнувши руку наглядача, пішов, майже твердо ступаючи, по коридору і сходах. На хвилину вони спинились перед якимись дверима; коли двері відчинились, Артур опинився в яскраво освітленій кімнаті, де його допитували. Вкрай збентежений, він дивився диво-

ващими очима на стіл, папери й офіцерів, які сиділи на своїх звичайних місцях.

— А, містер Бертон,— промовив полковник.— Сподіваюся, тепер ми можемо поговорити спокійніше. Ну, як вам сподобався карцер? Трохи не такий розкішний, як вітальня вашого брата, правда ж?

Артур глянув в усміхнене обличчя полковника. Його охопило шалене бажання кинутись на цього франта з сивими бакенбардами і вчепитися йому зубами в горло. Мабуть, це почуття відбилосся в нього на обличчі, бо полковник поспішно додав зовсім уже іншим тоном:

— Сідайте, містере Бертон, і випийте води. Ви схвильовані.

Відштовхнувши простягнуту йому склянку з водою, Артур сперся об стіл і, приклавши до лоба руку, намагався дати лад думкам. Полковник пильно вдивлявся в нього і відмічав досвідченим оком легке тремтіння рук і губ, мокре від води волосся і затуманений погляд, що говорило про фізичне виснаження і нервову перевтому.

— Ну, містере Бертон,— сказав він через кілька хвилин,— ми почнемо з того, на чому спинилися минулого разу. Між нами трапилась маленька неприємність, але мушу сказати з самого початку, що я особисто ставлюсь до вас дуже вибачливо. Якщо ви поводитиметесь пристойно й розумно, ми не будемо вдаватися до надто суворих заходів.

— Чого ви од мене хочете?

Артур говорив різким сердитим голосом, зовсім не схожим на його звичайний тон.

— Я тільки хочу, щоб ви щиро, просто й чесно сказали нам усе, що знаєте про це товариство і його членів. Насамперед відколи ви знайомі з Боллою?

— Ніколи в житті не бачив його і нічого про нього не знаю.

— Невже? Ну, ми ще вернемося до цього. А Карло Біні ви, певно, знаєте?

— Ніколи не чув про такого.

— Дуже дивно. Ну, а Франческо Кері?

— Уперше чую це ім'я.

— Але ж ось лист до нього, писаний вашою рукою. Гляньте!

Артур недбало глянув на лист і відклав його.

— Ви пізнаєте цей лист?

— Ні.

— Ви заперечуєте, що це написано вашою рукою?

— Я нічого не заперечую. Я не пам'ятаю такого листа.

— Тоді, може, ви пригадаєте цей лист?

Йому дали ще один лист, і він побачив, що це був лист, який він писав восени одному товаришеві-студентові.

— Ні.

— А того, кому писали?

— Теж ні.

— У вас надзвичайно коротка пам'ять.

— Цей дефект властивий мені здавна.

— Справді? А я чув якось від одного з професорів університету, що вас зовсім не вважають там за нездібного, а швидше навпаки.

— Ви, мабуть, судите про здібності з погляду поліцейсько-шпигунського. Професори університету вживають це слово в іншому розумінні.

У голосі Артура виразно вчувалося чимраз більше роздратування. Він знесилився від голоду, важкого повітря й безсоння; здавалося, кожна кістка в його тілі боліла окремо. Голос полковника дратував його вимучені нерви, як дряпання грифеля по дошці.

— Містере Бертон,— поважно промовив полковник, відкидаючись на спинку стільця,— ви знов забуваєтесь, і я ще раз попереджаю, що такий тон не доведе вас до добра. Здавалося б, ви вже досить натерпілися в карцері, щоб мати бажання вдруге туди попасти. Кажу вам одверто, що я змушений буду вжити суворих заходів, коли ви не припините свого опору. Майте на увазі, у мене є докази, переконливі докази, що деякі з цих молодих людей таємно провозили в наш порт заборонену літературу і що ви теж допомагали їм. Ну, чи скажете ви мені по добрій волі, що ви знаєте про цю справу?

Артур ще нижче схилив голову. У ньому, немов щось живе, ворушилася сліпа, нестямна, звіряча лють. Почуття, що він от-от утратить владу над собою, лякало його більше, ніж будь-які загрози. Вперше в житті він почав розуміти, скільки таємних інстинктів може ховатися під культурною оболонкою людини

і під благочестям християнина. Жах перед самим собою опанував його з страшенною силою.

— Я чекаю вашої відповіді, — сказав полковник.

— Мені нічого вам відповідати.

— Ви рішуче одмовляєтесь відповідати?

— Я нічого не скажу.

— Тоді я просто звелю зараз одвести вас до карцера і держатиму там доти, поки ви не зміните своїх думок. А коли ви здумаете ще більше бунтувати, вас закують у кайдани.

Артур глянув на нього, тремтячи з голови до ніг.

— Робіть що хочете, — повільно промовив він, — а як поставиться англійський посол до ваших витівок з британським підданним, злочину якого не доведено, то вже його справа.

Нарешті Артура відвели до його першої камери. Він кинувся на ліжку і проспав аж до ранку. У кайдани його не закували, і жахливого карцера він теж більше не бачив. Але ворожнеча між ним і полковником розгорялася з кожним допитом.

Даремно молився Артур у своїй камері, щоб бог допоміг йому перебороти свою злобу, даремно розмірковував над милосердям і терпінням Христа. Тільки-но його приводили в довгу порожню кімнату до встеленого сукном стола і він бачив перед собою нафабрені вуса полковника, як його враз опановував нехристиянський дух, підбиваючи на ущипливі заперечення і презирливі відповіді. Ще не минуло й місяця, як Артур сидів у в'язниці, а взаємна ненависть їх так загострилася, що ні він, ні полковник не могли бачити один одного без гніву.

Постійне напруження під час цієї маленької війни починало тяжко позначатися на нервах Артура. Знаючи, як пильно за ним наглядають, і пригадуючи жахливі розповіді про те, що в'язням іноді підмішують у їжу беладонну і потім записують їх марення, він став боятись їсти і спати. Коли вночі повз нього пробігала миша, він схоплювався, обливаючись холодним потом і тремтячи від жаху; йому здавалось, що хтось заховався в камері і підслуховує, що він говорить у сні.

Жандарми, очевидно, хотіли всякими підступами вирвати в нього яке-небудь свідчення, що могло б

скомпрометувати Боллу. І його так гнітив вічний страх попасти через необачність у пастку, що саме через таке напруження нервів йому й справді загрозувала ця небезпека. Вдень і вночі дзвеніло в нього у вухах ім'я Болли, заважаючи його молитвам і злітаючи з уст замість імені діви Марії, коли він перебирав чотки. Але найгірше було те, що його віра, як і зовнішній світ, з кожним днем все більше одпливала від нього. Він з гарячковою упертістю хапався за цю останню опору, щодня вистоюючи по кілька годин на молитві, але думки його все частіше вертались до Болли, і слова молитви він повторював машинально.

Найбільшою його втіхою був старший наглядач тюрми. Це був маленький дідусь, товстий і лисий, який спочатку докладав усіх зусиль, щоб зберегти суворий вигляд. Але поступово природна добродушність, що виглядала з кожної ямки його пухлого обличчя, перемогла службовий обов'язок, і він почав передавати з камери до камери записки від ув'язнених.

Якось у середині травня цей наглядач увійшов у камеру з таким похмурим і сердитим лицем, що Артур аж занімів від здивування.

— Що таке, Енріко? — вигукнув він. — Що це з вами сьогодні?

— Нічого, — сердито буркнув старий і, підійшовши до ліжка, почав стягати ковдру, прислану Артурові з дому.

— Нащо ви забираєте мої речі? Хіба мене переводять до іншої камери?

— Ні, вас випускають.

— Випускають? Сьогодні? Зовсім? Енріко!

Схвильований Артур схопив старого за руку. Той сердито вирвав її.

— Та що з вами, Енріко? Чому ви не відповідаєте? Нас усіх випускають?

Зневажливе бурмотіння було єдиною відповіддю.

— Слухайте, — Артур, сміючися, знов узяв наглядача за руку, — вам аж ніяк не пощастить посваритися зі мною, бо я однаково не ображуся. Я хочу знати про інших.

— Про інших? — буркнув Енріко і раптом кинув сорочку, яку складав. — Сподіваюся, не про Боллу?

— І про Боллу, і про всіх інших. Та що з вами таке?

— Ну, його, бідолаху, так швидко не випустять, коли його зрадив товариш. У-у!

І Енріко з жестом огиди знов узяв сорочку.

— Зрадив? Товариш?

Очі Артура розширились від жаху. Енріко швидко повернувся до нього.

— А хіба це не ви виказали його?

— Я? Та ви збожеволіли! Я?

— В усякому разі, так йому вчора сказали на допиті. Я дуже радий, що це не ви, бо завжди вважав вас за порядного хлопця. Ходімо.

Енріко вийшов у коридор, Артур пішов за ним. Раптом збентежений його мозок осяяло світло.

— Вони сказали Боллі, що я його зрадив? Ну, звичайно. А мені вони сказали, що він зрадив мене. Але, сподіваюся, Болла не такий дурний, щоб цьому повірити.

— То це справді брехня?

Енріко спинився біля сходів і пильно глянув на Артура. Той лише знизав плечима.

— Звичайно, брехня.

— Ну, я дуже радий і перекажу йому ваші слова. Але, бачите, вони сказали йому, що ви донесли на нього з ревнощів, бо ви обидва упадали за однією дівчиною.

— Це брехня! — повторив Артур уривчастим шепотом. Його паралізував раптовий жах. «Одна дівчина... ревнощі. Звідки вони могли знати? Звідки?»

— Чекайте, голубе.— Енріко спинився в коридорі, що вів до кімнати допитів, і лагідно промовив:— Я вам вірю, але скажіть мені одну річ. Я знаю, ви католик. Чи не сказали ви чого-небудь на сповіді?

— Це брехня! — На цей раз голос Артура піднісся до здавленого крику.

Енріко знизав плечима і рушив далі.

— Звичайно, вам краще знати. Але хіба ви перший? Хіба мало нерозумної молоді отак попадалося? Тепер якраз усіх дуже схвилювали чутки про одного священика в Пізі, якого викрили ваші товариші. Вони навіть випустили листівку з повідомленням, що він шпигун.

Енріко відчинив двері до кімнати допитів і, побачивши, що Артур завмер на місці, вступивши перед собою нерухогий погляд, легенько штовхнув його через поріг.

— Добрий день, містере Бертон, — сказав полковник, люб'язно вискаливши зуби. — Дуже радий вітати вас. Із Флоренції прибув наказ про ваше звільнення. Будь ласка, розпишіться.

Артур підійшов до нього.

— Я хотів би знати, — мовив він глухим голосом, — хто доніс на мене.

Полковник, усміхаючись, звів брови.

— Хіба ви не догадуєтесь? А подумайте хвилинку.

Артур похитав головою. Полковник розвів руками з виглядом здивування.

— Не догадуєтесь? Невже? Та ви ж самі, містере Бертон. Хто ж, крім вас, міг знати ваші любовні діла?

Артур мовчки відвернувся. На стіні висіло велике дерев'яне розп'яття, і він повільно звів очі на лице Христа, не з мольбою, а з похмурим подивом перед цим безтурботним, терпеливим богом, що не вразив громом священика, який порушив таємницю сповіді.

— Будь ласка, розпишіться в одержанні ваших документів, — ласкаво промовив полковник, — і я не затримуватиму вас. Ви, певно, поспішаєте додому, а я зараз дуже зайнятий справою цього нувіженого Болли, який так жорстоко зловживав нашим християнським терпінням. Боюся, що йому загрожує суворий присуд. Прощайте.

Артур розписався і, забравши свої документи, виїшов у похмурому мовчанні. Він пішов за Енріко до масивної брами і, не сказавши на прощання жодного слова, спустився до берега каналу, де його чекав перевізник. Коли він піднявся по камінних сходах, що вели на вулицю, до нього підбігла дівчина в ситцевому платті й солом'яному брилику; вона простягла йому обидві руки.

— Артуре! Я така рада! Така рада!

Він здригнувся від несподіванки і сховав руки за спину.

— Джім! — промовив він нарешті якимсь чудним, не своїм голосом. — Джім!

— Я вже з півгодини чекаю тебе. Мені сказали, що тебе випустять о четвертій. Чому ти так дивишся

на мене? Щось трапилось? Артуре, що з тобою? Чекай!

Він одвернувся і повільно пішов по вулиці, ніби забувши про неї. Страшенно перелякана його поведінкою, вона кинулася за ним і схопила за руку.

— Артуре!

Він спинився і глянув на неї розгублено.

Джемма взяла його під руку, і кілька хвилин вони йшли мовчки.

— Артуре, любий,— лагідно почала вона,— та не бери так близько до серця цієї злочасної історії. Я знаю, що тобі страшенно тяжко, але кожний розуміє, що це неправда.

— Якої історії?

— Я маю на увазі лист Болли.

Лице Артура болісно скривилося, коли він почув це ім'я.

— Я думала, що ти нічого не чув про це,— говорила далі Джемма,— але, видно, тобі хтось сказав. Болла просто збожеволів, подумавши таке.

— Що саме?

— Значить, ти нічого не знаєш? Він прислав жахливого листа, де пише, що ти розповів про пароплави з літературою і через те його арештували. Це, звичайно, безглуздя, і це ясно кожному, хто знає тебе. Хвилюються лише ті, що не знають тебе. Я прийшла тобі сказати, що ніхто в нашій групі не вірить жодному слову.

— Джеммо! Але ж це... це правда.

Вона відсахнулася од нього й застигла на місці. Очі в неї розширились і потемніли від жаху, лице стало біле, як пов'язана навколо шиї хустка. Величезна льодова хвиля мовчання набігла на них, відділивши їх од життя й руху вулиці.

— Так,— прошепотів він нарешті,— пароплави... я говорив про них... і назвав його ім'я... Боже, боже, що мені робити?

Раптом він опам'ятався, усвідомивши її присутність і побачивши на її обличчі смертельний жах. Звичайно, вона думає...

— Джеммо, ти не розумієш! — кинувся він до неї. Але вона відскочила з криком:

— Не торкайся до мене!

Артур з несподіваною силою схопив її за руку.

— Вислухай мене ради бога. Я не винен. Я...

— Пусти! Пусти мене!

Ще мить, і вона вирвала свою руку і вдарила його по щоці.

Очі йому заволокло туманом. Хвилину він нічого не розумів, бачив лише бліде, повне відчаю лице Джемми та її праву руку, яку вона витирала об плаття. Потім в очах його знову прояснилось... Він озирнувся і побачив, що лишився сам.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Уже давно стемніло, коли Артур подзвонив біля дверей великого будинку на вулиці Віа Борра. Він пригадував, що довго блукав по вулицях, але де, чому і скільки часу — не знав. Слуга Джулі, позіхаючи, відчинив йому двері і, глянувши на похмуре кам'яне обличчя Артура, багатозначно посміхнувся. Йому здавалося дуже забавним, що молодий хазяїн вернувся додому з тюрми, немов якийсь п'яний бродяга. Артур пішов по сходах нагору. На першому поверсі зустрів Джіббонса, який сходив униз з виглядом зневажливим і осудним. Артур спробував пройти мимо, пробурмотівши «добрий вечір», але Джіббонса не так легко було обминути; коли він цього не хотів.

— Містера Томаса й містера Джеймса немає дома, сер, — сказав він, оглянувши критичним поглядом брудний одяг і розпатлане волосся Артура. — Вони разом з місіс Бертон поїхали в гості і повернуться не раніш як о дванадцятій.

Артур глянув на годинник. Було тільки дев'ять. У нього ще був час, багато часу.

— Місіс Бертон веліла спитати вас, чи будете ви вечеряти, і передати, щоб ви її почекали, бо їй неодмінно треба сьогодні поговорити з вами.

— Я нічого не хочу, дякую. І скажіть місіс Бертон, що я до її приходу не лягатиму.

Він пішов до своєї кімнати. Там після його арешту нічого не змінилося. Портрет Монтанеллі стояв на столі на тому самому місці, де він його залишив, а в алькові, як і раніш, виднілось розп'яття. Він постояв хвилину на порозі, прислухаючись. У домі не чути було ні звуку. Очевидно, його ніхто не турбуватиме. Він тихенько ввійшов у кімнату і замкнув двері.

Отже, він дійшов до краю. Нема про що думати, нема про що турбуватись. Треба лише збутися докучливих непотрібних думок, і всьому кінець. А все-таки як це безглуздо й безцільно!

Про самогубство він навіть багато не думав. Це й так було очевидно й неминуче. Він навіть як слід не уявляв, як саме заподіяти собі смерть. Аби тільки швидше покінчити з цим і забутись. У нього в кімнаті не було ніякої зброї, навіть складаного ножа. Та дарма — можна взяти рушник або подерти на довгі шматки простиню.

Прямо над вікном стирчав великий цвях. От і чудово. Аби тільки він витримав. Артур виліз на стілець і спробував. Цвях трохи хитався, і Артур дістав із шухляди молоток. Забивши глибше цвях, він хотів зняти з ліжка простиню, але раптом пригадав, що ще не молився. Звичайно, перед смертю треба помолитись; усі християни так роблять. Є навіть особливі молитви на відхід душі.

Він увійшов до алькова і став навколішки перед розп'яттям.

— Милостивий, всемогутній боже! — почав він уголос, але раптом змовк. Світ йому став такий немилий, що він не знав, чого молити в бога, від чого благати визволення.

Та й що Христос знає про такі страждання — Христос, який ніколи не страждав? Його тільки зрадили, як Боллу, а сам він не був зрадником.

Артур підвівся, перехрестившись за старою звичкою. Підійшовши до столу, побачив листа на своє ім'я і впізнав руку Монтанеллі. Лист був написаний олівцем.

«Любий мій хлопчику! Я страшенно засмучений, що не можу побачитися з тобою в день твого звільнення. Мене покликали до вмираючого. Я повернусь аж пізно вночі. Приходь до мене завтра рано-вранці. Дуже поспішаю. Л. М.»

Зітхнувши, він поклав листа. «Радге, мабуть, буде дуже тяжко».

А на вулиці сміялись і гомоніли люди. Усе було таке саме, як у ті дні, коли він ще був сповнений життя. Ні одна з найменших дрібниць повсякденного життя не змінилася від того, що людська душа, жива

людська душа була вражена на смерть. Навколо було так само, як завжди. У фонтанах плескотіла вода, під дахами цвірінькали горобці, так само, як було вчора, так само, як буде завтра. А він... він мертвий.

Він сів на край постелі і, поклавши на спинку ліжка руки, схилив на них голову.

Ще сила часу, а в нього нестерпно болить голова — болить середина мозку; все трапилось так по-дурному, безглуздо...

* * *

Біля вхідних дверей різко подзвонили. Артур, задихаючись від жаху, зірвався з місця і схопився руками за горло. Вони повернулись! А він сидів тут, дрімаючи, і прогаяв дорогоцінний час. Тепер доведеться знов дивитись на їхні обличчя, вислухувати жорстокі слова, терпіти їхні насмішки й пересуди. Якби в нього був ніж!..

Він безнадійно оглянувся навколо. У маленькій шафі його матері стояв її кошик для роботи. Там, мабуть, є ножиці. Можна було б перерізати артерію. Ні, простиня і цвях — певніше, аби тільки був час.

Він стягнув з постелі простиню і з несамовитою поспішністю почав розривати її на довгі шматки. На сходах почулися кроки. Ні, цей шматок занадто широкий, його не зав'яжеш, та ще треба зробити петлю. Чуючи, що кроки наближаються, він ще більше поспішав. У скронях стукотіло, у вухах гуло. Швидше, швидше! О боже! Ще хоч би п'ять хвилин.

У двері постукали. Відірваний шматок простині випав з рук; він тихенько сів, затамувавши подих. Хтось повернув ручку дверей, почувся голос Джулі:
— Артуре!

Він підвівся, задихаючись.

— Артуре, відчини, будь ласка. Ми чекаємо.

Він схопив розірвану простиню, кинув її в шухляду і похапцем поправив постіль.

— Артуре! — це вже гукав Джеймс, нетерпляче смикаючи за ручку. — Ти спиш?

Артур оглянув кімнату і, побачивши, що все сховано, відімкнув двері.

— Я сподівалася, що ти принаймні вволиш мое

бажання і почекаєш нас, — кинула вкрай розлютована Джулі, впливаючи в кімнату. — Ти, мабуть, вважаєш, що нам дуже подобається півгодини танцювати коло твоїх дверей.

— Чотири хвилини, люба, — лагідно поправив її Джеймс, входячи в кімнату слідом за рожевим шовковим шлейфом дружини. — Звичайно, Артуре, було б далеко пристойніше, коли б...

— Чого ви хочете? — перебив його Артур.

Він стояв, тримаючись за ручку дверей, і скося поглядав то на Джеймса, то на Джулі, немов загнаний у пастку звір. Але Джеймс був занадто тупий, а Джулі занадто роздратована, щоб звернути увагу на його вигляд.

Містер Бертон подав стілець Джулі і сів сам, дбайливо підтягнувши на колінах нові штани.

— Ми з Джулі, — почав він, — вважаємо за свій обов'язок серйозно поговорити з тобою про...

— Я не можу сьогодні говорити. Я... нездужаю... У мене болить голова... Може б, ви почекали до завтра.

Артур говорив якимсь чудним, невиразним голосом, якимось розгублено й недоладно. Джеймс глянув на нього здивовано.

— Що з тобою? — спитав він стривожено, враз пригадавши, що Артур прийшов прямо з розсадника зарази. — Сподіваюся, ти не захворів? Здається, в тебе жар.

— Дурниці! — різко перебила Джулі. — Це ж звичайне його комедіантство. Просто йому соромно дивитись нам в очі. Йди сюди, Артуре, і сідай.

Артур повільно перейшов кімнату і сів на ліжку.

— Ну? — стомлено кинув він.

Містер Бертон кашлянув, прочистив горло, пригладив і без того причесану бороду і знов почав старанно підготовану промову.

— Я вважаю за свій обов'язок... тяжкий обов'язок... серйозно поговорити з тобою про твою чудну поведінку, про зв'язок з... порушниками закону й бунтівниками і... безчесними людьми. Я сподіваюся, що ти більше нерозсудливий, ніж зіпсований.

Він спинився.

— Ну? — знову промовив Артур.

— Я не хочу бути з тобою занадто суворим, — про-

вадів Джеймс далі, мимоволі пом'якшавши від стомленого і безнадійного вигляду Артура.— Я готовий повірити, що тебе збили з доброї путі погані товариші, і взяти до уваги твою молодість, недосвідченість і... легковажність та вразливість, які ти, боюся, дістав у спадщину від своєї матері.

Артур поволі повів очима на портрет матері і знову опустив їх, не промовивши й слова.

— Але ти, очевидно, й сам розумієш,— говорив Джеймс,— що для мене цілком неможливо тримати далі в своєму домі особу, яка зганьбила таке високошановне ім'я, як наше.

— Ну? — ще раз повторив Артур.

— Що це значить? — гнівно вигукнула Джулі, з тріском складаючи віяло і кладучи його на коліна.— Чи не зробиш ти ласку сказати нам ще що-небудь, крім цього «ну»?

— Робіть як знаєте,— повільно відповів він, навіть не ворухнувшись.— Мені байдуже.

— Байдуже? — вражений цією відповіддю, перепитав Джеймс.

А дружина його підвелася з місця сміючися.

— Звичайно, байдуже. Ще б пак не байдуже. Ну, Джеймс, тепер ти вже бачиш, якої вдячності можна тут сподіватися. Я ж казала, яку подяку ти матимеш за всю свою добрість до католицьких авантюристек та до їх...

— Мовчи, мовчи, любя, не треба.

— А, все це дурниці, Джеймсе! Досить уже з нас сентиментальності. Якийсь незаконнонароджений вважає себе за члена родини. Пора вже йому знати, хто була його мати. З якої речі ми будемо морочитися з сином католицького попа? От, на — читай!

Вона витягла з кишені зім'ятий листок паперу і кинула його через стіл Артурові. Той розгорнув його. Це був лист, писаний рукою його матері за чотири місяці до його народження, в якому вона визнала свою провину перед чоловіком. Унизу стояло два підписи.

Артур поволі провів очима по сторінці мимо нетвердих літер її імені і спинився на упевненому знайомому підписі «Лоренцо Монтанеллі». З хвилину він нерухомо дивився на лист, потім, не промовивши ні слова, згорнув його і поклав на стіл.

Джеймс підвівся і взяв за руку свою дружину.

— Ну, Джулі, годі вже. Йди вниз. Уже пізно, а в мене до Артура є ще маленька справа. Тобі це не цікаво.

Вона глянула на чоловіка, потім на Артура, який мовчки втупив очі в землю.

— Він як божевільний, — прошепотіла вона.

Коли Джулі підбрала свій шлейф і вийшла з кімнати, Джеймс старанно причинив двері і знов сів коло столу.

Артур сидів так само нерухомий, мовчазний.

— Артуре, — почав Джеймс м'яким тоном, бо Джулі вже не могла його чути, — мені дуже шкода, що так сталося. Ти міг би цього й не знати. Ну, та тепер уже нічого не вдієш. Я дуже радий, що ти поводишся так стійко. Джулі трохи... схвильована. Жінки часто... В усякому разі, я не хочу бути до тебе занадто суворим.

Він спинився, щоб подивитись, яке враження справила на Артура його м'якість. Але той навіть не поворухнувся.

— Звичайно, мій любий, — провадив далі Джеймс, — це дуже сумна історія, і найкраще було б зовсім про неї не згадувати. Мій батько був досить великодушний і не розвівся з твоєю матір'ю, коли вона призналася йому в своїй зраді. Він тільки зажадав, щоб чоловік, який спокусив її, зараз же покинув країну, і, як ти сам знаєш, він поїхав місіонером до Китаю. Коли він повернувся, я особисто був дуже проти того, щоб ти зустрічався з ним. Але батько згодився на те, щоб він учив тебе, при умові, що він ніколи не буде бачитися з твоєю матір'ю. Мушу віддати їм належне, вони до кінця чесно додержували цієї умови. Усе це дуже прикро, але...

Артур підвів голову. Усе живе зникло з його лиця. Воно нагадувало воскову маску.

— Чи н-не з-дається т-обі, — стиха промовив він, я-якось ч-чудно за-запинаючись на кожному слові, — що все ц-це д-дуже с-смішно?

— Смішно? — Джеймс одсунув свій стілець далі від столу і пильно глянув на Артура, занадто вражений, щоб розсердитися. — Смішно? Артуре, ти при своєму розумі?

Артур раптом закинув назад голову і вибухнув несамовитим реготом.

— Артуре,— вигукнув судновласник, з гідністю підводячись з місця.— Мене дивує твоя легковажність.

Замість відповіді лунали лише вибухи сміху, такого голосного й нестримного, що Джеймс навіть почав підозрювати, що це щось серйозніше, ніж проста легковажність.

— Як істерична жінка,— пробурмотів він, презирливо знизавши плечима, і почав нетерпляче ходити по кімнаті.— Ну, знаєш, Артуре, ти ще гірший, ніж Джулі. Та перестань ти сміятися. Не можу ж я сидіти тут цілу ніч!

З таким самим успіхом він міг попросити розп'яття зійти з п'єдесталу. До Артура не доходили ні докори, ні умовляння. Він тільки сміявся, сміявся й сміявся без кінця.

— Ну, це ж абсурд,— сказав Джеймс, нарешті припиняючи своє нервові бігання по хаті.— Ти сьогодні, очевидно, надто схвильований, щоб спокійно мене вислухати. Не можу ж я говорити з тобою про справу, коли ти в такому стані. Приходь до мене завтра після сніданку. А зараз лягай краще спати. На добраніч.

Він вийшов, грюкнувши дверима.

— А тепер почнеться істерика вниз,— бурмотів він, тупаючи по коридору.— Без сліз не обійдеться.

* * *

Безумний сміх завмер на губах Артура. Він схопив із стола молоток і кинувся до розп'яття. Почувся тріск; він враз отямився і побачив, що стоїть перед порожнім п'єдесталом з молотком у руці, а коло ніг його лежать уламки розбитого бога.

Він кинув молоток.

— Як просто! — промовив він, одвертаючись.— Який же я був ідіот!

Важко дихаючи, він сів до столу і схилив на руки голову. Потім підвівся і, підійшовши до умивальника, облив холодною водою голову й лице. Тоді, зовсім заспокоївшись, повернувся до столу і знову сів.

І ради них, ради цих брехливих негідних людей,

ради німих бездушних богів він витерпів такі муки сорому, гніву й відчаю!.. Приготував собі мотузок і мало не повісився тільки через те, що якийсь священик — брехун. Ніби не всі вони брехуни! Ну, тепер з цим покінчено. Він порозумнішав. Треба тільки скинути з себе весь цей бруд і почати нове життя.

У доках повнісінько суден, і так легко помандрувати на одному з них десь до Канади, Австралії, Південної Африки — куди завгодно. Байдуже, куди саме, аби далі звідси. А там видно буде. Не сподобається в одному місці, можна поїхати в інше.

Він вийняв гаманець. Лише тридцять три паоло¹. Але в нього дорогий годинник. На деякий час це його виручить. А взагалі це пусте — він уже якось виб'ється. Та вони шукатимуть його, напевне, кинуться розпитувати в доках. Ні, треба навести їх на невірний слід, хай думають, що він умер. Тоді він буде вільний, зовсім вільний. Він тихенько засміявся, уявивши, як Бертони шукатимуть його труп. Яка комедія!

Він узяв листок паперу і написав перше, що спало йому на думку:

«Я вірив у вас, як у бога. Але бог — це глиняний ідол, який можна розбити молотком; а ви брехали мені все життя».

Він згорнув записку, написав ім'я Монтанеллі і, взявши ще один листок, черкнув на ньому:

«Шукайте мій труп у Дарсені».

Тоді надів капелюх і вийшов з кімнати. Проходячи повз материн портрет, він глянув на нього і посміхнувся, знизавши плечима. Вона теж брехала йому!

Він тихенько прослизнув по коридору і, відсунувши на дверях засув, вийшов на великі, темні, лункі мармурові сходи. Коли він сходив униз, йому здавалося, що під ним розступилася чорна безодня.

Перейшов двір, обережно ступаючи, щоб не збудити Джіана Баттісту, який спав на першому поверсі. У сараї для дров у задній стіні було маленьке загразоване вікно, що виходило на канал щось футів на чотири над землею. Він пригадав, що іржаві ґрати з одного боку були поламані. Якщо трохи розхитати їх, то можна вилізти на вулицю.

Однак ґрати були досить міцні. Він подряпав собі

¹ Паоло — дрібна італійська монета.

руки і розірвав рукав. Але це дурниці. Він глянув уздовж вулиці. Не видно було ні душі, лише простягався чорний безмовний канал — огидний рів між двома прямими слизькими стінами. Можливо, що невідомий йому світ — це мерзенна яма, але навряд чи він знайде там більше безглуздя й підлоти, ніж у тому, що залишив позаду. Йому нема про що шкодувати, нема на що оглядатися. То був зіпсований світ, повний гидкої брехні, грубого обману, — стояче болото, навіть не досить глибоке, щоб можна було втопитись.

Артур подався вздовж каналу і вийшов на маленький майдан коло палацу Медічі. Це тут підбігла до нього Джемма з радісним лицем і простягнутими руками. Тут були невеличкі сходи з мокрими кам'яними приступками, що вели вниз до каналу. А далі через смугу брудної води похмуро дивилась фортеця. Він ніколи раніш не помічав, який у неї незграбний убогий вигляд.

Прямуючи вузькими вулицями, він дійшов до корабельної бухти і, знявши капелюх, кинув його у воду. Вони, певно, знайдуть капелюх, коли шукатимуть його труп. Потім пішов понад берегом, стурбовано міркуючи, як бути далі. Треба захватитися на якому-небудь судні, хоча це дуже важко. Єдине, що йому лишилося, — це пройти на самий край величезного старого молу Медічі, де стояла поганенька таверна. Може, пощастить підкупити там якогось матроса.

Але ворота до доків були зачинені. Як пройти туди, як обминути митних дозорців? Його грошей не вистачить на той величезний хабар, якого вони жадають за дозвіл пройти вночі та ще без паспорта. А крім усього, можуть ще й пізнати.

Коли він проходив повз бронзову статую «Чотирьох маврів», із старого будинку по той бік бухти вийшла якась постать і наблизилась до моста. Артур сховався в глибоку тінь за статуєю і причаївся в п'їтмі, обережно виглядаючи з-за п'єдесталу.

Була тиха весняна ніч, зоряна й тепла. Вода лизала кам'яні стіни бухти і стелилась ніжними кружками коло приступок, тихенько сміючись. Десь поблизу, поволі гойдаючись, рипів ланцюг. У п'їтмі стримів величезний залізний кран, високий і сумний. На мерехтливому просторі зоряного неба і перлистої мережива легких хмар чорніли силуети чотирьох закутих

рабів, що застигли в марному шаленому протесті проти безжалісної долі.

Невідомий ішов непевними кроками понад берегом і співав на весь голос вуличну англійську пісню. Очевидно, це якийсь матрос повертався з гульні в таверні. Більше не видно було нікого. Коли матрос підійшов ближче, Артур вийшов із тіні і став йому поперек дороги. Матрос з лайкою урвав пісню і спинився.

— Мені треба поговорити з вами, — звернувся до нього Артур по-італійському. — Ви мене розумієте?

Той похитав головою.

— Ні, це герготіння мені невтямки, — пробурмотів він. Потім, перейшовши на зіпсовану французьку мову, спитав: — Чого вам треба? Чому ви мене не пускаєте?

— Ходім на хвилинку в тінь. Мені треба з вами поговорити.

— Он як? У тінь? Мабуть, десь заховав ножа?

— Та ні, ні, чоловіче. Хіба ви не бачите, що мені потрібна ваша допомога? Я заплачу.

— Ага! От воно що! А ще такий франт! — перейшов матрос на англійську мову. Він увійшов у тінь і сперся на огорожу пам'ятника.

— Ну, — сказав він, знов безжалісно калічачи французькі слова, — чого ж вам треба?

— Мені треба виїхати звідси...

— Ага! Зайцем? Хочете, щоб я вас заховав? Натворили чогось? Мабуть, штрикнули когось ножем? Усі ви тут однакові. А куди ж ви хочете їхати? Думаю, що не до поліції?

Він п'яно засміявся і підморгнув Артурові.

— З якого ви судна?

— З «Карлотти». Плаває між Ліворно й Буенос-Айресом. В один бік везе олію, а в другий шкури. Он вона, — показав він пальцем в бік молу. — Стара ка-лоша.

— Буенос-Айрес? Сховайте мене десь на судні.

— А скільки дасте?

— Не дуже багато. У мене лише кілька паоло.

— Ні, менше як за п'ятдесят не можу. Та й то ще дешево для такого франта, як ви.

— Що ви хочете цим сказати? Якщо вам подобається мій одяг, давайте поміняємося. Але не можу ж я вам дати більше, ніж у мене є.

— У вас є ще годинник. Ану покажіть.

Артур витяг золотий жіночий годинник, прикрашений тонкою різьбою і емаллю з ініціалами «Г. Б.». Це був годинник його матері, але що з того?

— А! — вигукнув матрос, швидко глянувши на годинник. — Крадений, звичайно. Дайте я подивлюся.

Артур одвів назад руку.

— Ні, — сказав він. — Я дам вам його, коли ми будемо на судні. Не раніш!

— А! Ви не такий дурний, як здається. Хоч, присягаюся, ви вперше попали в біду. Правда?

— Це вже моя справа. Чекайте. Іде вартовий.

Вони причаїлися за пам'ятником і почекали, поки вартовий пройде мимо. Тоді матрос підвівся і, звелівши Артурові йти за ним слідом, пішов уперед, безглуздо сміючись сам до себе. Артур мовчки пішов за ним.

Матрос привів його на маленький майдан коло палацу Медічі і, спинившись у темному закутку, пробурмотів, як йому здавалось, обережним шепотом:

— Почекайте тут, а то вас побачать солдати.

— А що ви хочете робити?

— Дістати для вас який-небудь одяг. Не можу ж я взяти вас на борт із закривавленим рукавом!

Артур глянув на розірваний об грати рукав. На ньому було кілька плям крові з роздряпаної руки. Очевидно, матрос вважав його за вбивцю. Та йому байдуже, що про нього думають люди!

Незабаром матрос повернувся страшенно задоволений, несучи під пахвою якийсь вузол.

— Переодягайтесь, — прошепотів він. — Та швидше. Мені вже час на судно, а цей старий барахольник змусив мене півгодини торгуватися з ним.

Артур скорився, інстинктивно здригнувшись від огиди, коли вперше торкнувся до одягу з чужого плеча. На щастя, речі були хоч і грубі, але досить чисті. Коли Артур вийшов на світло в новому своєму вбранні, матрос глянув на нього з п'яною поважністю і кивнув головою на знак схвалення.

— Добре, — сказав він. — Ідіть за мною, тільки тихо.

Артур, несучи скинутий одяг, пішов за ним через лабіринт покручених каналів та темних вузьких проходів. Вони йшли по середньовічній глухій околиці,

яку жителі Ліворно називали «Новою Венецією». Де-не-де серед убогих халуп та брудних дворів самотньо височів похмурий давній палац, сумно намагаючись зберегти стародавню велич попри всю марність своїх зусиль. Артур знав, що на деяких із цих вулиць були всім відомі кубла злодіїв, убивць та контрабандистів, а на інших просто жила біднота.

Коло одного з маленьких мостів матрос спинився і, озирнувшись навколо, чи не бачить їх хто, зійшов по кам'яних сходах на вузьку пристань. Під мостом стояв старий брудний човен. Коротко наказавши Артурові стрибати в човен і лягати на дно, він сам сів на весла і почав гребти до гавані. Артур лежав нерухомо на дірявих мокрих дошках, позираючи з-під накинутаго на нього одягу на знайомі вулиці й будинки.

Пропливши під мостом, вони опинилися в тій частині каналу, що оточує фортецю. Із води підіймалися масивні мури, широкі внизу і вужчі вгорі. Вони скидалися на похмурі башти. Якими грізними здавалися вони йому ще кілька годин тому! А тепер...

Він стиха засміявся, лежачи на дні човна.

— Ану, тихше! — прошепотів матрос. — Та прикрийте голову. Ми підпливаємо до митниці.

Артур натяг на голову одяг. Через кілька метрів човен спинився перед рядом зчеплених ланцюгом щогл, які лежали поперек каналу, перетинаючи вузький прохід між митницею та муром фортеці. До них вийшов, позіхаючи, сонний дозорець і схилився над водою з ліхтарем у руці.

— Паспорт, будь ласка.

Матрос подав йому свої документи. Артур, задихаючись під купою одягу, причаївся і слухав.

— Знайшов час, коли повертатися на судно, — пробурмотів митник. — Добре, мабуть, погуляв. Що там у тебе в човні?

— Старий одяг. Дешево купив.

Матрос узяв жилет, щоб показати. Дозорець опустив ліхтар і, напружуючи зір, глянув у човен.

— Здається, все гаразд. Можеш їхати.

Він відкрив прохід, і човен поволі поплив по чорній хвилястій воді. Трохи згодом Артур скинув з себе купу одягу і сів. Матрос деякий час гріб мовчки.

— От вона, «Карлотта», — прошепотів він нарешті. — Держіться ближче до мене й мовчіть.

Він видряпався на борт величезного чорного страхиття, пошенки лаючи свого супутника за неповороткість, хоч від природи спритний Артур і на цей раз був не такий уже незграбний, як це здалося матросові. Вибравшись на судно, вони почали прокрадатися поміж темних снастей та машин і нарешті добралися до люка в трюм. Матрос обережно відхилив його.

— Лізьте сюди, — прошепотів він. — Я зараз.

Трюм був не тільки вогкий і темний, але й невимовно смердючий. Спочатку Артур інстинктивно відсахнувся назад, задихнувшись од нестерпного духу сирої шкури та згірклої олії, але враз пригадав карцер і, знизавши плечима, почав сходити вниз. Життя, здається, скрізь однакове: огидне, повне бруду, ганебних таємниць та темних кутків. Проте життя є життя, треба його використати якнайкраще.

Через кілька хвилин матрос повернувся, тримаючи щось у руках, але Артур у пільмі не міг розгледіти.

— Ну, давайте мені гроші й годинник. Та швидше.

Користуючись пільмою, Артур залишив собі кілька монет.

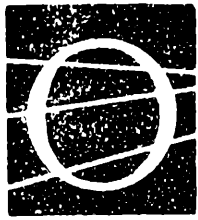
— Дайте мені чого-небудь поїсти, — сказав він. — Я страшенно голодний.

— Я приніс. Ось нате. — Матрос передав йому глек з водою, кілька твердих, як камінь, сухарів та шматок солонини. — Тепер слухайте. Коли завтра вранці сюди прийдуть митники, заховайтесь у цій порожній бочці. Сидіть тихо, як миша, аж поки вийдемо в море. Я тоді скажу, коли можна буде вилізти. Стережіться, щоб вас не побачив капітан. Ну, все! Воду добре заховали? На добраніч.

Люк зачинився, і Артур, поставивши дорогоцінну воду в безпечне місце, виліз на бочку з олією і взявся за солонину й сухарі. Потім згорнувся клубком на брудній підлозі і вперше з часів дитинства ліг спати, не помолившись. Щури бігали навколо нього в пільмі. Але ні їхній писк, ні гойдання корабля, ні огидний сморід олії, ні перспектива морської хвороби не завадили йому заснути. До всього цього йому було так само байдуже, як до розбитих знеславлених кумирів, яким він ще вчора поклонявся.

Через 13 років

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Одного вечора в липні 1846 року в домі професора Фабріцці у Флоренції зібралось кілька його знайомих обміркувати план майбутньої політичної роботи.

Деякі з них належали до партії Мадзіні¹ і твердо стояли за демократичну республіку й об'єднану Італію. Інші були прихильники конституційної монархії та ліберали різних відтінків. Але в одному пункті панувала цілковита згода — усі були незадоволені тосканською цензурою. І всіма шанований професор скликав ці збори, сподіваючись, що принаймні в цьому питанні представники різнодумних партій дійдуть згоди без особливих сперечань.

Минуло лише два тижні після оголошення славетної амністії, яку папа Пій ІХ, вступивши на престол, дарував усім політичним злочинцям у Папській області, але хвиля ліберального ентузіазму вже прокотилась по всій Італії. Навіть тосканський уряд був вражений цією гідною подиву подією. Професору Фабріцці й деяким іншим передовим флорентійцям здавалося, що настав слушний момент для сміливої спроби реформувати закон про пресу.

— Звичайно, — сказав драматург Лега, коли з ним уперше заговорили на цю тему, — починати видання газети неможливо, поки не зміняться закони про пресу. Ми не випустимо жодного номера. Але й тепер уже можна протягти через цензуру кілька памфле-

¹ Мадзіні — керівник організації «Молода Італія».

тів¹, і чим раніш ми візьмемося за це, тим швидше доб'ємося реформи.

Тепер він пояснював у кабінеті Фабріцці, яку, на його думку, лінію мусили проводити ліберальні письменники в даний момент.

— Немає сумніву,— зауважив один із присутніх, сивий адвокат, трохи розтягуючи слова,— що цей момент треба якось використати. Навряд чи ще трапиться така добра нагода провести серйозні реформи. Але я щось не дуже вірю в користь памфлетів. Вони тільки роздратують і залякають уряд, замість схилити його на наш бік, як ми того хотіли б. А раз власті дивитимуться на нас, як на небезпечних агітаторів, нам нічого сподіватися від них допомоги.

— Що ж тоді, по-вашому, треба робити?

— Подати петицію.

— Великому герцогові?

-- Так. Просити в нього більшої свободи друку.

Чорнявий чоловік з гострим поглядом, що сидів коло вікна, сміючись повернувся до розмовників.

— Багато ви доб'єтесь петиціями! Здається, справа Ренці² повинна була бвилікувати вас од таких мрій.

— Мені, як і в і, синьйоре, дуже прикро, що ми не змогли перешкодити видачі Ренці. Але в дійсності,— я не хочу образити почуття декого,— я не можу не думати, що ми зазнали невдачі в цій справі через поспішність і нетерпеливість окремих членів нашої групи.

— Так нерішуче діють тільки п'ємонтці,— різко перервав чорнявий чоловік.— Я не знаю, в чому полягає нетерпеливість і поспішність. Чи не в цілій низці обережних петицій, що їх ми послали? Може, для Тоскани або П'ємонту це й поспішність, але в Неаполі міркують по-іншому.

— На щастя,— зазначив п'ємонтець,— неаполітанська поспішність властива тільки Неаполю.

— Досить, синьйори. Неаполітанські звичаї хороші по-своєму, а п'ємонтські по-своєму; але тепер ми в Тоскані, а тосканський звичай — братися за справу.

¹ Памфлет — вид політичної літератури — сатира або гостра критика якого-небудь політичного діяча.

² Ренці — вождь повстання, організованого в Ріміні (Папська область) у 1846 р.; був виданий тосканським урядом папі.

— Ну, годі, годі, синьйори,— втрутився в суперечку професор.— Отже, Грассіні висловлюється за петицію, а Галлі проти. А якої ви думки, докторе Ріккардо?

— Я не бачу ніякої шкоди від петиції і, коли Грассіні здумає подати її, охоче підпишуся. Тільки не думаю, щоб самими петиціями можна було багато зробити. Чому б нам не використати обидва способи — і петицію і памфлет?

— Та тому, що памфлети так настроять проти нас уряд, що він не захоче задовольнити петицію,— відповів Грассіні.

— Він її однаково не задовольнить.— Неаполітанець підвівся і підійшов до столу.— Синьйори, ви на неправильному шляху. Примиренська політика з урядом нам нічого не дасть. Нам треба організувати народне повстання.

— Це легше сказати, ніж зробити. З чого ви почнете?

— Смішно питати таке у Галлі. Звичайно, він почне з того, що стукне цензора по голові.

— Зовсім не з того,— рішуче запротестував Галлі.— Ви думаєте, що коли людина народилася на півдні, то в неї немає інших аргументів, крім ножа?

— Ну, а що ж ви пропонуєте? Тихше, синьйори. Галлі має якусь пропозицію.

Усі присутні, що групами сперечалися на різні теми, зібралися навколо столу. Галлі заперечливо підняв руки.

— Ні, синьйори, я нічого не пропоную, я хочу лише висловити одне міркування,— почав він.— Мені здається, що в усіх цих радощах з приводу поведінки нового папи криється велика практична небезпека. Багато хто думає, що коли він розпочав нову політику і дарував амністію, то всі ми, вся Італія, повинні кинутися йому в обійми і він поведе нас до землі обітованої. Я, звичайно, теж не менше, ніж усі, захоплююсь поведінкою папи. Амністія — прекрасний вчинок.

— Якої честі удостоївся його святість! — глузливо зауважив Грассіні.

— Облиште, Грассіні. Дайте людині висловитись,— обірвав його Ріккардо.— І вічно ви гризетесь, як кіт з собакою. Галлі, ми вас слухаємо.

— Я тільки ось що хотів сказати,— провадив Галлі.— Безперечно, святий отець керується найкращими намірами, а от чи матиме він успіх у проведенні своїх реформ — це ще невідомо. Тепер усе йде гладенько, і, звісно, реакціонери припишуть на місяць або два, поки не вгамується хвилювання з приводу амністії. Але без боротьби вони нізащо не випустять влади із своїх рук, і я певний, що не мине й половини зими, як знов не буде просвіту через єзуїтів, грегорианців, санфедистів¹ і всю цю зграю, яка облутуватиме нас своїми інтригами і труїтиме кожного, кого не можна підкупити.

— Це дуже можливо.

— Ну, от бачите, нащо ж нам посилати смиренні петиції і чекати, поки Ламбруччіні² та його компанія переконують великого герцога віддати нас гуртом під опіку єзуїтів, накинувши ще кількох австрійських гусарів, щоб держати нас у покорі? Хіба не краще буде випередити їх і, скориставшись з їхньої тимчасової поразки, самим завдати першого удару?

— Скажіть нам насамперед, чим ви пропонуєте бити?

— Я пропоную розпочати організовану пропаганду й агітацію проти єзуїтів.

— Тобто оголосити їм війну на папері?

— Так. Викривати їхні інтриги, вивідувати їхні таємниці й закликати народ до спільної боротьби проти них.

— Але ж тут немає єзуїтів.

— Немає? Почекайте місяців зо три, то де вони й візьмуться. Тільки тоді вже буде пізно починати з ними війну.

— Але щоб підняти місто проти єзуїтів, треба говорити відкрито. Як же тоді обминути цензуру?

— Я б не обминав її, я б її просто ігнорував.

¹ Єзуїти, грегорианці, санфедисти — чернечі ордені й союзи католицької церкви, що були могутнім знаряддям реакційного впливу пап на громадсько-політичне життя країни, а також на особисте життя католиків. Найголовніший з цих орденів і найвпливовіший — єзуїтський, заснований 1534 року Ігнатієм Лойолою.

² Ламбруччіні — римський державний секретар Папської області при папі Григорії XVI; сприяв австрійцям і сам опирався на них у боротьбі проти італійського народу.

— То ви хочете друкувати памфлети анонімно? Все це чудово, але всі ми вже мали справу з підпільною літературою і знаємо, як...

— Я не те мав на думці. Я друкував би памфлети відкрито з нашими іменами й адресами, і хай вони нас переслідують, коли посміють.

— Це ж божевілля! — вигукнув Грассіні. — Це однаково, що з пустотливості покласти голову в лев'ячу пашу.

— Та вам нічого боятися! — різко відповів йому Галлі. — Ми не попросимо вас сісти в тюрму за наші памфлети.

— Замовчіть, Галлі! — сказав Ріккардо. — Справа не в тому, що хтось боїться. Усі ми, як і ви, готові піти в тюрму, коли є за що. Але наражатися на небезпеку без ніякої потреби — це ж по-дитячому. Я хочу якраз внести до вашої пропозиції поправку.

— Яку саме?

— Мені здається, що ми могли б при певній обачності боротися проти єзуїтів без конфліктів з цензурою.

— Не розумію, як ви це зробите.

— Я гадаю, що завжди можна сказати те, що треба, не одверто, а в такій формі...

— Що цензор не зрозуміє? Значить, ви сподіваєтеся, що простий ремісник чи селянин збагне таємний зміст ваших слів тільки тому, що він неук? Ні, це нездійсненно.

— Мартіні, що ви на це скажете? — звернувся професор до широкоплечого чоловіка з великою темною бородою, який сидів біля нього.

— Я почекаю, поки набереться більше фактів. Тут треба зробити кілька спроб і подивитися, що з цього вийде.

— А ви, Сакконі?

— Я хотів би послухати, що скаже синьйора Болла. Її зауваження завжди цінні.

Всі повернулися до єдиної в кімнаті жінки, яка сиділа на софі, спершись на руку підборіддям, і мовчки слухала суперечки. У неї були глибокі серйозні чорні очі, але коли вона глянула на всіх, у них блищав глузливий вогник.

— Боюся, — промовила вона, — що я ні з ким не згодна.

— Ви завжди не згодні і, на жаль, завжди маєте рацію,— вставив Ріккардо.

— Я вважаю, що нам, безперечно, треба якось боротися з єзуїтами, і коли ми не можемо цього зробити однією зброєю, треба вжити іншої. Просте ігнорування — ненадійна зброя, а ухильна тактика — занадто важка. Щодо петиції, то це дитяча іграшка.

— Сподіваюся, синьйоро,— поважно запитав Грасіні,— що ви не запропонуєте таких методів, як убивство?

Мартіні смикав себе за великі вуса, а Галлі одверто сміявся. Навіть серйозна молода жінка не могла стримати посмішки.

— Повірте,— сказала вона,— що коли б я навіть була досить жорстока, щоб думати про такі речі, то я б не стала, як дитина, говорити про них. По-моєму, найстрашніша зброя — це сміх. І коли нам пощастить так висміяти єзуїтів, щоб увесь народ сміявся з них, ми переможемо їх, не проливаючи крові.

— Це безперечно так,— промовив Фабріцці,— тільки я не уявляю собі, як ви думаєте здійснити ваш план?

— А що ж тут нездійсненого? — зауважив Мартіні.— Сатиру легше провести через цензуру, ніж серйозні твори. А раз нам доведеться приховувати зміст, то середній читач швидше зрозуміє його в простому жарті, ніж у науковій чи економічній статті.

— Значить, ви, синьйоро, пропонуєте випустити сатиричні памфлети або спробувати видати сатиричну газету? Але цього цензура нізащо не дозволить.

— Ні, я думала трохи інакше. По-моєму, було б дуже добре видавати цілі серії маленьких сатиричних листівок віршами й прозою і продавати їх за дешеву ціну, а то й зовсім безплатно роздавати на вулицях. Якби нам пощастило знайти талановитого художника, який би пройнявся духом цієї роботи, ми могли б їх ілюструвати.

— Ідея чудова, тільки чи пощастить провести її в життя? Коли вже братися за це, то треба зробити добре. Нам потрібний першорядний сатирик. А де його взяти?

— Бачите,— додав Лега,— більшість із нас пишуть лише в серйозному тоні, і, при всій моїй пошані до товариства, я дуже побоююся, що, намагаючись бути

гумористом, кожен із нас нагадуватиме слона, який пробує танцювати тарантелу.

— Я й на думці не мала, щоб ви бралися до роботи, на яку не здатні. Звичайно, треба пошукати талановитого сатирика — у цілій Італії можна ж знайти хоч одного — і запропонувати йому відповідний гонорар. Звичайно, нам треба дещо знати про цю людину і бути певними, що вона працюватиме в бажаному для нас напрямку.

— Але де ж ви думаєте знайти його? Я по пальцях можу перелічити всіх наших талановитих сатириків, і ні один з них не підходить. Джусті не погодиться, бо він дуже зайнятий. Є ще кілька чоловік у Ломбардії, але вони пишуть міланським діалектом.

— Крім того, — додав Грассіні, — на тосканський народ можна вплинути кращими засобами, ніж ці. Я певен, що флорентійці вважали б це принаймні за брак політичного такту, коли б ми серйозні питання громадянської і релігійної свободи обернули у предмет жартів. Флоренція не просто нагромодження фабрик та комерційних підприємств, як Лондон, і не притулок марної розкоші, як Париж. Це місто з великим історичним минулим...

— Такими були й Афіни, — перебила, сміючись, Болла. — Але громадяни Афін були занадто млявими, і потрібен був овід, щоб вони прокинулись.

Ріккардо раптом стукнув рукою по столу.

— Овід, як це ми забули про нього? Якраз його нам і треба.

— А хто це?

— Овід — Феліче Ріварес. Хіба ви не пам'ятаєте його?

— Це з групи Мураторі, що приїздив сюди з Апеннін три роки тому.

— Ви, значить, знали цю групу? Здається, ви проводжали їх, коли вони їхали до Парижа?

— Так. Я проводжав Рівареса до Ліворно, а звідти він поїхав до Марселя. Не захотів лишатись у Тоскані. Тут, каже, після провалу повстання нічого робити, хіба тільки сміятися, поїду краще до Парижа. Без сумніву, він погодиться з Грассіні, що Тоскана — погане місце для сміху. Але я майже певен, що коли ми його запросимо, він приїде — адже ж тепер є що робити в Італії.

— Як, ви сказали, його прізвище?

— Ріварес. Здається, бразілець. В усякому разі, я знаю, він там жив. Надзвичайно дстепна людина. Того нещасливого тижня в Ліворно нам було зовсім невесело. На сердешного Ламбертіні боляче було дивитися. Але коли приходив Ріварес, ніхто не міг удержатися від сміху. Його розмова — безперервний фейєрверк блискучих дотепів. У нього на лиці жахливий шрам від удару шаблею. Пригадую, я зашивав його. Дивна він людина... Але я певний, що якби не він із своїми жартами, то бідолашні хлопці зовсім би занепали духом.

— Це не той самий, що пише на політичні теми у французьких журналах за підписом «Le Taon»? ¹

— Так, здебільшого коротенькі замітки та гумористичні фейлетони. Контрабандисти в Апеннінах за злий язик прозвали його Оводом, і він використав це прізвисько як псевдонім.

— Я дещо знаю про нього, — промовив Грассіні, як завжди повільно й поважно, — але те, що я чув, навряд чи говорить на його користь. У нього, безперечно, є показовий, дещо поверховий розум, але мені здається, що таланти його перебільшено. Можливо також, що це відважна людина, але репутація його в Парижі і Відні далеко не бездоганна. Життя його повне авантюр, минуле невідоме. Кажуть, що його з милості підбрала експедиція Дюпре десь у тропіках Південної Америки, знайшовши його в стані неймовірної здичавілості. Здається, він ніколи не міг до ладу пояснити, як він дійшов до такого занепаду. Що ж до невдалого повстання в Апеннінах, то ні для кого не секрет, що в ньому брав участь усякий набрид. Усім відомо, що страчені в Болонї були звичайнісінькі карні злочинці, а про репутацію тих, що повтікали, краще й не говорити. Безперечно, деякі з учасників повстання були люди цілком гідні.

— Деякі з них були близькими друзями присутніх у цій кімнаті, — перебив Рікардо з гнівними нотками в голосі. — Дуже добре, Грассіні, бути вимогливим і суворим, тільки не забувайте, що ці «звичайнісінькі злочинці» вмерли за ідею, а це далеко більше, ніж ми з вами досі зробили.

¹ Le taon (франц.) — овід.

— І якщо вам ще коли-небудь передаватимуть за старілі паризькі плітки,— додав Галлі,— то скажіть вашим інформаторам, що в них невірні відомості щодо експедиції Дюпре. Я знаю особисто ад'ютанта Дюпре, Мартеля, і всю цю історію чув від нього самого. Це правда, що вони знайшли Рівареса в безпорадному стані. Під час війни, захищаючи Аргентинську республіку, він попав у полон і втік. Потім довго блукав по країні під чужими іменами, сподіваючись пробратися до Буенос-Айреса. А те, що вони підібрали його з милості, чистісінька вигадка. У нього захворів перекладач і мусив повернутися назад, а через те що ніхто з французів не знав тамтешніх мов то вони запропонували цю посаду Ріваресові. Отже він пробув з ними три роки, досліджуючи притоки Амазонки. Мартель казав мені, що якби з ними не було Рівареса, вони б нізащо не виконали до кінця плану експедиції.

— Хто б він там не був,— зауважив Фабріці,— але в людині, що зуміла прихилити до себе таких бувальців, як Мартель і Дюпре, має бути щось незвичайне. Як ви гадаєте, синьйоро?

— Я нічого не знаю про цю справу. Коли втікач проїздили через Тоскану, я була в Англії, але мені здається, що коли товариші по трилітній експедиції в диких країнах і співучасники повстання доброї думки про нього, то це вже достатня рекомендація, щоб спростувати бульварні плітки.

— Не може бути сумніву в ставленні його товаришів до нього,— сказав Рікардо.— Йому віддані всі починаючи від Мураторі і кінчаючи дикими горцями. Крім того, він особистий друг Орсіні¹. Звичайно, і в Парижі про нього розповідають безліч пліток і неблиць, але коли людина не хоче мати ворогів, вона не повинна бути політичним сатириком.

— Я точно не пам'ятаю,— приєднався до розмови Лега,— але, здається, я його якось бачив, коли втікачі були в наших краях. Він чи то горбатий, чи то кривий.

Професор витяг шухляду в своєму столі і почав перегортати якісь папери.

¹ Орсіні Феліче (1819—1858) — відомий італійський революціонер, скараний після невдалого замаху на життя Наполеона III

— У мене десь був поліцейський опис його прикмет,— пояснив він.— Пригадуєте, коли вони переховувались у горах, скрізь були вивішені їхні портрети, і кардинал — як він зветься, цей негідник? — ага, Спінола — запропонував нагороду за їхні голови. В зв'язку з цим розповідають дуже цікаву історію. Ріварес переодягся у стару солдатську форму і блукав по країні, вдаючи з себе пораненого в бою карабінера, який нібито шукає свою частину. Надибавши на загін Спіноли, який розшукував його, Ріварес попросив, щоб вони його трохи підвезли, і цілий день їхав на одному з їхніх возів, розповідаючи їм жахливу історію, як повстанці захопили його в полон і затягли до себе в гори і яких страшних мук довелося йому там зазнати. Солдати показали Ріваресу опис його прикмет, і він наплів їм усякої всячини про «цього чорта Овода». Потім уночі, коли всі поснули, він вилитив їм у порох відро води й утік, набравши повні кишені харчів та патронів.

— Ага, ось цей документ,— вигукнув Фабріцці.— «Феліче Ріварес, на прізвисько Овід, вік — приблизно тридцять; місце народження і походження невідомі, але за деякими даними — Південна Америка; професія — журналіст. Малий на зріст, чорне волосся, чорна борода, смуглявий, блакитні очі, широкий лоб... Ніс, рот, підборіддя...» Ага, ось воно. «Особливі прикмети: кривий на праву ногу, ліва рука покалічена, на ній немає двох пальців. На обличчі свіжий шрам від шаблі. Заїкається». А далі примітка: «Дуже вправний стрілець; при арешті треба бути обережним».

— Але дивна річ, як йому пощастило обдурити загін, що мав при собі такий жахливий список його прикмет.

— Безперечно, його врятувала надзвичайна сміливість. Якби його хоч на мить запідозрили, він загинув би. Та його вміння набирати, коли треба, вигляду довірливої невинності завжди його виручить. Ну, синьйори, як ви ставитесь до пропозиції? Рівареса, як бачите, знають кілька чоловік з нашого товариства. Що ж, може, пошлемо йому листа з просьбою допомогти нам?

— Я гадаю,— зауважив Фабріцці,— що спочатку треба було б дізнатись, якої він думки про наш план.

— О, раз справа йде про боротьбу з єзуїтами, то

він, безперечно, погодиться. Це такий запеклий ворог церкви, яких я ще не бачив. Він ненавидить їх до нестями.

— То ви напишете йому, Ріккардо?

— Звичайно. Зараз пригадаю, де він тепер. Здається, у Швейцарії. Страшенно непосидюча людина. Вічно перелітає з місця на місце. А щодо памфлетів...

І вони заглибились у довгу палку суперечку. Коли нарешті товариство почало розходитись, Мартіні підійшов до молодої жінки.

— Я хотів би вас провести, Джеммо.

— Дякую. В мене є до вас справа.

— Щось не гаразд з адресами? — запитав він м'яко.

— Нічого серйозного, але мені здається, що треба було б деякі змінити. На цьому тижні на пошті затримано два листи. В них не було нічого важливого, і, може, це просто випадок, але ми не маємо права ризкувати. Як тільки у поліції з'являться підозріння до деяких наших адрес, їх треба негайно змінити.

— Я зайду до вас завтра поговорити про це. А сьогодні мені не хотілося б говорити з вами про справи. У вас такий стомлений вигляд.

— Ні, я не стомилася.

— Тоді, значить, знову чимсь засмучені?

— Ні, так, нічого особливого.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

— Місіс Болла дома, Кетті?

— Так, сер, вона одягається. Почекайте у вітальні, вона через кілька хвилин вийде.

Кетті провела відвідувача до вітальні з веселою приязню справжньої девоншірки¹. Мартіні користувався в неї особливою прихильністю. Він розмовляв по-англійськи, звичайно, як чужоземець, але цілком пристойно, крім того, ніколи не засиджувався до пізньої ночі, коли господиня бувала вже стомлена, на весь голос сперечаючись про політику, як це робили інші. А коли у господині померла дитина і лежав при смерті чоловік, він приїхав до Девоншіра допомогти їй у ту лиху годину. З тієї пори великий, незграбний мовчазний чоловік став для Кетті таким же членом

¹ Девоншірка — народжена в Девоншірі, області в південно-західній частині Англії.

родини, як і ледачий чорний кіт Пашт, що зараз умотився в нього на колінах. Пашт, з свого боку, дивився на Мартіні як на корисну частину домашніх меблів. Цей гість ніколи не наступав йому на хвіст, не пускав йому в очі тютюнового диму, одним словом, ніколи не дратував його, як це робили інші двоногі особи. Він охоче підставляв зручне коліно, на якому так приємно було лежати й муркотіти, а коло столу ніколи не забував, що котам не тільки цікаво дивитись, як люди їдять рибу. Їхня дружба почалася здавна. Коли Пашт був ще кошеням і господиня надто тяжко захворіла, щоб думати про нього, Мартіні привіз його сюди з Англії в кошику. Відтоді довгий досвід переконав Пашта, що цей незграбний чоловік-ведмідь був надійним другом.

— Ач, як затишно влаштувалася ця пара, — промовила Джемма, входячи в кімнату.

Мартіні обережно зняв кота з колін.

— Я прийшов раніш, сподіваючися, що, перш ніж ми підемо, ви почастуєте мене чаєм, — сказав він. — Там, мабуть, буде сьогодні дуже багато народу, і Грассіні не дасть нам путньої вечері. У цих аристократичних домах ніколи не вміють як слід нагодувати.

— От, маєте! — засміялася вона. — Ви такий злий, як і Галлі. Бідному Грассіні цілком вистачить його власних гріхів, щоб іще валити йому на голову невміння його дружини господарювати. А чай нам зараз подадуть. Кетті спеціально для вас напекла девоншірських пиріжків.

— Кетті — добра душа, правда, Пашт? А ви таки наділи це гарне плаття. Я боявся, що забудете.

— Я ж обіцяла вам. Хоч для такого вечора, як сьогоднішній, воно занадто тепле.

— У Ф'езоле буде набагато холодніше. А вам ніщо так не личить, як білий кашемір. Я приніс вам і квітів для цього туалету.

— Які чудові троянди! Я так люблю їх. Але краще поставити їх у воду. Я ніколи не ношу квітів.

— Це один з ваших забобонів.

— Зовсім ні. Просто мені здається, що їм буде страшенно тоскно провести цілий вечір пришпиленими до такої нецікавої особи, як я.

— Боюся, що сьогодні нам усім буде тоскно. Розмови будуть нестерпно нудні.

— Чому?

— Почасти тому, що до чого Грассіні не торкнеться, все робиться таким нудним, як і він сам.

— Не будьте злим. Недобре так говорити про людину, до якої йдуть у гості.

— Ви завжди маєте рацію, мадонно!¹ Ну, тоді буде нудно тому, що більшість цікавих людей не приїде.

— Що це значить?

— Не знаю. Хто виїхав, хто захворів, а хто ще чомусь. У всякому разі, буде два або три посли, кілька вчених німців, звичайна різношерстна юрба туристів, російських князів, клубних літераторів та ще кілька французьких офіцерів. Більше, здається, нікого, крім, звичайно, нового сатирика, який буде принадою вчора.

— Новий сатирик? Невже Ріварес? Але ж Грассіні ставився до нього не зовсім приязно.

— Так. Але коли він уже приїхав і про нього, напевне, багато говоритимуть, то Грассіні, звичайно, захотілося, щоб оглядини нового лева відбулись у нього в домі. Будьте певні, що Ріварес нічого не знає про думку Грассіні, хоч, правда, при своїй проникливості міг би й догадатись.

— Я навіть не знала, що він приїхав.

— Він приїхав тільки вчора... А от і чай. Не турбуйтеся, не вставайте, я подам вам чайник.

Мартіні ніде не почував себе таким щасливим, як у цій маленькій кімнаті. Приязнь Джемми, цілковита її несвідомість своєї влади над ним, щира й проста її дружба були найяскравішим променем, що осявав його не дуже радісне життя. І коли йому ставало особливо сумно, він приходив сюди після роботи і здебільшого мовчки дивився, як вона вишивала або наливала чай. Вона ніколи не питала його про турботи, ніколи не висловлювала співчуття. Але він завжди йшов від неї дужчим і спокійнішим, відчуваючи, як говорив він, що «тепер цілком можна протягти тижнів зо два». Сама того не знаючи, вона володіла рідкісним даром утішати, і коли два роки тому в Калабрії його найкращі друзі були зражені й розстрі-

¹ Мадонна — (італ.) — пані, добродійка.

ляні, мов вовки, її непохитна віра була єдиною опорою, що врятувала його від розпачу.

Часом у неділю вранці він приходив до неї «поговорити про справи», тобто про все, пов'язане з практичною діяльністю мадзініанської партії, в якій обоє вони були відомі як активні й віддані працівники. Тоді вона ставала зовсім інша: холодна, прониклива й логічна, надзвичайно пунктуальна і цілком безстороння. Ті, хто знав цю жінку лише по політичній роботі, вважали, що це досвідчений, дисциплінований конспіратор, вірний і мужній, з усіх поглядів цінний член партії, але що в ній мало індивідуальності. «Це природжений конспіратор, вартий десятих з нас, але більше про неї не скажеш нічого», — якось мовив про неї Галлі. Однак ту «мадонну Джемму», яку знав Мартіні, розгадати було не так легко.

— Який же він, ваш новий сатирик? — спитала вона, відчиняючи буфет і дивлячись через плече на Мартіні. — От вам, Чезаре, ячмінні цукерки й цукати. І чому це революціонери так люблять солодке?

— Інші теж люблять, тільки не признаються, бо бояться принизити свою гідність. Ви питаєте про нового сатирика? Це чоловік, яким безмірно захоплюються звичайні жінки, а вам він не сподобається. Тип професійного дотепника, що блукає по світу з сентиментальним виглядом і красивою танцівницею.

— Ви справді вірите в танцівницю чи просто хочете відтворити його дотепи?

— Хай бог милує! Танцівниця цілком реальна і досить красива для тих, хто любить крикливу красу. Я — ні. Говорив Ріккардо, вона угорська циганка чи щось подібне, з провінціального театру. Він, здається, досить безсоромний і знайомить дівчину з усіма, ніби вона його незаміжня тітка.

— То це ж добре, що він вирвав її з такого середовища.

— Ви, дорога мадонно, дивитесь на речі так, а суспільство по-іншому. Я думаю, більшість людей обурюється, коли їх знайомлять із жінкою, котру знають як чийось коханку.

— Звідки вони знають, якщо він нічого не розповідає?

— Це й так видно; ви побачите, коли зустрінете

її. Але мені здається, що навіть у нього не вистачить сміливості привести її до Грассіні.

— Вони й не прийняли б її. Синьйора Грассіні належить до тих жінок, які ще не позбулися світських умовностей. Але я хотіла почути про Рівареса-сатирика, а не про його особисте життя.

— Фабріцці казав мені, що йому написали листа і він згодився приїхати й розпочати кампанію проти єзуїтів. Оце й усе, що я чув. На цьому тижні була така сила роботи. Не знаю, що я міг би ще додати. Грошових труднощів, яких ми так боялися, здається не буде. Він цілком забезпечений і хоче працювати безплатно.

— Значить, у нього є свій капітал?

— Здається. Хоч це якось чудно. Пригадуєте, що говорили тоді у Фабріцці про становище, в якому його знайшла експедиція Дюпре? Але в нього є пай у копальнях десь у Бразилії, і потім він мав надзвичайний успіх як фейлетоніст у Парижі, Відні й Лондоні. Він чудово знає приблизно шість мов, і ніщо не завадить йому, живучи тут, підтримувати зв'язки з іноземними газетами. Адже не весь свій час витрачатиме він на метання стріл в єзуїтів.

— Ну, звичайно. Пора вже йти, Чезаре. Почекайте хвилину, я пришпилю квіти.

Вона пішла до себе нагору і незабаром повернулася з квітами на грудях, а на голову накинула довгий шарф з чорного іспанського мережива. Мартіні окинув її схвальним поглядом художника.

— Ви, мадонно, немов королева, немов велика й мудра цариця Савська.

— Який невдалий комплімент! — сміючись відповіла вона. — Коли б ви знали, яких я докладаю зусиль, щоб надати собі вигляду справжньої світської дами! Хіба можна конспіраторові скидатися на царицю Савську? Він тоді нізащо не уникне шпигунів.

— Скільки б ви не старалися, вам ніколи не пощастить удати з себе пустоголову світську даму. Та це байдуже, ви занадто прекрасні, щоб виправдати шпигунів, навіть якщо ви й не можете сміятися й ховатися за віялом, як синьйора Грассіні.

— Ах, Чезаре, облиште бідну жінку. Візьміть трохи ячмінних цукерок, щоб підсолодити свій настрій. Ви готові? Тоді краще підемо.

Мартіні мав цілковиту рацію, кажучи, що на вечорі буде занадто людно й скучно. Літератори обмінювались пустими фразами й безнадійно нудьгували, а туристи та російські князі тинялися по кімнатах, розпитуючи один одного про присутніх знаменитостей і намагаючись вести високоінтелектуальні розмови.

Чемність, з якою Грассіні зустрів своїх гостей, була так само вилощена, як його черевики. Та його холодне лице просяяло, коли він побачив Джемму. Грассіні не любив її, навіть потай боявся, але розумів, що без неї його вітальня втратить половину своєї привабливості. Він зробив собі щасливу кар'єру як адвокат і тепер, маючи багатство й ім'я, плекав ще одну честолюбну мрію — створити з свого дому центр ліберального інтелігентного суспільства. Він з болем розумів, що обмежена, занадто пишно вбрана жінка, з якою він необачно одружився в ранній молодості, з її пустими розмовами і змарнілою миловидністю не здатна була для ролі господині великого літературного салону. Коли йому щастило запросити Джемму до себе, він завжди був певен, що вечір буде цікавий. Її спокійні і витончені манери добре впливали на настрій гостей, і від самої її присутності десь зникав дух вульгарності, що, як йому здавалося, завжди витав у його домі.

Синьйора Грассіні зустріла Джемму з нещирою радістю.

— Яка ви сьогодні чарівна, — голосно прошепотіла вона і пронизала її біле кашемірове плаття злісно-критичним поглядом.

Вона страшенно ненавиділа Джемму саме за те, за що Мартіні любив її: за спокійну силу характеру, за прямоту, за урівноваженість розуму, за самий вираз обличчя. А коли синьйора Грассіні ненавиділа жінку, вона виявляла до неї перебільшену люб'язність. Джемма знала ціну її компліментам та приязні і не звертала на них уваги. Те, що зветься «бувати в товаристві», вона вважала за нудний неприємний обов'язок, який кожен член партії мусить сумлінно виконувати, щоб не привертати до себе уваги шпигунів. Для неї це було такою ж складною справою, як і писання шифрованих листів, але, знаючи, як захищає від підозрінь репутація гарно одягненої жінки,

вона вивчала журнали мод так само старанно, як і ключі до шифрів.

Знеможені нудьгою меланхолійні літературні леви трохи пожвавішали, почувши ім'я Джемми. Вона користувалася серед них великою популярністю, і журналісти радикальної партії одразу ж потяглися на той кінець кімнати, де вона сіла. Але Джемма була занадто досвідченим конспіратором, щоб дозволити їм монополізувати себе. Радикалів вона могла бачити щодня, і тепер, коли вони стовпилися навколо неї, вона з лагідною усмішкою нагадала їм, що не варто на неї марнувати час, коли тут є так багато туристів, з якими треба поговорити. А сама вона звернула всю свою увагу на члена англійського парламенту, в прихильності якого республіканська партія була дуже зацікавлена. Знаючи, що він спеціаліст у фінансових справах, вона втягла його в розмову, спитавши про якусь технічну особливість австрійської грошової системи, а потім вміло перейшла до стану ломбардсько-венеціанських прибутків. Англієць, який сподівався нудної пустої балачки, скоса глянув на неї, очевидно злякавшись, що потрапив у пазури синьої панчохи. Але, побачивши, що вона приємна на вигляд і цікава в розмові, поринув у таке серйозне обговорення італійських фінансів, немов перед ним сидів сам Меттерніх¹. Коли Грассіні підвів до Джемми француза, який хотів спитати у синьйори Болли дещо з історії «Молодої Італії», член парламенту здивувався. Йому здавалося, що, можливо, в італійців є більше підстав бути незадоволеними, ніж він гадав.

Пізніше Джемма непомітно пройшла на терасу; їй хотілося посидіти трохи на самоті серед великих камелій та олеандрів. Від душного повітря й невпинного сновигання гостей у неї розболілася голова. На одному кінці тераси, у великих діжках, прихованих лілеями та іншими квітами, стояли пальми й папороть. Уся ця зелень утворювала густу заслону, за якою був затишний куточок з чудовим видом на долину. Над вузьким проходом, між рослинами, звисали віти гранатового дерева, вкриті пізнім цвітом.

¹ Меттерніх (1773—1859) — австрійський дипломат, канцлер, відомий представник європейської реакції першої половини ХІХ століття.

У цьому кутку і сховалася Джемма, сподіваючись, що перш ніж догадаються, де вона, у неї від тиші й спокою перестане боліти голова. Ніч була тепла й напрочуд тиха, але, вийшовши з душних кімнат, вона відчула легку прохолоду і накинула на голову свій мереживний шарф.

Вона поринула в якийсь мрійливий стан, який порушили кроки і чийсь голоси. Вона посунулась глибше в тінь, сподіваючись, що її не помітять і вона матиме ще кілька золотих хвилин, перш ніж почати знову мучити стомлений мозок нудними розмовами. Але, на велику її досаду, кроки затихли коло зеленої заслони, і тоненький пискливий голос синьйори Грассіні защебетав нестримно.

Другий голос, чоловічий, був на диво м'який і музикальний, але його псувала якась чудна звичка розтягувати слова — можливо, це була манірність, або, скоріше, зусилля перемогти якусь хибу в мові; в усякому разі, це справляло неприємне враження.

— Англійка, ви кажете? — спитав цей голос. — Але прізвище чисто італійське. Як воно? Здається, Болла?

— Так, вона вдова бідолахи Джіованні Болли, що помер в Англії чотири роки тому, пам'ятаєте? Ах, я забула, що у вас таке мандрівне життя. Де ж вам знати всіх мучеників нашої нещасної країни. Їх так багато!

Синьйора Грассіні зітхнула. З іноземцями вона завжди говорила в такому тоні. Роль патріотки, що уболіває за долю безталанної Італії, дуже ефектно сполучалася в ній з манерами пансіонерки і наївним виразом обличчя.

— Помер в Англії, — повторив другий голос. — Значить, він був емігрант? Здається, я колись чув це прізвище. Чи не належав він до «Молодої Італії» на початку її діяльності?

— Так, це один з тих нещасливців, що були арештовані тридцять третього року. Пригадуєте цю сумну подію? Через кілька місяців його випустили, але через два чи три роки, коли йому знов загрожувала небезпека, він утік до Англії. Потім ми почули, що він там одружився. Це дуже романтична історія, але бідолаха Болла завжди був романтиком.

— Ви кажете, він помер в Англії?

— Так, від туберкульозу. Не витримав жахливого англійського клімату. І якраз перед його смертю померла від скарлатини їхня дитина. Яке нещастя, правда? Ми всі так любимо милу Джемму. Вона, бідна, трохи суха, але ви ж знаєте, всі англійки такі. Хоч мені здається, це горе зробило її такою сумною і...

Джемма підвелась і розсунула гілки гранатового дерева. Слухати, як у пустій салонній балачці перебирали лихі години її життя, було нестерпно, і, коли вона вийшла на світло, лице в неї було потьмарене гнівом.

— А, от і вона! — вигукнула господиня, зовсім не зніяковівши. — Джеммо, люба, де ж це ви зникли? Синьйор Феліче Ріварес хоче з вами познайомитись.

«От який цей Овід!» — подумала Джемма, глянувши на нього з деякою цікавістю. Він уклонився їй досить чемно, але очі його окинули її лице й постать поглядом, який здався їй нескромним і надто допитливим.

— Ви обрали собі ч-ч-чудовий куток, — промовив він, глянувши на заслону з густої зелені. — І який тут р-р-озкішний краєвид.

— Тут справді дуже гарно. Я вийшла подихати свіжим повітрям.

— Це просто гріх сидіти в таку ніч у кімнаті, — промовила господиня, підводячи до неба очі (у неї були гарні вії, і вона любила їх показувати). — Гляньте, синьйоре, хіба наша люба Італія не була б земним раєм, коли б їй дати волю? Подумати тільки, що вона раба — з такими квітами, з таким небом!

— І з такими патріотками, — томно додав Овід своїм м'яким тягучим голосом.

Джемма глянула на нього майже злякано: його зухвальство було надто очевидне, щоб кого-небудь обманути. Але вона недооцінила жадобу синьйори Грассіні до компліментів. Бідна жінка, зітхнувши, опустила очі.

— Ах, синьйоре, що може зробити жінка? Але, хто знає, може, колись я все ж доведу своє право називатись італійкою. Ну, а поки що я мушу повернутися до громадських обов'язків. Французький посол просив мене познайомити його вихованку з усіма нашими знаменитостями. Обов'язково приходьте подивитись

на неї. Чарівна дівчина. Джеммо, люба, я привела сюди синьйора Рівареса, щоб показати йому наші гарні краєвиди. Залишаю його на ваше піклування. Я певна, що ви за нього подбаєте і познайомите з усіма. А, от і симпатичний російський князь! Ви його знаєте? Кажуть, він улюбленець імператора Миколи. Він військовий начальник якогось польського міста з такою назвою, що й не вимовиш. *Quelle nuit magnifique. N'est-ce pas, mon prince?* ¹

Вона пурхнула, шебечучи щось до чоловіка з волячою шиєю і важкою щелепою, в осипаному орденами мундирі. Її плаксиві жалкування з приводу «*potre malheureuse patrie*» ², перемішуючись з «*charmant*» ³ і «*mon prince*» ⁴, замерли далі в кімнатах.

Джемма мовчки стояла коло гранатового дерева. Їй шкода було маленької дурної жінки і брала досада на Овода за його зухвалість. Погляд, яким він провів постаті господині і князя, теж роздратував її.

— Ось ідуть італійський і російський патріотизм, — сказав він, насмішкувато повернувшись до Джемми, — рука в руку і надзвичайно задоволені один одним. Який вам більше до вподоби?

Вона злегка насупила брови й не відповіла.

— Звичайно, — говорив він далі, — це справа смаку. Але я віддаю перевагу російському — він послідовний. Коли б Росія засновувала свою владу на квітах і небесах замість гармат, — то, як ви думаєте, чи довго б «*mon prince*» удержав би польську фортецю?

— Мені здається, — холодно сказала вона, — що кожен з нас може висловлювати свої погляди, не висміюючи жінки, в якій ми в гостях.

— Ах, так, я й забув, як високо цінують гостинність італійці. Надзвичайно гостинний народ, і я певен, що й австрійці такої думки. Може, ви сядете?..

Шкутильгаючи він пішов на другий кінець тераси і приніс їй стілець, а сам сів навпроти, спираючись на балюстраду. Світло з вікна падало йому прямо в обличчя, і вона могла як слід його розглянути.

Джемма була розчарована. Вона сподівалася побачити якщо не симпатичне, то принаймні визначне

¹ Яка чудова ніч! Правда, князю? (*франц.*)

² Бідної нашої батьківщини.

³ Чудово.

⁴ Мій князю.

лице, з владним поглядом. Але в ньому найбільше впадали в око деяка чепуристість у костюмі і ледве прихована зухвалість у манерах і виразі обличчя. Він був смуглявий, як мулат, і спритний, мов кіт, дарма що мав покалічену ногу.

Усім своїм виглядом він якось чудно нагадував чорного ягуара. Лоб і ліва щока були жахливо спотворені довгим кривим шрамом від удару шаблею, і Джемма помітила, що коли він починав заїкатися, ця половина обличчя нервово тіпалась. Якби не ці дефекти, він був би навіть красивий якоюсь неприємною бентежною красою. Але в усякому разі його лице не було привабливе.

Він знов заговорив своїм м'яким, співучим голосом. «Точнісінько як ягуар, коли б він міг говорити і був у гарному настрої»,— подумала Джемма, почувавши чимраз більше роздратування.

— Я чув, що ви цікавитесь радикальною пресою і пишете в газетах.

— Пишу трохи. Щоб писати більше, немає часу.

— Ну, звичайно. Синьйора Грассіні казала мені, що ви виконуєте й іншу серйозну роботу.

Джемма злегка повела бровами. Маленька дурна жінка, очевидно, набалакала зайвого цьому непевному створінню, до якого вона почувала все більшу антипатію.

— У мене справді багато роботи,— сухо відповіла вона,— але синьйора Грассіні перебільшує важливість моїх обов'язків. Здебільшого вони дуже нескладні.

— А погано жилось би на світі, якби всі ми тільки й знали, що співати панахиди по Італії. Мені здається, що в товаристві нашого господаря і його дружини кожен настроюється легковажно, хоча б із почуття самозахисту... Я знаю, що ви хочете сказати, і безперечно, маєте рацію, але обоє вони такі смішні з своїм патріотизмом. Ви вже хочете йти?!. Тут так гарно.

— Так, я вже йду. Де ж це мій шарф?.. Дякую.

Піднявши шарф, він став перед Джеммою і глянув на неї широко відкритими очима, синіми й невинними, мов незабудки.

— Я знаю, ви сердитесь на мене за жарти над

цією розмальованою восковою лялькою. Але хіба можна не сміятися з неї?

— Раз ви питаєте мене, то я скажу. Негарно і навіть... нечесно глузувати з інтелектуально вбогих людей. Це однаково, що сміятися з каліки або...

Йому враз боляче перехопило дихання, і, відсахнувшись, він глянув на свою покалічену ногу і знівечену руку. Але вмить опанував себе і розсміявся.

— Це навряд чи вдале порівняння, синьйоро. Ми, каліки, не виставляємо своєї потворності напоказ, як ця жінка свою дурість. Принаймні визнайте, що мати криву спину анітрохи не краще, ніж кривити душею. Тут приступка... Візьміть мою руку.

Джемма ввійшла в кімнату мовчки, почувуючи себе дуже ніяково. Його несподівана вразливість вкрай збентежила її.

Як тільки Овід одчинив двері у вітальню, Джемма помітила, що за її відсутність трапилось щось несподіване.

У більшості чоловіків був сердитий, обурений вигляд, розчервонілі жінки зібралися в кінці кімнати, старанно вдаючи з себе спокійних; господар, стримуючи гнів, поправляв окуляри, невеличка група туристів стояла в кутку і, весело посміхаючись, поглядала на протилежний кінець вітальні. Очевидно, там відбувалось те, що здавалось їм таким забавним, а для більшості гостей обурливим. Тільки синьйора Грассіні нічого не помічала; вона кокетливо обмахувалась віялом і цокотіла з секретарем датського посольства, який слухав її, широко посміхаючись.

Джемма на мить зупинилась на дверях і поглянула на Овода — чи й він помітив занепокоєння товариства? В його очах безсумнівно промайнув вираз лукавого торжества, коли він перевів погляд з господині, яка нічого не підозривала, на диван в кінець вітальні.

Джемма одразу зрозуміла: Овід привів сюди свою коханку.

Циганка сиділа, відкинувшись на спинку дивана, оточена групою усміхнених денді і люб'язно-іронічних кавалерійських офіцерів.

На ній було розкішне плаття, червоне з жовтим. Багатство яскравих східних відтінків, надмір цінних прикрас різко впадали в очі. В цьому флорентійському літературному салоні вона здавалась тропічною

пташкою серед зграї горобців і шпаків. Очевидно, вона й сама почувала себе незручно і поглядала на ображених дам з похмурим презирством.

Помітивши Овода, коли він проходив з Джеммою, вона схопилась і підійшла до нього.

— Мосьє Ріварес, я вас скрізь шукала, — швидко заговорила вона дуже неправильною французькою мовою. — Князь Салтиков хоче дізнатися, чи ми зможемо прийти до нього завтра на вечір. Там будуть танці.

— Дуже шкодую, але не можу, та коли б і приїхав, я танцювати не зміг би. Синьйоро Болла, дозвольте мені познайомити вас з мадам Зітою Рені.

Циганка майже з викликом глянула на Джемму і сухо вклонилась.

Вона справді була досить гарна, але, як казав Мартіні, грубою, тваринною, неінтелігентною красою; чарівна гармонійність і свобода рухів викликала захоплення, але лоб був низький і вузенький, а в лінії нижних ніздрів було щось несимпатичне, майже жорстоке.

Пригнічення, яке почувала Джемма в товаристві Овода, ще більше посилилось, і коли через кілька хвилин до них підійшов господар і попросив синьйору Боллу допомогти йому розважити туристів у сусідній кімнаті, вона згодилася з почуттям полегкості.

* * *

— Ну, мадонно, як вам сподобався Овід? — спитав Мартіні, коли вони пізно вночі їхали назад до Флоренції. — Чи ви бачили щось безсоромніше за те, як він підвів бідну дружину Грассіні?

— Ви говорите про танцівницю?

— Він переконав синьйору Грассіні, що дівчина буде зіркою сезону, а та все зробить для знаменитостей.

— Я думаю, що це було нечесно і некрасиво з його боку. Він поставив Грассіні у фальшиве положення, а по відношенню до дівчини це просто жорстоко. Переконана, що вона почувала себе незручно.

— Ви, здається, розмовляли з ним? Що ви про нього скажете?

— О Чезаре, я страшенно рада, що вже не бачу його. Мене ніхто ще так не стомлював. За десять хвилин у мене розболілася голова. Це демон якийсь.

— Я так і знав, що він вам не сподобається. І, сказати правду, він мені теж не сподобався. Слизький, мов вугор, — я не довіряю йому.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Овід оселився за містом, недалеко від Римських воріт, тут же мешкала й Зіта. Він, видно, був сибаритом¹, і хоч у квартирі не помітно було особливого марнотратства, усе ж в окремих дрібницях почувалась любов до розкоші, а в загальному тоні оточення — вибагливість смаку. Галлі й Ріккардо це дуже вразило. У людини, яка жила десь на безлюдних берегах Амазонки, вони сподівалися знайти більше простоти і дивувалися бездоганим галстукам Овода, безлічі його черевиків і силі-силенній усяких квітів, що завжди стояли в нього на письмовому столі. А взагалі вони з ним ладили. Він до всіх ставився привітно й по-дружньому, особливо до місцевих членів мадзініанської партії. З однією лише Джеммою він поводився інакше. Здавалося, він незлюбив її з першої зустрічі і старанно уникав її товариства. Кілька разів він був навіть грубий з нею і цим збудив до себе щиру ненависть Мартіні. Ці двоє чоловіків не сподобались один одному з самого початку. Їхні характери були такі різні, що між ними, крім неприязні, нічого не могло й бути. Але неприязнь Мартіні перейшла тепер в одверту ворожість.

— Мені байдуже, що Ріварес мене не любить, — сказав він якимось Джеммі ображеним тоном, — я його теж не люблю, отже, ми з ним квити. Але мене страшенно обурює його поводження з вами. Якби це не загрожувало скандалом в організації, — бо незручно ж самим запросити людину, а потім сваритися з нею, — я б зажадав від нього пояснень.

¹ Сибарит — первісне: житель старовинного міста Сибариса в південній Італії. Пізніше це слово стало означати людину, що зросла в розкошах або що любить розкоші і особисті задоволення; в цьому розумінні й вживає слово автор.

— Дайте йому спокій, Чезаре. Це не має значення, та й, зрештою, я сама винна.

— Чим ви винні?

— Тим, що він мене так не любить. При першій нашій зустрічі у Грассіні я його образила.

— Ви образили? Щось не віриться мені, мадонно...

— Звичайно, я зробила це не навмисне і потім дуже жаліла, що так вийшло. Я сказала, що люди сміються з калік, а він побачив у цьому натяк на себе. А я не вважаю його калікою. Він не такий уже й понівечений.

— Звичайно, ні. У нього, правда, одне плече вище від другого і сильно пошкоджена ліва рука. Але не горбань же він клишоногий. Шкутильгання його таке непомітне, що про це не варто й говорити.

— В усякому разі, він тоді весь затремтів і зблід. Безперечно, я зробила страшенну безтактність, але все ж таки його вразливість здивувала мене. Очевидно, йому вже доводилось терпіти від подібних жорстоких глузувань.

— Не думаю: таких жартів більше можна сподіватися від нього самого. Під витонченими манерами цієї людини вчувається якась внутрішня бруталність. Я його не терплю за це.

— Ви несправедливі, Чезаре. Мені він подобається не більше як вам, але нащо ж виставляти його в гіршому світлі, ніж він є в дійсності? Його трохи неприродне поведження справді дратує, але, очевидно, з ним занадто багато носилися; страшенно стомлюють і його нескінченні дотепи. Але не думаю, щоб у нього були якісь лихі наміри.

— Не знаю, які там у нього наміри, але раз людина з усього глузує, то тут не все гаразд. Мені гидко було слухати, як він під час дебатів у Фабріці громив реформи нового папи, намагаючись у всьому знайти низькі мотиви.

Джемма зітхнула.

— Боюся, що в цьому я більше згодна з ним, ніж з вами, — сказала вона. — Такі добряги, як ви, завжди сповнені рожевих надій. Ви готові вірити, що коли на папському престолі опинився добродушний літній панок, то все буде гаразд. Треба йому лише повідчиняти двері тюрем і роздати направо й наліво своє благословення, як ви вже певні, що через які-небудь три місяці

на землі настане золотий вік. І ви ніяк не можете зрозуміти, що сам папа не може виправити стан речей, хоч би він і хотів цього, що все лихо у невірному принципі, а не в поведінці окремої людини.

— У якому принципі? У світській владі папи?

— Чому тільки в цьому? Це лише частина загальної несправедливості. Корінь же зла в тому, що одному дано владу поневолювати інших, і це створює між людьми ненормальні взаємини.

Мартіні зняв угору руки.

— Годі, годі, мадонно, — вигукнув він сміючись. — Раз ви вже починаєте розвивати такі теорії, не буду сперечатися з вами. Я, власне, прийшов сьогодні до вас не сперечатись, а поговорити з приводу одного рукопису.

Він витяг з кишені згорнутий папір.

— Що це, новий памфлет?

— Нова дурниця цього горезвісного Рівареса, яку він учора прислав до комітету. Я знав, що таки доведеться з ним посваритися.

— Та в чому ж справа? Слово честі, Чезаре, ви до Рівареса упереджені. Він може й несимпатичний, але зовсім не дурний.

— Я й не заперечую, що ця штука теж по-своєму розумна. Але краще прочитайте самі.

Це була сатира на дикий ентузіазм, який супроводжував обрання нового папи і досі ще не вщух в Італії. Як усе, що писав Овід, насмішка була різка й дошкульна, та хоч стиль автора дратував Джемму, вона не могла не визнати справедливості такої критики.

— Я цілком згодна з вами, що це написано в огидному, злому тоні, — сказала вона, кладучи рукопис на стіл, — проте, на жаль, усе це правда.

— Джеммо!

— Так, нічого не вдієш. Хай Ріварес — бездушний в'юн, але правда на його боці. І нічого нам переконувати себе, що цією сатирою він не влучив у ціль, — він влучив.

— То ви вважаєте, що її треба надрукувати?

— Це вже зовсім інше питання. Звичайно, в такому вигляді її друкувати не слід. Ми тільки б усіх образили і відштовхнули од себе, а користі для діла не було б. Але якби він міг переробити цю річ і викину-

ти всі нападки особистого характеру, вона справді стала б дуже цінною. Взагалі це прекрасний зразок політичної сатири. Я ніяк не сподівалася, що він може так гарно писати. Він каже якраз те, що треба, а ні в кого з нас не вистачило б на це мужності. Особливо блискуче написано те місце, де він порівнює Італію з п'яницею, який, ніжно пригорнувшись до злодія, що обкрадає його кишені, плаче в нього на грудях.

— Джеммо! Та це ж найгірше місце в усій сатири. Я ненавиджу цей скажений гавкіт на всіх і на кожного.

— Я теж, але не в цьому річ. У Рівареса дуже неприємний стиль, і він несимпатичний як людина. Але коли він каже, що ми сп'яніли від урочистих процесій, обіймів та закликів до любові і згоди і що езуїти та санфедисти використовують наше засліплення, він тисячу разів правий. Шкода, що я вчора не була на засіданні комітету. Що ж ви вирішили робити?

— От саме в цій справі я й прийшов до вас. Ми просимо вас піти до Рівареса і переконати його, що памфлет треба трохи зм'якшити.

— Мене? Але я його майже не знаю. Крім того, він мене ненавидить. Чому з усіх вибрали саме мене?

— Та просто тому, що сьогодні більше нікому піти. До того ж ви з усіх нас найрозражливіша і не будете марно сперечатися та сваритися з ним, як могло б статися з кимсь іншим.

— Від цього я, звичайно, утримаюсь. Ну, гаразд, я піду, тільки в мене щось дуже мало надії на успіх.

— А я певен, що коли ви схочете, то переконаєте його. Скажіть йому, що весь комітет захоплений його сатирою як літературним твором. Це піднесе його настрій, і до того ж це щира правда.

* * *

Овід сидів коло заставленого квітами стола і замислено дивився в підлогу, держачи на колінах розгорнутий лист. Кудлата вівчарка, що лежала на килимі біля його ніг, підвела голову й загарчала, коли Джемма постукала в двері. Овід схопився з місця і сухо, церемонно вклонився гості. Лице в нього стало суворе й байдуже.

— Ви надто люб'язні, — промовив він льодовим тоном. — Якби ви дали мені знати, що я потрібний, я й сам прийшов би.

Бачачи, що він щиро бажає їй провалитися крізь землю, Джемма поспішно пояснила, в якій справі вона прийшла. Він знову вклонився й подав їй стілець.

— Комітет доручив мені піти до вас, — сказала вона, — бо думки з приводу вашого памфлета поділились.

— Я так і знав, — посміхнувся він і сів проти неї, присунувши велику вазу з хризантемами, щоб заслонити своє лице від світла.

— Більшість членів комітету вважає, що хоч з літературного погляду памфлет дуже цінний, його в такій формі друкувати не можна. Вони бояться, що його різкий тон може образити й відштовхнути од нас деяких осіб, допомога яких дуже потрібна партії.

Він витяг із вази хризантему і почав повільно обривати пелюстки. Погляд Джемми спинився на його тонкій руці, що ронила одну по одній ніжні пелюстки, і її пройняло якесь тривожне почуття, немовби вона бачила вже колись такий самий рух.

— Як літературний твір, — промовив він м'яким байдужим голосом, — цей памфлет нічого не вартий і може подобатися лише тим, хто нічого не розуміє в літературі. А що він когось ображає, то я ж саме цього й хотів.

— Я вас цілком розумію. Але справа в тому, що він може образити не того, кого треба.

Овід знизав плечима і прикусив зубами зірвану пелюстку.

— Гадаю, що ви помиляєтеся, — сказав він. — Для чого, власне, запросив мене ваш комітет? Мені здається, для того, щоб я викривав і висміював єзуїтів. Ну, я й стараюсь виконувати свій обов'язок, як тільки змію.

— Смію вас запевнити, що ніхто й на мить не мав сумніву у ваших здібностях і добрих намірах. Але комітет боїться, що може образитись ліберальна партія і що ми втратимо моральну підтримку міських робітників. Ви, пишучи цей памфлет, думали дошкулити санфедистам, але багато читачів зрозуміють це як напад на церкву й нового папу. З погляду ж політичної тактики комітет цього не хотів би.

— Я починаю розуміти. Поки я виступатиму проти групи духовних осіб, з якими партія тепер не ладить, я можу казати правду скільки захочу. Але як тільки я зачеплю її улюблених пастирів церкви, тоді виявляється, що «правда — собака, якого треба держати на ланцюгу». Блазень був правий, але я згоден бути ким хочете, тільки не блазнем. Звичайно, я мушу скоритися постанові комітету, проте мені здається, що він дивиться то в один бік, то в другий і не бачить прямо перед собою головного: м-монсиньйора М-монтанеллі...

— Монтанеллі? — перепитала Джемма. — Я вас не розумію. Ви говорите про брізігелльського єпископа?

— Так, новий папа зробив його кардиналом. Мені якраз пише про нього один приятель, що живе по той бік кордону. Хочете послухати?

— Якого кордону? Папської області?

— Так. От що він пише.

Він став читати листа, що лежав у нього на колінах, коли ввійшла Джемма, і вже з перших рядків почав сильно заїкатися.

«В-ви неза-б-баром м-мати-м-мете щ-щастя п-побачити од-одного з най-з-запекліших н-наших ворогів, к-кардинала Л-лоренцо М-монтанеллі, єпископа Б-брізігеллі... Він з-збир-р...»

Овід раптом спинився і з хвилину помовчав, а потім знову почав читати страшенно повільно, нестерпно розтягуючи слова, але вже не заїкався.

«Він збирається в тому місяці відвідати Тоскану в ролі миротворця. Спочатку він проповідуватиме у Флоренції, де пробуде тижнів зо три, потім поїде до Сієни й Пізи і через Пістойю повернеться в Романью. Монтанеллі відкрито належить до ліберальної партії серед духовенства; до того ж він особистий друг папи і кардинала Феретті. При папі Григорії він був у немилості, його тримали в глухій дірі в Апеннінах. Тепер він одразу пішов угору. Звичайно, він така ж маріонетка в руках єзуїтів, як і всякий санфедист. Місію миротворця запропонував йому теж якийсь з єзуїтських отців. Монтанеллі один з найблискучіших проповідників і небезпечний, як сам Ламбруччіні. Його завдання — не дати прохолоннути народному захопленню папою і зосередити на своїх проповідях загальну увагу, поки великий герцог не підпише проект, який

йому збираються підсунути агенти єзуїтів. Що це за проект — я не міг дізнатися». А далі він пише:

«Чи розуміє Монтанеллі, нащо його посилають у Тоскану, чи він сліпе знаряддя в руках єзуїтів, не знаю. Він або надзвичайно розумний шахрай, або найбільший осел на світі. Чудно тільки те, що, наскільки мені відомо, він ніколи не бере хабарів і не має коханок. Вперше чую про таке диво».

Овід поклав лист і мовчки дивився на Джемму напівзаплющеними очима, очевидно чекаючи, що вона скаже.

— Ви певні, що ці відомості правдиві? — спитала вона.

— Щодо бездоганності особистого життя монсиньйора Монтанеллі? Ні, але й автор листа теж у цьому не певний. Ви ж бачите, він робить застереження — «наскільки мені відомо».

— Я не про це, — холодно відповіла вона, — а про місію, з якою він їде сюди.

— У цьому я цілком довіряю своєму кореспондентові. Це мій давній друг, один з товаришів по сорок третьому році. До того ж його громадське становище дає йому виключні можливості діставати такі інформації.

«Якийсь чиновник у Ватікані, — майнуло у голові Джемми. — От які він має зв'язки. А втім, я приблизно так і думала».

— Звичайно, це лист приватного характеру, — провадив Овід далі, — і ви розумієте, що про нього можуть знати лише члени вашого комітету.

— Про це ви могли б мене не попереджати. Ну, а тепер вернімося до памфлета. Можна мені передати комітетові, що ви згодні зробити в ньому деякі зміни і трохи зм'якшити тон, чи...

— А чи не здається вам, синьйоро, що ці зміни можуть поспувати його як літературний твір і позбавити гостроти як сатиру?

— Ви питаєте про мою особисту думку, а я прийшла переказати вам думку цілого комітету.

— Чи можна з ваших слів зробити висновок, що ви з думкою комітету не погоджуєтесь?

Поклавши листа в кишеню, він нахилився вперед і дивився на неї пильним зосередженим поглядом, що зовсім змінив його обличчя.

— Ви гадаєте...

— Ви хочете знати, що думаю я особисто? Я не згодна з більшістю в обох пунктах. Я не надаю вашому памфлетові великої ціни з літературного погляду, але вважаю, що в ньому правдиво подано факти і взято вірну тактику.

— Тобто?

— Ви цілком праві, що блукаючі огні цього бурхливого ентузіазму й радощів заведуть Італію в жахливу трясовину. І я б дуже хотіла відкрито, сміливо сказати правду, хай навіть це образило б і відштовхнуло деяких наших прибічників. Але як член корпорації, більшість якої має інший погляд, я не смію обстоювати свою особисту думку. В усякому разі, я гадаю, що коли все це й треба висловити, то стримано й спокійно, а не в такому різкому тоні, як тут.

— Ви не зможете хвилину почекати, поки я перегляну рукопис?

Він швидко перебіг очима по сторінках, і лице в нього похмуріло від незадоволення.

— Звичайно, ви маєте цілковиту рацію. Це дешевий фейлетон, а не політична сатира. Але що ж робити? Коли написати пристойно, ніхто не зрозуміє. Раз памфлет не буде злий, скажуть, що нудно.

— А коли в ньому буде занадто багато злоби, то хіба це не нудно?

Він кинув на неї швидкий, допитливий погляд і враз розсміявся:

— Очевидно, синьоро, ви належите до тієї жахливої категорії людей, які завжди мають рацію. Виходить, що, піддавшись спокусі бути злим, я ризикую стати таким нудним, як синьора Грассіні. Ой, не доведи господи! Ну, не гнівайтесь. Я знаю, що вам мої жарти не подобаються, і знову переходжу до справи. Висновок, власне, такий. Якщо я тільки викину нападки на окремих осіб, а по суті нічого не зміню, то комітет побоїться відповідальності і відмовиться надрукувати мій твір; коли ж я викину політичну правду і не буду лаяти нікого особисто, а всіх ворогів партії гуртом, комітет підносить цю писанину до неба, а ми з вами будемо знати, що друкувати її не варто. От вам чудова метафізична задача: що краще — бути надрукованим і не бути вартим друку чи

бути вартим друку і не бути надрукованим? Що пора-
дите, синьйоро?

— Ви зовсім не обмежені подібним вибором. Мені здається, що коли ви викинете нападки на окремих осіб, комітет згодиться надрукувати цей памфлет, хоч більшості він, звичайно, й не подобатиметься. Я ж певна, що він буде для нас дуже корисний. Тільки вам обов'язково треба кинути цей злосливий тон. Коли ви хочете сказати щось таке, що читач має проковтнути, як велику пілюлю, нащо ж вам одразу залякувати його її виглядом?

Він зітхнув і покірно знизав плечима.

— Я здаюся, синьйоро, тільки з однією умовою. Раз ви тепер не дозволяєте мені посміятися, то мусите дати мені змогу зробити це іншим разом. Коли його преосвященство бездоганний кардинал з'явиться у Флоренції, тоді вже ні ви, ні ваш комітет не заважайте мені злословити стільки, скільки я хочу. Це моє право.

Він говорив недбайливим, байдужим тоном, висмикуючи з вази хризантеми й дивлячись на світло крізь прозорі пелюстки.

«Чому це в нього так трусяться руки? — подумала Джемма, помітивши, як тремтіли квіти.— Невже він п'є?»

— Краще поговоріть з іншими членами комітету, — сказала вона, підводячись.— Я не знаю, як вони на це подивляться.

— А ви? — Він теж підвівся і стояв, притуливши до лиця ніжні квіти.

Вона вагалася. Питання схвилювало її, викликало давні гіркі спогади.

— Я й сама не знаю, — промовила вона нарешті.— Багато років тому я знала дещо про монсиньора Монтанеллі. Тоді він був ще тільки каноніком і ректором духовної семінарії у провінції, де я росла. Я про нього багато чула від... особи, яка знала його дуже близько, і чула тільки гарне. Я певна, що принаймні тоді він був справді надзвичайною людиною. Але це було так давно, і він міг за цей час змінитися. Безконтрольна влада псує людей.

Підвівши лице од квітів, Овід подивився на Джемму суворим поглядом.

— В усякому разі, — промовив він, — якщо сам монсиньйор Монтанеллі і не негідник, то він знаряддя в руках негідників. Для мене і для моїх друзів по той бік кордону це однаково. Камінь на дорозі може мати найкращі наміри, але все ж краще його відкинути. Дозвольте, синьйоро... — Він подзвонив і, прошкутильгавши до дверей, відчинив їх перед Джеммою. — Це дуже мило, що ви зайшли, синьйоро. Може, послати по екіпаж? Ні? Ну, до побачення.

Джемма вийшла на вулицю, повна тривожних думок.

«Друзі по той бік кордону». Хто вони? І як відкинути камінь з дороги? Якщо тільки сатирою, то чому в нього так грізно спалахнули очі?»

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Монсиньйор Монтанеллі прибув до Флоренції на початку жовтня. Його приїзд викликав у місті помітне хвилювання. Він був не тільки відомий проповідник, а й представник нової течії в католицьких колах, і народ з нетерпінням чекав від нього викладу «нових доктрин» євангелія любові і примирення, які повинні були вилікувати Італію від усіх нещасть. Призначення кардинала Гіцці на посаду римського державного секретаря замість Ламбруччіні, якого всі ненавиділи, підняло загальний ентузіазм на найвищий рівень. І Монтанеллі був якраз людиною, що могла легко підтримати цей настрій. Бездоганна суворість його життя була надзвичайно рідкісним явищем серед вищих сановників римської церкви і притягала до нього симпатії народу, який звик дивитися на шантаж, казнокрадство й брудні інтриги як на необхідні додатки до кар'єри прелата¹. Крім того, надзвичайний талант проповідника, чудовий голос і особиста принадність скрізь і завжди робили його популярним.

Грассіні, як звичайно, напружив усі сили, щоб залучити нову знаменитість до себе. На всі його запрошення Монтанеллі щоразу чемно, але рішуче відмовлявся тим, що здоров'я в нього погане та й часу мало.

¹ Прелат — вищий духовний сановник католицької церкви, переважно той, що мав посаду при Ватікані.

— Ну, і всеїди ж це подружжя Грассіні, — презирливо мовив Мартіні, коли вони з Джеммою ясного холодного недільного ранку переходили майдан Синьйорії. — Ви бачили, як улесливо вони вклонились, коли під'їхала карета кардинала? Йй байдуже, яка ця людина, аби про неї говорили. Я ще зроду не бачив таких стрільців за знаменитостями. У серпні полювання на Овода, тепер на Монтанеллі. Його преосвященство повинен пишатися такою увагою: адже ж він ділить її з неабиякою зграєю пройдисвітів.

Вони слухали в соборі проповідь Монтанеллі, але величезна будівля була так переповнена жадібними слухачами, що Мартіні, боячись, щоб у Джемми не розболілась голова, умовив її піти, не чекаючи кінця відправи. Це був перший сонячний ранок після цілого тижня безперервних дощів, і він запропонував їй прогулятися по вкритих садами пагорках.

— Ні, — відповіла вона, — я з охотою пройдуся, коли у вас є вільний час, тільки не по горбах. Ходім по мосту. Монтанеллі повертатиметься з церкви цією дорогою, а я — така сама, як і Грассіні, — теж хочу подивитися на знаменитість.

— Та ви ж його тільки-но бачили.

— То здалека. У соборі така сила люду, а коли під'їхала карета, він сидів до нас спиною. Коли ми гулятимемо поблизу мосту, то напевне добре розглянемо його. Ви ж, мабуть, знаєте, що він оселився на Лунг-Арно?

— Але чому це вам раптом заманулося подивитися на Монтанеллі? Я щось не помічав, щоб ви цікавилися славетними проповідниками.

— Мене цікавить не славетний проповідник, а сама людина. Хочу подивитися, чи дуже змінився він з того часу, як я його бачила востаннє.

— А коли це було?

— Через два дні після смерті Артура.

Мартіні стривожено глянув на неї. Вони вийшли на міст, і вона байдуже дивилася на воду з тим виразом обличчя, який завжди так турбував його.

— Джеммо, люба, — сказав він, трохи помовчавши, — невже ви все життя будете мучити себе спогадами про цю сумну подію? У сімнадцять років усі ми робили помилки.

— Але не всі у сімнадцять років убивали найкращого друга,— стомлено відповіла вона і сперлась рукою на кам'яну балюстраду, дивлячись униз, на річку.

Мартіні мовчав. Він боявся говорити з Джеммою, коли на неї находив такий настрій.

— Коли я дивлюся на воду, я завжди згадую,— промовила вона, повільно зводячи на нього очі, і, раптом здригнувшись, додала: — Давайте трохи походимо, Цезаре. Холодно тут стояти.

Вони мовчки перейшли міст і попростували понад берегом. Через кілька хвилин Джемма знов заговорила:

— Який у Монтанеллі чудовий голос! У ньому бринить щось таке, чого я ніколи не чула ні в одному людському голосі. Мені здається, що в цьому секрет його впливу.

— Голос у нього справді чудовий,— погодився Мартіні, ухопившись за нову тему для розмови, щоб одвернути Джемму від жахливих спогадів, які викликала в ній річка.— Та хіба тільки голос? Це найкращий проповідник з усіх, що я чув. Але я гадаю, що секрет його впливу криється десь глибше,— очевидно, в бездоганному його житті, що робить його таким несхожим на інших прелатів. Навряд чи серед вищого італійського духовенства, крім папи, є ще людина з такою незаплямованою репутацією. Коли я торік був у Романьї і проїздив через його єпархію, то бачив, як суворі горяни чекали свого єпископа під дощем, щоб хоч раз глянути на нього або торкнутися його одяжі. Він у них мов святий, а це неабищо серед романійців, які взагалі ненавидять усіх, хто носить рясу. Я якось сказав одному старому селянинові, типовому контрабандистові, що вони там, очевидно, дуже віддані своєму єпископові, а він каже: «Ми не любимо єпископів, усі вони брехуни, але ми любимо монсиньйора Монтанеллі. Він ніколи не сказав неправди і нікого не скривдив».

— Цікаво знати,— промовила Джемма, немов сама до себе,— чи знає він, що думає про нього народ?

— А чому б йому не знати? Хіба це неправда?

— Неправда.

— Звідки ви знаєте?

— Він мені сам сказав.

— Він сказав вам? Монтанеллі? Джеммо, що це значить?

Вона відкинула з лоба волосся і повернулася до Мартіні. Вони знов спинилися.

— Чезаре, ми з вами такі вже давні друзі, а я вам так і не розповіла, що саме сталося з Артуром.

— І не треба, голубко,— поспішно перебив він її,— я все знаю.

— Вам сказав Джіованні?

— Так, перед смертю. Якось уночі, коли я сидів коло нього, він мені все й розповів. Він... Джеммо, голубко, раз ми вже заговорили про це, я вам скажу правду. Він розповів мені, як вас мучить ця сумна історія, і просив мене бути вам щирим другом і відвертати вас од тяжких спогадів. Я старався як міг, хоч може й марно...

— Я знаю,— лагідно відповіла вона, на мить підводячи очі.— Якби не ваша дружба, мені було б дуже тяжко. Але Джіованні нічого не казав вам тоді про монсиньйора Монтанеллі?

— Ні, я не знав, що він причетний до цієї події. Він розповів мені тільки про історію з шпигуном і про те...

— Як я вдарила Артура і він утопився. Ну, то я вам розкажу про Монтанеллі.

Вони знов повернули до мосту, по якому мала проїхати карета кардинала. Оповідючи, Джемма весь час пильно дивилась на воду.

— Тоді Монтанеллі, ще тільки канонік, був ректором духовної семінарії в Пізі і давав Артурові уроки філософії, а коли той вступив до університету, допомагав йому в навчанні. Вони дуже любили один одного і більше скидалися на добрих друзів, ніж на учителя й учня. Артур боготворив землю, по якій ступав Монтанеллі, і, пригадую, якось сказав мені, що коли б він утратив свого радге, як він завжди називав Монтанеллі, то втопився б... Ну, про історію з шпигуном ви знаєте... Другого дня мій батько й Бертони, зведені брати Артура — дуже бридкі люди,— цілісінський день шукали в Дарсені труп, а я сиділа сама у своїй кімнаті і думала про те, що я наробила.

Вона трохи помовчала, а тоді вела далі:

— Пізно ввечері до мене прийшов батько і сказав: «Джеммо, зійди вниз, тебе хоче бачити якийсь хлопець». У вітальні мене чекав один студент з нашої організації. Він був страшенно блідий і весь тремтів. Він прийшов сказати мені, що від Джіованні з тюрми одержано ще одного листа, де він пише про все, що чув од дозорця про Карді, який зрадив тайну Артурової сповіді. Пригадую, той студент сказав мені: «Щастя, що ми хоч дізналися, що він не винен». Батько взяв мене за руку і старався заспокоїти. Він тоді ще не знав, що я вдарила Артура. Я знов пішла до себе і просиділа сама всю ніч. Уранці батько знов пішов з Бертонами до гавані шукати тіло. Вони все ж сподівалися знайти його.

— Але так і не знайшли?

— Ні, очевидно, його понесло в море; але вони все сподівались. Я сиділа сама у своїй кімнаті, коли ввійшла покоївка і сказала, що приходив якийсь «преподобний отець», але, довідавшись, що батька нема дома, пішов. Я догадалася, що то був Монтанеллі, вийшла через задні двері і наздогнала його коло садової хвіртки. «Отче Монтанеллі, мені треба з вами поговорити», — звернулась я до нього. Він спинився і мовчки чекав. Чезаре, якби ви бачили, яке в нього було лице! Воно кілька місяців стояло в мене перед очима. Я сказала: «Я дочка доктора Уоррена. Це я вбила Артура». І розповіла йому все, а він стояв мов кам'яний і мовчки слухав. Коли я скінчила, він промовив: «Заспокойтеся, дитино моя. Убивця не ви, а я. Я обманув його, а він дізнався про це». Тоді повернувся і вийшов із саду, не додавши жодного слова.

— А потім?

— Не знаю, що сталося з ним потім. Того самого вечора мені розказали, що з ним на вулиці був якийсь випадок і його непритомного занесли в чийсь будинок поблизу гавані. Це все, що я знаю. Батько робив усе що міг, щоб полегшити моє горе. Коли я йому все розповіла, він кинув практику і повіз мене до Англії, щоб ніщо не нагадувало мені про минуле. Він боявся, що я теж кинусь у річку, і, здається, тоді я й справді могла це зробити. Потім батько захворів на рак, і я мусила взяти себе в руки, бо більше нікому було його доглядати. А коли батько вмер, мені довелось піклува-

тися про малих дітей, аж поки старший брат не зміг узяти їх до себе. Потім приїхав Джіованні. Ми спочатку боялися зустрічатися, бо між нами був страшний спогад. Він так гірко каювся, що написав тоді з тюрми того злосчастного листа. Мабуть, спільне горе і з'єднало нас.

Мартіні, всміхнувшись, похитав головою.

— Вас, можливо, справді потягло до нього це спільне горе,— сказав він,— але Джіованні збожеволів ще тоді, як уперше побачив вас. Пригадую, коли він повернувся в Мілан після першої поїздки до Ліворно, то так шалено марив про англійку Джемму, що мені ставало аж млосно, коли я чув ваше ім'я. Я тоді мало не зненавидів вас... О! вже їде!

Карета переїхала міст і спинилась коло великого будинку на набережній. Монтанеллі сидів, відкинувшись на подушку, видно, занадто стомлений, щоб звертати увагу на сповнену захоплення юрбу, яка товпилася біля під'їзду, бажаючи подивитися на нього хоч краєм ока. Натхнення, що осявало його лице в соборі, погасло, і сонячне світло викривало сліди турбот і втоми. Коли він вийшов з екіпажу і пройшов у будинок важкою, млявою ходю старі людини, знеможеної тяжкою журбою, Джемма повернулась і повільно пішла до мосту. На обличчі її, здавалося, відбився згаслий, безнадійний погляд Монтанеллі.

— Я часто питала себе,— промовила вона після короткого мовчання,— про який обман говорив він тоді. Іноді мені спадало на думку...

— Що?

— Бачите, дуже дивно, але вони були такі схожі один на одного...

— Хто?

— Артур і Монтанеллі. І це не тільки я помітила. Крім того, і у взаєминах між членами їхньої родини вчувалась якась таємниця. Місіс Бертон, мати Артура, була чудова жінка. Я й досі пам'ятаю її лице, таке одухотворене, як і в Артура, та й характером вони, мабуть, були схожі. Але вона завжди здавалась якоюсь заляканою, немов викрита злочинниця. Жінка її п'яника поводитися з нею так, як порядні люди не поводяться з собакою. А сам Артур був зовсім не схожий на грубих Бертонів. Звичайно, дитиною сліпо віриш усьому, що тобі кажуть, але пізніше, коли я

переоцірала в пам'яті минуле, мені часто здавалося що Артур не з їхнього роду.

— Тоді, можливо, він узнав що-небудь про матір і це було причиною його смерті, а не зрада Карді, — зауважив Мартіні; більше він нічого не міг придумати, щоб заспокоїти Джемму.

Джемма похитала головою.

— Якби ви бачили лице Артура, коли я вдарила його, ви б цього не подумали, Чезаре. Можливо, всі мої... догадки про Монтанеллі правильні, очевидно так воно й є, але що я зробила, то зробила.

Вони кілька хвилин ішли мовчки.

— Любий друже, — нарешті промовив Мартіні, — якби була хоч найменша можливість повернути назад те, що зроблено, то варто було б подумати над старими помилками. Але раз це непоправно, лишімо мертвих мертвим. Це жахлива історія, але принаймні для бідолахи вже все скінчилось, і він, певно, щасливіший від тих, що конають по тюрмах та у вигнанні. Ми з вами повинні думати про цих нещасних, а не побиватися за мертвими. Пригадуєте, що сказав вам улюбленець Шеллі: «Минуле — смерті, майбутнє — тобі». Отож беріть його, поки воно ваше, і думайте не про те, що ви колись зробили поганого, а про те, що можете ще зробити доброго.

Схвильований цими словами, Мартіні узяв Джемму за руку. Але раптом випустив її і відсахнувся, почувши за спиною холодний муркотливий голос:

— Монсеньйор Монтан-неллі, безперечно, такий як ви кажете, любий докторе. Він, власне, занадто гарний для грішної землі, і його слід було б чемно спроводити до кращого світу. Я певний, що він там справить таку саму сенсацію, як і тут. Є, мабуть, чималі древніх духів, яким ніколи не доводилось бачити таке чудо, як чесний кардинал. А духи найбільше в світі люблять новинки.

— Звідки ви це знаєте? — почувся голос Ріккардо в якому було ледве приховане роздратування.

— Із святого письма, любий докторе. Якщо вірити євангелію, то навіть найповажнішим духам подобаються химерні сполучення. Ну, а чесність і кардинал — сполучення досить химерне і так само неприємне на смак, як раки з медом... А, синьйор Мартіні

й синьйора Болла! Правда, чудова погода після дощу? Ви теж ходили слухати нового Савонаролу? ¹

Мартіні круто обернувся. Овід, з сигарою в зубах і оранжерейною квіткою в петлиці, простягав йому тонку руку в елегантній рукавичці. Сонце грало на його бездоганно блискучих черевиках і осявало усмінене обличчя відбитим у річці світлом. Він здався Мартіні не таким бридким, як завжди, і особливо самовдоволеним. Вони привіталися за руку — один дуже чемно, а другий похмуро. Раптом Ріккардо вигукнув:

— Синьйорі Боллі, здається, недобре.

Обличчя в неї було таке бліде, що здавалося з-під капелюха аж синюватим, а зав'язані на шиї стрічки тріпотіли — так калаталося серце.

— Я поїду додому, — ледве чутно вимовила вона.

Покликали екіпаж, і Мартіні сів поруч Джемми, щоб провести її додому. Коли Овід нахилився, щоб поправити їй пальто, що звисало на колесо, він зненацька глянув їй в очі, і Мартіні побачив, як вона відсахнулась, немов охоплена жахом.

— Джеммо, що з вами? — спитав він її по-англійському, коли коляска рушила. — Що сказав вам цей негідник?

— Нічого, Чезаре. Він тут ні при чому. Я... Я злякалась.

— Злякалися?

— Так, мені здалося...

Вона прикрила рукою очі, і він мовчки чекав, поки вона заспокоїться. Лице її поступово набирало природного кольору.

— Ваша правда, Чезаре, — промовила вона нарешті своїм звичайним тоном, — ні в якому разі не треба заглядати в жахливе минуле. Це розхитує нерви, ввижаються неймовірні речі. Чезаре, ми більше ніколи не будемо говорити про все це, а то я вбачатиму схожість з Артуром у кожному обличчі. Це якась галюцинація, кошмар серед білого дня. От зараз, коли до нас підійшов цей відрапливий ферт, мені здалося, що це Артур.

¹ Савонарола Джіроламо (1452—1498) — знаменитий флорентійський проповідник, що викривав розпусту духівництва і уряду. Переслідувався владою, у 1498 р. був обвинувачений в ересі і скараний.

Овід таки вмів наживати собі ворогів. Він приїхав до Флоренції в серпні, а наприкінці жовтня три чверті членів комітету, що запрошували його, були про нього тієї самої думки, що й Мартіні. Дикі нападки на Монтанеллі не подобались навіть його прихильникам. Сам Галлі, який спочатку вихваляв усе, що робив і казав дотепний сатирик, зрештою почав засмучено визнавати, що Монтанеллі краще було б дати спокій. «Порядних кардиналів не так багато, і треба обходитися з ними ввічливо».

Єдиною особою, на яку дощ карикатур та сатир Овода не справив ніякого враження, був Монтанеллі. Здавалось, як казав Мартіні, не варто було витратити стільки енергії на висміювання людини, яка ставилася до цього так добродушно. У місті розповідали, що Монтанеллі, обідаючи якимось з флорентійським архієпископом, знайшов у себе в кімнаті один з дошкульних пасквілів Овода, спрямованих особисто проти нього, прочитав його і, показуючи архієпископові, сказав:

— А правда, дотепно?

Одного разу в місті з'явилась листівка під назвою «Тайна благовіщення». Коли б навіть на ній і не був намальований овід з розпростертими крилами, більшість читачів і так пізнала б його по злому гострому стилю. Сатира була написана у формі діалога між Тосканою в образі діви Марії і Монтанеллі, який був уподіблений увінчаному оливковою гілкою миру ангелові, що держав у руці емблему чистоти — лілію і провіщав світові пришествя єзуїтів. Памфлет був насичений образливими натяками й ризикованими припущеннями щодо особи кардинала, і вся Флоренція визнала сатиру за несправедливу й негарну. І все ж уся Флоренція сміялася. В абсурдних, але висловлених серйозним тоном вигадках автора було стільки непереможно комічного, що навіть ті, хто ставився до Овода з осудом й неприязню, сміялися з його дотепів так само нестримно, як і найпалкіші прихильники. І, незважаючи на свій відразливий тон, листівка справила враження на флорентійців. Репутація Монтанеллі була надто бездоганною, щоб якийсь там пасквіль, хоч і дуже дотепний, міг їй серйозно пошкодити, але

все ж настала хвилина, коли громадська думка була майже проти нього. Овід знав, куди вжалити. І хоч коло дому кардинала ще збиралась юрба палких прихильників подивитись, як він сідає в карету або входить у двері будинку, серед хору благословень та привітів часто лунали зловісні вигуки: «Єзуїт!», «Санфедистський шпигун!»

Але Монтанеллі не бракувало й заступників. Через два дні після того, як вийшов пасквіль, у місцевій газеті «Клерикал» з'явилась блискуча стаття під назвою «Відповідь авторові «Тайни благовіщення», під якою був підпис «Син церкви». Це була палка оборона Монтанеллі проти наклепницьких обвинувачень Овода. Анонімний автор красномовно й завзято викладав учення про мир на землі й благовоління в людях, пророком якого був новий папа, а наостанку вимагав від Овода, щоб той довів хоч одно з своїх тверджень, і врочисто закликав народ не вірити негідному наклепникові. Сила оборони і неабияка літературна вартість статті притягли загальну увагу міста, тим більше, що сам редактор газети не міг догадатися, хто її автор. Незабаром ця стаття вийшла окремою брошуркою, і про анонімного захисника заговорили в усіх кофейнях Флоренції.

Овід відповів лютим нападом на папу з усіма його прихильниками і особливо на Монтанеллі, тонко натякаючи, що панегірики¹ його преосвященству співають, очевидно, за його згодою. На це анонімний оборонець знов відгукнувся на сторінках «Клерикала» гнівним протестом. Поки Монтанеллі був у Флоренції, скажена суперечка між двома авторами захоплювала флорентійців навіть більше, ніж сам славетний проповідник.

Дехто з членів ліберальної партії наважився закинути Оводові непотрібно злий тон його нападок на Монтанеллі, але з цього нічого не вийшло. Він тільки чемно посміхнувся і протяг, трохи заїкаючись:

— Спр-р-равді, панове, ви трохи несправедливі. Поступаючись в одній справі перед комітетом, я умовився з синьйорою Боллою, що ви дасте мені змогу побавитись іншим разом. Такий у нас був договір.

¹ Панегірики — похвальні статті, надмірне вихваляння.

Наприкінці жовтня Монтанеллі повернувся до своєї єпархії у Романьї, але, перш ніж покинути Флоренцію, прочитав прощальну проповідь; у ній він згадав про полеміку, м'яко засуджуючи запальність обох авторів, і просив невідомого свого оборонця подати приклад терпимості і припинити непотрібну й негожу словесну війну. Другого дня у «Клерикалі» з'явилася замітка про те, що, виконуючи публічно висловлене бажання монсиньйора Монтанеллі, «Син церкви» відмовляється од дальшої полеміки.

Останнє слово лишилося за Оводом. Він випустив маленьку листівку, в якій об'явив, що він, обеззброєний християнською лагідністю Монтанеллі, змінив свій характер і ладен пролити сльози примирення на шиї першого ж санфедиста, якого зустрине.

«Я навіть готовий, — закінчував він, — прийняти вчення і пропозиції анонімного автора, і коли б мої читачі знали — так, як ми з його преосвященством знаємо, — які в нього наміри і чому він лишається невідомим, вони повірили б у щирість мого каяття».

У другій половині листопада Овід об'явив комітетові, що він хоче два тижні відпочити на березі моря. Усі були певні, що він подався до Ліворно; але коли незабаром туди поїхав доктор Ріккардо і хотів з ним побачитися, він даремно шукав його по всьому місту.

П'ятого грудня у Папській області вибухнув серйозний політичний заколот і прокотився вздовж усього хребта Апеннінських гір. Тоді всім стало зрозуміло, чому це Овід раптом задумав відпочивати серед зими. Він повернувся до Флоренції, коли повстання було вже придушено, і, зустрівши на вулиці Ріккардо, ввічливо зауважив:

— Я чув, що ви мене шукали в Ліворно, а я був у Пізі. Чудове старовинне місто. В ньому почуваш себе, як у щасливій Аркадії¹.

На різдво він якось прийшов на засідання літературного комітету в домі доктора Ріккардо. Засідання було людне, і коли він, трохи спізнившись, увійшов з винуватою усмішкою в кімнату, там уже ніде було сісти. Ріккардо підвівся, щоб принести йому стілець із сусідньої кімнати, але Овід спинив його.

¹ Аркадія — місцевість у стародавній Греції, оспівана античними поетами як мирний край пастухів. Пізніше сприймалась як щаслива казкова країна, позбавлена турбот.

— Не турбуйтеся,— сказав він,— я знайду собі місце.

Він пройшов до вікна, коло якого сиділа Джемма, і влаштувався на підвіконні, прихилившись головою до рами.

Він, посміхаючись, дивився вниз на Джемму напівзаплющеними очима. Вона відчувала цей загадковий погляд, що робив його схожим з портретами Леонардо да Вінчі, і інстинктивно недовір'я до цього чоловіка поступилося місцем незрозумілому, безрозсудному страху.

На засіданні обговорювали випуск прокламації з приводу недороду, що загрожував Тоскані голодом. У цій прокламації комітет мав зробити деякі пропозиції, щоб запобігти лихові. Прийти до якогось вирішення було нелегко, бо, як звичайно, думки членів комітету різко розходилися. Найпередовіша група, до якої належали Джемма, Мартіні й Рікардо, стояла за енергійну апеляцію до уряду й суспільства про те, щоб негайними заходами було полегшено становище селянства. Поміркована ж фракція, думку якої, звичайно, підтримував і Грассіні, побоювалася, що занадто різкий тон відозви може швидше роздратувати міністерство, ніж переконати.

— Звичайно, панове, ваше бажання подати негайну допомогу народові дуже похвальне,— промовив Грассіні, дивлячись на схвильованих радикалів поблажливо,— але хіба мало у нас з вами всяких нездійснених бажань. Якщо ми почнемо говорити з урядом таким тоном, як ви пропонуєте, то він зовсім не вживе ніяких заходів, аж поки не вибухне справжній голод. Тут хоч би добитися від міністерства, щоб воно обстежило стан урожаю, і то був би крок уперед.

Галлі, який сидів у кутку біля грубки, схопився, щоб відповісти своєму ворогові.

— Крок уперед! Але голод не чекатиме, поки ми посуватимемося такими кроками. Перш ніж ми зберемося допомогти народові, він увесь перемре.

— Цікаво було б знати...— почав Сакконі, але кілька голосів перебили його.

— Голосніше, нічого не чути.

— Звичайно, не чути, коли на вулиці такий гармидер,— роздратовано зауважив Галлі.— Ану, глянь-

те, Ріккардо, чи зачинене вікно? Тут сам себе не чуєш.

Джемма оглянулася.

— Вікно зачинене, але, здається, по вулиці йде мандрівний цирк.

З вулиці доносилися регіт і крики, дзеленькання дзвоників і тупіт ніг, перемішуючися з жахливим завиванням мідних труб та немилосердним гупанням барабана.

— Кілька днів доведеться потерпіти,— сказав Ріккардо.— Не можна ж на різдво вимагати тиші. Сакконі, що ви хотіли сказати?

— Я кажу, що було б цікаво знати, якої думки про це в Пізі й Ліворно. Може, синьйор Ріварес що-небудь скаже нам. Він якраз звідти приїхав.

Овід мовчав. Він дивився у вікно і, здавалось, не чув, що до нього зверталися.

— Синьйоре Ріварес,— поклікала його Джемма.

Вона сиділа дуже близько до нього і, коли він не відповів, тихенько торкнулась його руки. Він поволі повернувся до неї обличчям, і вона здригнулась, побачивши застиглу, жахливу його нерухомість. Одну мить воно здавалось обличчям мерця. Потім губи якось чудно ворухнулись.

— Так,— прошепотів він,— це мандрівний цирк.

Першим її поривом було захистити його від цікавих очей. Не розуміючи, що з ним, вона тільки бачила, що весь він і душею, і тілом підпав під владу якогось страшного видіння чи галюцинації. Вона швидко підвелась і, заслонивши його, відчинила вікно, немов для того, щоб подивитися на вулицю. Ніхто, крім неї, не бачив його обличчя.

По вулиці проходив мандрівний цирк — клоуни, що їхали на ослах, і арлекіни¹ в різнобарвних костюмах. Компанія різдвяних масок, сміючись і штовхаючись, перекидалася жартами з цирковими фокусниками, засипаючи їх дощем серпантину, і кидала маленькі мішечки з цукерками Коломбіні, яка сиділа у візочку, вся в блискітках і перах, з фальшивими локонами на лобі і фальшивою усмішкою на губах. За візком бігла строката юрба — хлопчаки, жебраки,

¹ Арлекін — комічна дійова особа в італійських комедіях, його кохана звалась Коломбіна.

клоуни, що перекидалися через голову, і продавці фруктів. Вони плескали в долоні, штовхали й били когось не видного за натовпом. Але раптом Джемма виразно побачила горбатого бридкого карлика, химерно вдягненого в блазенське вбрання, у паперовому ковпаку з балабончиками. Очевидно, він теж був з мандрівної трупи і потішав юрбу огидними гримасами й кривлянням.

— Та що там таке? — спитав Ріккардо, підходячи до вікна.— Чим ви так зацікавилися?

Він був трохи здивований, що вони змусили весь комітет чекати себе ради того, щоб подивитися на бродячих клоунів.

Джемма обернулася.

— Нічого цікавого,— сказала вона.— Просто бродячий цирк. Але вони зняли такий гармидер, ніби щось трапалося.

Вона стояла, спершись однією рукою на підвіконня, і раптом почула міцний потиск холодних пальців Овода.

— Дякую,— ледве чутно прошепотів він і, зачинивши вікно, знов сів на підвіконня.

— Боюся, що затримав вас, панове,— промовив він своїм звичайним жартівливим тоном.— Я дивився на мандрівний цирк. Цікаве видовище.

— Сакконі щось питав у вас,— похмуро кинув Мартіні.

Поводження Овода здавалося йому безглуздою манірністю, і йому було досадно, що Джемма так безтактно пішла за його прикладом. Це було на неї зовсім не схоже.

Овід об'явив, що нічого не знає про настрої в Пізі, бо він там тільки «відпочивав». Потім з запалом почав висловлювати свої думки про сподіванки на врожай та про задуману прокламацію і говорив страшенно довго, заливаючи нескінченним потоком заїкуватої мови уже вкрай стомлених слухачів. Здавалося, звуки власного голосу давали йому якусь болісну втіху.

Коли засідання скінчилось і всі почали розходитися, Ріккардо підійшов до Мартіні.

— Лишайтеся у мене обідати. Фабріцці й Сакконі обіцяли залишитися.

— Дякую, але я хотів би провести додому синьйору Боллу.

— Невже ви думаєте, що я сама не дійду? — сказала Джемма, надіваючи капелюшок. — Звичайно, докторе Ріккардо, він лишиться. Йому не вадить трохи розважитися. Він майже нікуди не ходить.

— Коли дозволите, я проведу вас, — запропонував Овід. — Мені однаково йти в той бік.

— Якщо вам справді по дорозі...

— Може, ви, Ріварес, ще зайдете до мене сьогодні? — спитав Ріккардо, відчиняючи їм двері.

Овід, сміючись, оглянувся на нього.

— Я, любий друже? Ні, я йду до цирку.

— От чудна істота, — промовив Ріккардо, повертаючись до своїх гостей. — І що це за пристрасть до блазнів?

— Не пристрасть, а товариське співчуття, — обізвався Мартіні. — Він же й сам справжнісінький блазень.

— Добре, якби він був тільки блазнем, — серйозно зауважив Фабріцці. — Якщо він і блазень, то дуже небезпечний.

— Чим небезпечний?

— Та не подобаються мені ці таємничі подорожі, які він так любить. Майте на увазі, що це він уже втретє їздить кудись, і я зовсім не вірю, що він був у Пізі.

— Та це ж майже всім відомо, що він їздить у гори, — пояснив Сакконі. — Він навіть не дуже й заперечує, що має зв'язки з контрабандистами, з якими познайомився під час повстання в Савінью. І цілком врозуміло, що він використовує їхню дружбу для переправи своїх памфлетів через папський кордон.

— Я якраз про це хотів поговорити з вами, — сказав Ріккардо. — Мені здається, що нам слід було б попросити Рівареса взяти на себе клопіт і про нашу контрабанду. Друкування в Пістойї налагоджено досить погано, а наш незмінний спосіб перевезення листівок, скручених у сигари, — більше ніж примітивний.

— Однак досі він нас якось задовольняв, — уперто заперечив Мартіні.

Йому набридло, що Галлі й Ріккардо завжди ставили Овода всім за приклад, і він був тієї думки, що на світі все йшло гаразд і до того, як цей «сентиментальний пірат» здумав наводити свої порядки.

— Задовольняв тому, що ми не мали в перспективі нічого кращого. Але ви ж самі знаєте, скільки за цей час було арештів і конфіскацій. Коли ж до цієї справи візьметься Ріварес, я певний, їх буде менше.

— Чому ви так думаєте?

— Насамперед тому, що ми для контрабандистів чужі люди, навіть вівці, яких так вигідно стригти, а Ріварес — їхній друг, можливо, проводир, вони його дуже шанують. Будьте певні, що кожен контрабандист в Апеннінах зробить для учасника повстання в Савінью те, чого не зробить для нас. А крім того, наряд чи хто з нас так добре знає гори, як Ріварес. Хіба ви забули, що він там переховувався і знає як свої п'ять пальців кожную контрабандистську стежку? Ні один контрабандист не зважиться обдурити його, хоч би й хотів, і ні один не зумів би цього зробити, навіть коли б насмілився.

— То що ж ви пропонуєте? Доручити Ріваресові всю справу, аж геть до розподілу, і відкрити йому адреси, сховища, усе взагалі чи тільки просити його допомогти нам у переправленні літератури через кордон?

— Щодо адрес та сховищ, то він напевне знає всі ті, що знаємо ми, і ще стільки ж нам невідомих. Тут нам з вами його не вчити. А от про розподіл треба буде порадитися з іншими. Головне ж, по-моєму, це саме перевезення. Раз література щасливо прибула до Болоньї, то вже поширити її там досить легко.

— Ну, а я особисто проти вашого плану, — сказав Мартіні. — По-перше, всі ці балачки про вправність Рівареса — лише здогади. Ми ще не бачили, як він справляється з контрабандним переправленням літератури, і не можемо бути певні, що в критичний момент він не розгубиться.

— Ну, про це нам турбуватись нічого, — відповів Рікардо. — Повстання в Савінью показало, що він не розгублюється.

— А крім того, — провадив далі Мартіні, — може, я й мало знаю Рівареса, але нізащо не довірив би йому всіх партійних таємниць. Це якийсь легкодум і позер. Доручити одній людині керувати всією контрабандною роботою партії — справа серйозна. Якої ви думки, Фабріцці?

— Я не маю ніякого сумніву, що він справді сміливий, чесний і не розгубиться в потрібну хвилину. А що він добре знає гори й горян, ми маємо чимало доказів. Але в мене зовсім інші міркування. Я далеко не певний, що він їздить у гори лише для того, щоб переправляти свої памфлети. Боюся, що його тягне туди зовсім інше. Звичайно, це лишиться між нами, бо я висловлюю лише свої підозріння. Мені здається цілком імовірним, що він має зв'язки з однією з тамтешніх груп, і, можливо, з найнебезпечнішою.

— З якою саме? З «Червоними поясами»?

— Ні, з «Ножарями».

— З «Ножарями»? Та це ж невеличка організація волоцюг, здебільшого з селян, зовсім неосвічених і без ніякого політичного досвіду.

— Не забувайте, що серед членів найжорстокіших груп у Романії найбільше колишніх учасників савіньйонського повстання. Побачивши, що їм не здолати клерикалів¹ у відкритій боротьбі, вони знов стали убивцями. А через те що з рушницями їм не пощастило, то вони взялися за ножі.

— Але чому ви думаєте, що Ріварес з ними в спілці?

— Я не думаю, я тільки підозріваю. В усякому разі, нам треба спочатку як слід розвідати про це, а тоді вже доручати йому переправляння літератури. Бо коли б Ріварес здумав вести ці дві справи разом, він дуже пошкодив би партії: нічим би їй не допоміг і тільки загубив би репутацію. Але про це поговоримо колись іншим разом. Я хочу поділитися з вами новинами з Рима. Є чутки, що там мають призначити комісію для опрацювання проекту міського самоврядування.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Джемма й Овід мовчки йшли по набережній. Від гарячкової його балакучості не лишилося й сліду, і після того, як вони вийшли від Ріккардо, він не про-

¹ Клерикали (клерикалізм — від латинського — духівництва) — особи і партії, що домагалися влади церкви, впливу церкви на народну освіту й виховання дітей. Клерикали завжди були опорою реакційних класів, боролись проти свободи думки і проти наукового прогресу, демагогічно використовуючи відсталість і темноту широких мас, особливо селянства.

мовив майже ні слова. Але Джемма щиро раділа, що він мовчав. Вона завжди почувала себе з ним ніяково, і особливо сьогодні, бо його чудне поведження на зборах украй збентежило її.

Коло палацу Уффіці він раптом зупинився.

— Ви не стомилися?

— Ні, а що таке?

— І нема у вас невідкладних справ сьогодні ввечері?

— Ні.

— У мене до вас просьба. Я хотів би, щоб ви сьогодні пішли погуляти зі мною.

— Куди?

— Куди хочете.

— Але що це вам здумалося?

Він завагався.

— Я не можу вам сказати, це дуже важко пояснити. Але коли можете, прошу, ходімо.

Він раптом глянув на неї, і Джемма побачила в його очах дивний вираз.

— Чудний ви якийсь сьогодні, — ласкаво сказала вона.

Він витяг квітку із своєї бутоньєрки й почав відривати од неї пелюстки. Кого він їй так нагадував? Когось з такими самими хапливими нервовими рухами пальців.

— Мені зараз дуже тяжко, — ледве чутно промовив він, дивлячись на свої руки. — Я не хотів би лишатися сьогодні на самоті... То ви підете зі мною?

— Ну, звичайно. Тільки, може б, ви краще зайшли до мене?

— Ні, ходім десь пообідаємо. Тут на майдані Синьйорії є ресторан. Будь ласка, не відмовляйтесь, ви обіцяли.

Вони зайшли в ресторан. Він замовив обід, але сам ні до чого не доторкнувся і вперто мовчав; бгав бахрому скатертини. Джемма почувала себе дуже незручно і вже шкодувала, що пішла з ним. Мовчання ставало дедалі тяжчим, але вона не могла розпочати пусту розмову з людиною, яка, здавалось, ніби забула про її присутність. Нарешті він глянув на неї і увивчасто сказав:

— Хочете, підем до цирку?

Вона вражено глянула на нього. Навіщо йому цей цирк?

— Ви взагалі коли-небудь бачили такі вистави? — спитав він, перш ніж вона встигла відповісти.

— Вони мене ніколи не цікавили.

— Ну, ні, вони дуже цікаві. Не можна вивчати життя народу, не побувавши в такому цирку.

Коли вони прийшли до міської брами, трупа вже розкинула там свій намет, і жахливе скигління на скрипках та бій барабанів сповістили, що вистава почалася.

Програма була дуже примітивна. Кілька клоунів, арлекінів та акробатів, цирковий наїзник, що стрибав крізь обруч, розмальована Коломбіна й горбань, який розважав глядачів нудним, безглуздим кривлянням, — оце й була вся трупа. Жарти їхні загалом були не грубі й не образливі, але безбарвні й заяложені, а вся вистава справляла враження гнітючої тупості. Публіка сміялась і плескала в долоні з властивою тосканцям чемністю, але справжню втіху вони мали лише від витівок горбаня, в яких Джемма не бачила нічого дотепного. Він просто корчив страшні, огидливі гримаси, а глядачі передражнявали його й садили на плечі дітей, щоб ті подивилися на «бридкого виродка».

— Синьйоре Ріварес, невже це вам справді подобається? — спитала Джемма Овода, що стояв коло неї, притулившись до дерев'яної підпорки намету. — Мені здається...

Вона не закінчила. З того часу, як вона стояла з Монтанеллі коло садової хвіртки в Ліворно, їй більше ніколи не доводилось бачити на лиці людини такого безмежного, безнадійного страждання.

Зненацька один із клоунів штовхнув горбаня, і той, перекинувшись через голову, викотився з арени незграбним клубком. Між двома клоунами почався діалог, і Овід, здавалось, прокинувся від сну.

— Ну, що ж, підем? — спитав він. — Чи, може, ви хочете дивитися далі?

— Ні, краще ходімо.

Вони вийшли з намету і попростували серед темної зелені до річки. Кілька хвилин обоє мовчали.

— Ну, яке у вас враження од вистави? — раптом спитав Овід.

— Взагалі дуже сумне, а часом навіть було гидко дивитися.

— На що саме?

— Ну, на всі ці кривляння й гримаси. Вони просто відразливі й зовсім не смішні.

— Ви говорите про горбаня?

Пам'ятаючи його болісну вразливість при нагадуванні про всяке каліцтво, Джемма боялась говорити про цю частину вистави. Але він сам почав про це розмову, і вона відповіла:

— Так, цей виступ мені зовсім не сподобався.

— А публіці він найбільше припав до вподоби.

— Тим гірше.

— Чому? Тому, що він вульгарний?

— Ні, не тому, бо вся вистава вульгарна. Але це було якось жорстоко.

Овід посміхнувся.

— У чому ви бачите жорстокість? У ставленні публіки до горбаня?

— Звичайно, для нього це байдуже. Він у цирку так само заробляє собі на життя, як наїзник або Колумбіна. Але саме видовище таке неприємне й образливе. Воно принижує людську гідність.

— Можливо, він був не менш приниженим і до того, як почав виступати на арені. Усі ми відчуваємо себе до певної міри приниженими.

— Це правда, але... Може, вам здається це безглуздим забобоном, але для мене людське тіло священне. Мені боляче, коли з нього знущаються і навмисне роблять потворним.

— А людська душа?

Він спинився і, спершись об камінну балюстраду набережної, глянув їй прямо у вічі.

— Душа? — повторила Джемма. Вона теж спинилась і здивовано дивилася на нього.

Поривчастим рухом він простяг до неї руки.

— Невже вам ні разу не спало на думку, що в цього злиденного клоуна може бути душа — жива, бунтівлива людська душа, замкнена в незграбне понівечене тіло і змушена бути для нього рабою? У вас таке добре серце, ви жалієте тіло в блазенському вбранні з бубонцями, а як же ви не подумали, про нещасну душу, яка не має навіть барвистого ганчір'я, щоб прикрити свою жахливу голизну! Уявіть собі, як

вона тремтить від холоду, закликає від сорому й муки перед очима юрби, відчуваючи її жарти, як удари батога, а сміх, мов розпечене залізо на живому тілі! Подумайте, як вона озирається безпорадно на гори, що не хочуть на неї упасти і заховати від цих мучителів. Вона заздрить щурам, які можуть залізти в якусь діру і причаїтися там. Згадайте, що душа німа, що в неї немає голосу, щоб благати. Вона мусить терпіти, терпіти й терпіти... Ну, які дурниці я говорю. Чому ж ви не смієтесь? У вас нема почуття гумору.

Повільно, в мертвому мовчанні Джемма пішла вздовж берега. За весь вечір їй ні разу не спало на думку, що тяжкий його настрій мав якийсь зв'язок з цирком. І зараз, коли цей несподіваний вибух освітив перед нею темний куток його внутрішнього життя, вона, пригнічена глибоким жалем до нього, не могла знайти жодного слова втіхи. Він ішов поруч, одвернувшись від неї, і дивився на воду.

— Сподіваюся, ви розумієте, — раптом промовив він визивно і повернувся до неї, — що всі мої слова — чистісінька фантазія. Часом я люблю дати волю уяві, але не терплю, коли люди сприймають мої фантазії як щось серйозне.

Джемма нічого не відповіла, вони мовчки рушили далі. Коли вони минали браму Уффіці, він перейшов через дорогу і схилився над якоюсь темною купкою.

— Що з тобою, маля? — спитав він таким ласкавим голосом, якого Джемма ще ні разу не чула у нього. — Чому ти не йдеш додому?

Купка ворухнулась і щось тихенько проскиглила. Джемма підійшла ближче і побачила хлопчика років шести, брудного й обірваного, що скрутився на тротуарі, немов злякане звірятко. Овід поклав руку на розпатлану голівку.

— Що таке? — спитав він, нахилиючись нижче, щоб розібрати невиразну відповідь. — Пора вже спати. Маленьким дітям нічого робити вночі на вулиці. Ти тут замерзнеш. Ну, давай руку і будь молодцем. Де ти живеш?

Він узяв хлопчика за руку і спробував підвести, але той пронизливо скрикнув і знов припав до землі.

— Та що це з ним? — здивувався Овід, стаючи коло хлопця на коліна. — Ой синьйоро, гляньте.

Плече й куртка дитини були закривавлені.

— Ну, скажи ж мені, що з тобою трапилось? Ти упав? Ні? Хтось побив тебе? Я так і знав. Хто ж це?

— Дядько.

— Ага! Коли ж це він?

— Сьогодні вранці. Він був п'яний, а я... я...

— А ти підвернувся йому під руку, правда? Отож, хлопче, не попадайся в руки п'яним, вони цього не люблять. Ну, синьйоро, що ж нам робити з цим бідним малятком? Ану, ходім на світло, моя дитино, я гляну на твоє плече. Ну, обійми мене за шию. Я не зроблю тобі боляче. Отак.

Він узяв дитину на руки і, перенісши через вулицю, посадив на широкій кам'яній балюстраді. Тоді, діставши складаний ніж, вправно розрізав подертий рукав, притуливши голову дитини до грудей. Джемма держала пошкоджену руку. Плече було дуже побите, в синцях і саднах, на руці була глибока рана.

— Погана рана для такого маляти, як ти,— сказав Овід, обв'язуючи поранену руку хусткою, щоб об неї не терся рукав.— Чим він тебе вдарив?

— Кочергою. Я попросив у нього сольдо¹, щоб купити собі трохи поленти², а він мене кочергою.

Овід здригнувся.

— Це, мабуть, боляче,— стиха промовив він.

— Він мене вдарив кочергою, і я втік.

— І ти цілий день блукав не ївши?

Замість відповіді хлопчик заплакав. Овід зняв його з балюстради.

— Ну, ну, цить. Усе буде гаразд. Де б його дістати візника? Боюся, що всі вони коло театру. Там сьогодні якась надзвичайна вистава. Мені совісно, синьйоро, водити вас отак по вулиці, але...

— Нічого, я піду з вами. Може, вам потрібна буде допомога. Тільки як ви його донесете так далеко? Він же, мабуть, важкий.

— Нічого, як-небудь подужаю.

Коло театру стояло кілька екіпажів, тільки всі вони були зайняті. Вистава скінчилась, і більшість глядачів уже розійшлася.

Ім'я Зіти було надруковане великими літерами, вона брала участь в балеті. Попросивши Джемму за-

¹ Сольдо — італійська дрібна монета.

² Полента — мамалига.

чекати хвилину, Овід попрямував до під'їзду театру і запитав у служителя:

— Мадам Рені вже поїхала?

— Ні, синьйоре,— відповів той і здивовано поглянув на добре одягненого джентльмена, що ніс на руках обідраного вуличного хлопчика.— Вона збирається їхати; її коляска тут... Та ось і вона...

Спираючись на руку молодого офіцера-кавалериста, по східцях спускалася Зіта. Вона була надзвичайно красива в яскраво-червоному оксамитовому плащі, накинутому поверх вечірнього плаття, велике віяло з страусового пір'я висіло збоку. Біля під'їзду вона раптом зупинилась і, вирвавши свою руку з-під руки офіцера, підійшла до Овода, дивуючись:

— Що це у вас, Феліче?

— Я підібрав цього хлопчика на вулиці. Він увесь побитий і голодний, я хочу якнайшвидше доставити його додому. Екіпажів ніде нема, і я хочу взяти вашу коляску.

— Феліче! Чи не збираєтесь ви привезти цього жахливого жебрака до себе в кімнати? Покличте поліція. Хай він однесе його в притулок або в інше спеціальне місце. Ви не можете збирати усіх міських жебраків.

— Він поранений,— повторив Овід,— у притулок можна відіслати завтра, коли це необхідно, але я мушу спочатку подивитись сам і нагодувати хлопчину.

Зіта гидливо скривилась:

— Він притулився головою до вашої сорочки! Як ви можете? Він брудний!

Овід глянув на неї з злістю.

— Він голодний. Ви, мабуть, не знаєте, що це значить.

— Синьйоре Ріварес,— сказала Джемма,— я живу тут зовсім близько. Віднесіть хлопчика до мене, і, коли не знайдете візника, я можу лишити його в себе на ніч.

Він швидко глянув на неї.

— А вам це не завдасть клопоту?

— Звичайно, ні. На добраніч, мадам Рені.

Циганка сухо вклонила і, сердито знизавши плечима, знову взяла офіцера під руку, підбрала шлейф і пропливла до коляски.

— Я пришлю коляску за вами і хлопцем, якщо ви

хочете, мосьє Ріварес,— сказала вона, зупиняючись біля дверей.

— Добре, я скажу куди.— Він вийшов на бруківку, дав візникові адресу і повернувся до Джемми зі своєю ношею.

Кетті чекала на свою господиню. Почувши, що трапилось, вона побігла по теплу воду і вмить принесла все, що треба було для перев'язки. Посадивши хлоп'я на стілець, Овід став коло нього на коліна і, поскидавши з дитини дрантя, ніжними вправними руками обмив і перев'язав рану. Він саме кінчив мити хлопця і загортав його у теплу ковдру, коли ввійшла Джемма з підносом в руках.

— Ну, можна вже вашому пацієнтові повечеряти? — спитала вона, усміхаючись до чудного маленького створіння.— Ось я йому наготувала.

Овід підвівся і згорнув до купи брудне лахміття.

— Ми, здається, нарobili вам тут страшеного розгардіяшу,— сказав він.— Оце все слід було б спалити, а я завтра вранці куплю йому нову одягу. Чи немає у вас часом вина, синьйоро? Треба було б дати йому трохи. А я помив би руки, якщо дозволите.

Попоївши, хлопчик враз заснув на руках у Овода, притулившись розкуйовдженою головою до його білої маніжки. Джемма допомогла Кетті навести в кімнаті порядок і сіла до столу.

— Синьйоре Ріварес, вам треба трохи перекусити, перш ніж іти додому. За обідом ви майже нічого не їли, а вже пізно.

— Якщо можна, я випив би склянку чаю по-англійськи. Тільки мені соромно турбувати вас у такий пізній час.

— Нічого. Покладіть дитину на софу, ви вже стомилися. Тільки почекайте хвилину, я закрию подушки простинею. Що ви думаєте з ним робити?

— Завтра? Пошукаю, чи нема в нього інших родичів, крім того п'яного звірюки, а як не знайду, то доведеться послухатись поради мадам Рені і влаштувати його десь у притулку. Якщо вже бути милосердним, то слід було б прив'язати йому до шиї камінь та кинути в річку, але це завдало б мені багато неприємностей. Швидко заснув. Ех, ти, бідолахо! Бездомний кіт краще може оборонити себе, ніж ти.

Коли Кетті принесла чай, хлопець розплющив очі і сів, здивовано озираючись. Впізнавши Овода, якого він уже вважав за свого законного захисника, він зліз із софи і, плутаючись у ковдрі, пішов примоститися коло нього. Він уже досить підкріпився, щоб проявляти цікавість, і, показуючи на понівечену руку Овода, в якій той держав кусок торта, спитав:

— Що це?

— Це торт. Тобі теж захотілося? Ні, на сьогодні з тебе досить. Почекай до ранку.

— Ні, оце.

Хлопець доторкнувся до цурпалків від ампутованих пальців і до великого шрама на кисті. Овід поклав свій торт.

— А, це? Це те саме, що й у тебе на плечі. Мене вдарила людина, дужча за мене.

— Дуже боліло?

— Та ні, не дужче, ніж в інші рази. Ну, йди вже спати. Малим дітям не можна сидіти так пізно.

Коли приїхала карета, хлопець спав. Овід обережно, щоб не розбудити, взяв дитину на руки й поніс по сходах.

— Ви сьогодні були для мене добрим ангелом, — сказав він Джеммі, спинившись на дверях. — Але, звичайно, надалі це не перешкодить нам сваритися скільки завгодно.

— Я взагалі не люблю ні з ким сваритись.

— А я люблю. Життя без сварок було б нестерпне. Добра сварка — сіль землі. Це навіть краще, ніж вистава в цирку.

І, тихенько сміючись сам до себе, він зійшов по сходах, несучи на руках сонну дитину.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Якось на початку січня Мартіні розіслав усім запрошення на щомісячне засідання літературного комітету і несподівано одержав від Овода коротеньку, надряпану олівцем записку: «На превеликий жаль, прийти не зможу». Мартіні розсердився, бо в запрошенні він підкреслив важливість засідання, і таке недбайливе ставлення до справ організації здавалось йому майже зухвальством. До того ж за цей день на-

дійшло аж три листи з неприємними новинами; крім того, дув східний вітер. З усіх цих причин Мартіні був у дуже поганому настрої, і коли на зборах Рікардо спитав: «А Рівареса немає?» — він похмуро відповів:

— Ні, в нього, очевидно, є якісь цікавіші справи, отож і не зміг або не схотів прийти.

— Ну, знаєте, Мартіні, — роздратовано сказав Галлі, — ви найнесправедливіша людина у Флоренції. Коли вам хто не подобається, то що він не зробить, усе не так. Як міг Ріварес прийти, коли він хворий?

— Хто вам сказав, що він хворий?

— А хіба ви не знаєте? От уже чотири дні як він лежить.

— Що з ним таке?

— Не знаю. Занедужавши, він одклав побачення зі мною на четвер, а коли я вчора пішов до нього, мені сказали, що він дуже хворий і нікого не приймає. Я думав, що у нього вже був Рікардо.

— Я нічого не знав про це. Сьогодні ж увечері піду провідаю.

Другого ранку Рікардо, блідий і стомлений, увійшов до маленького кабінету Джемми. Вона сиділа коло столу і монотонно диктувала Мартіні цифри, а той, держачи в одній руці лупу, а в другій тоненько заструганий олівець, робив ледве помітні позначки на сторінках розгорнутої перед ним книги. Джемма застережливо підняла руку, і Рікардо, знаючи, що писання шифром перебивати не можна, сів позад неї на софу і позіхнув; видно було, що він ледве перемагає себе, щоб не заснути.

— Два, чотири; три, сім; шість, один; три, п'ять; чотири, один, — рівно, мов заведена машина, звучав голос Джемми, — вісім, чотири; сім, два; п'ять, один; це кінець фрази, Чезаре.

Щоб відзначити місце, де вона спинилася, Джемма встромила в папір шпильку і тоді тільки повернулася до Рікардо.

— Доброго ранку, докторе. Який у вас змучений вигляд. Чи не захворіли ви?

— Та ні, я здоровий, тільки стомився. Я провів жахливу ніч з Ріваресом.

— З Ріваресом?

— Так. Я просидів коло нього цілу ніч, а тепер

треба йти до своїх хворих у госпіталь. Я оце забіг спитати, чи не знаєте ви кого, хто міг би побути коло нього кілька днів. Він у дуже тяжкому стані. Я, звичайно, зроблю все, що зможу, але в мене так мало часу. А про те, щоб я прислав йому доглядачку, він і слухати не хоче.

— Що з ним таке?

— Та там дуже складне захворювання. Насамперед...

— Насамперед, ви вже снідали?

— Снідав, дякую... Безперечно, у Рівареса хвороба дуже загострилася від усяких нервових ускладнень, але головна її причина — давнє ушкодження, у свій час страшенно занедбане. Тепер він терпить найлютіші муки. Певно, це лишилося в нього ще з війни в Південній Америці. Хіба тоді лікували людей як слід? Так-сяк полагождать, і готово. Як він взагалі вижив! Однак після того в нього лишився хронічний нахил до запалення, і всяка дрібниця може викликати новий припадок.

— Це небезпечно?

— Та ні. Небезпека лише в тому, що хворий з відчаю може отруїтися.

— Значить, він дуже страждає?

— Неймовірно. Не знаю, як він терпить. Сьогодні вночі я змушений був удатися до опіуму, хоч взагалі не люблю давати його нервовим хворим. А треба ж було якось заспокоїти його.

— Він, певно, дуже нервовий?

— Так, але надзвичайно терплячий. Він, аж поки не знепритомнів, був на диво спокійний. Зате під кінець я добре з ним помучився! І як ви гадаєте, скільки це вже триває? Цілих п'ять ночей. Коло нього ні душі, крім придуркуватої хазяйки, яка не прокинулась би, коли б навіть провалився будинок, а якби й прокинулась, то з неї мало користі.

— А танцівниця?

— Дивна річ! Він не допускає її до себе. У нього хворобливий страх перед нею. Разом з тим він — найнезрозуміліша людина з усіх, що я зустрічав. Суцільний клубок протиріч.

Ріккардо заклопотано глянув на свій годинник.

— Я вже спізвився до госпіталю, але нічого не вдієш. Моєму помічникові доведеться на цей раз по-

чати обхід без мене. На жаль, я не знав, раніше, що Ріварес захворів. Не можна було допускати, щоб він залишався на ніч сам.

— Але чому ж він нікого не повідомив? — сказав Мартіні. — Звісно, ми не лишили б його в такому безпорадному стані.

— Мені шкода, докторе, — сказала Джемма, — що ви вчора не покликали кого-небудь з нас. Вам не слід було так себе виснажувати.

— Я хотів послати по Галлі, але Ріварес так розхвилювався, що я не наважився. Коли ж я спитав його, кому іншому можна до нього прийти, він з хвилину дивився на мене, мов безумний, потім закрив руками очі і сказав: «Не говоріть їм, вони сміятимуться». Його тепер переслідує думка, що всі з нього сміються. Та я так і не зрозумів, у чому тут справа, бо він весь час говорить по-іспанському. Але хворим часто ввижаються чудні речі.

— Хто ж з ним тепер? — спитала Джемма.

— Нікого, крім хазяйки та її служниці.

— Я зараз піду до нього, — сказав Мартіні.

— Дякую. А я загляну ввечері. У шухляді стола, що коло великого вікна, ви знайдете папірець з моїми інструкціями, а в сусідній кімнаті на полиці я лишив опіум. Якщо знов почнеться біль, дайте йому одну дозу, тільки не більше. Та не поставте пляшечки десь коло хворого, щоб не спокусити його випити значно більше.

Коли Мартіні ввійшов у кімнату з завішеними вікнами, Овід швидко повернув до нього голову і, простягнувши гарячу руку, почав говорити, невдало підробляючись під свій звичайний, легковажний тон.

— А, Мартіні. Ви прийшли лаяти мене за коректуру? А за те, що я не був учора на засіданні, не варто й лаяти. Я вчора справді трохи нездужав і...

— Облиште ви комітет. Я тільки що бачив Ріккардо і прийшов спитати, чи не треба вам чого.

Лице в Овода стало немов кам'яне.

— Серйозно? Це дуже мило. Тільки не варто було турбуватися. Я просто трохи розклеївся.

— Так я і зрозумів із слів Ріккардо. Здається, він просидів коло вас цілу ніч.

Овід сердито закусив губу.

— Тепер я почуваю себе добре. Дякую, але мені нічого не треба.

— Гаразд, тоді я посиджу в сусідній кімнаті. Може, вам приємніше бути самому. Двері будуть відчинені, і, коли треба, ви мене покличете.

— Не турбуйтеся, будь ласка. Мені справді нічого не треба. Тільки змарнуєте час.

— Дурниці! — грубувато вигукнув Мартіні. — Що ви мені морочите голову? Хіба я сліпий? Лежіть тишенько і, коли можете, спробуйте заснути.

Він вийшов у суміжну кімнату і, лишивши двері відчиненими, сів читати. Овід кілька разів неспокійно поворушився. Мартіні поклав книжку й прислухався. З хвилину було тихо, а тоді знов почулося неспокійне ворухіння і важке уривчасте дихання, немовби людина зціпила зуби, щоб стримати стогін. Мартіні увійшов до хворого.

— Може, вам щось треба, Ріварес?

Відповіді не було, і він підійшов до ліжка. Овід, блідий як смерть, глянув на нього і мовчки покрутив головою.

— Може, дати трохи опіуму? Ріккардо сказав, щоб я дав вам, якщо болі посиляться.

— Ні, дякую. Я ще маю сили терпіти. Далі може бути гірше.

Мартіні знизав плечима й сів коло ліжка. Цілу годину, якій, здавалось, не буде кінця, він мовчки стежив за хворим. Потім підвівся і приніс опіум.

— Ріварес, не можна так. Якщо ви в силі терпіти, то я ні. От візьміть.

Овід, не промовивши й слова, випив ліки. Потім повернувся на другий бік і заплющив очі. Мартіні знов сів біля нього, прислухаючись до дихання, яке дедалі ставало глибше й рівніше.

Овід був занадто виснажений, щоб швидко прокинутись. Одна по одній спливали години, а він не ворухився. І вдень, і ввечері Мартіні кілька разів підходив до нього й дивився на нерухоме тіло, але, крім дихання, не помічав жодних ознак життя. Лице було таке безбарвне, що його раптом пойняв жах. А що як він дав занадто багато опіуму? Поверх ковдри лежала понівечена рука, і Мартіні легенько потряс її, щоб розбудити хворого. При цьому розстебнутий рукав

сорочки трохи закотився і оголив кілька глибоких страшних шрамів, що вкривали руку до ліктя.

— Уявляю собі, який вигляд мала ця рука, коли всі рани були ще свіжі, — пролунав голос Ріккардо.

— А, нарешті! Гляньте, Ріккардо, чи не заснув він навіки? Я дав йому опіум кілька годин тому, а він відтоді не поворухнувся жодним мускулом.

Ріккардо нахилився до хворого і з хвилину прислухався.

— Ні, він дихає добре. Це просто виснаження, та щього й треба було сподіватися після такої ночі. Але до ранку припадок може ще раз повторитися. Хто-небудь побуде коло нього?

— Галлі. Він сповістив мене, що прийде о десятій.

— То це вже скоро. Ну, він зараз прокинеться. Скажіть служниці, щоб нагріла бульйон. Тихше, тихше, Ріварес. Та не бійтесь, я ж не єпископ.

Овід схопився, злякано дивлячись на Ріккардо.

— Мій вихід? — швидко спитав він по-іспанському. — Розважте трохи глядачів. Я зараз... Я не впізнав вас, Ріккардо.

Він озирнувся навколо і розгублено провів рукою по лобі.

— Мартіні! А я думав, що ви давно вже пішли. Я, мабуть, спав?

— Ви спали, немов та красуня в казці, цілих десять годин. А тепер вам треба поїсти бульйону і знову спати.

— Десять годин? Мартіні, невже ви весь час були тут?

— Так. Я вже думав, чи не дав я вам занадто багато опіуму.

Овід лукаво глянув на нього.

— Ой, коли б! Який би тоді лад запанував на засіданнях комітету. Якого біса ви ходите до мене, Ріккардо? Згляньтесь, я хочу спокою. Я не люблю лікарів.

— Ну, добре, добре. От поїжте, і я дам вам спокій. Тепер я вже прийду днів через два і як слід огляну вас. Здається, найгірше вже минуло. Ви вже не нагадуєте мерця, що попав на бенкет.

— Я вже скоро зовсім одужаю, дякую... А це хто, Галлі? Здається, сьогодні в мене зберуться всі грації...

— Я прийшов побути з вами ніч.

— Дурниці! Мені нікого не треба. Йдіть усі додому. Якби навіть мене знов прикрутило, ви мені нічим не допоможете. Не можу ж я весь час пити опіум. Це добре тільки раз.

— Боюся, що ви маєте рацію, — сказав Ріккардо, — але додержувати цього правила не так легко.

Овід, посміхаючись, глянув на нього.

— Не турбуйтеся. Якби я хотів піти по цьому шляху, я б уже давно зробив це.

— В усякому разі, ми не лишимо вас самого, — сухо сказав Ріккардо. — Галлі, ходімо на хвилинку в ту кімнату. Мені треба з вами поговорити. На добраніч, Ріварес. Я зайду завтра.

Мартіні хотів піти за ними, як раптом Овід гукнув його і простягнув йому руку.

— Дякую.

— Пусте! Спіть краще.

Ріккардо пішов, а Мартіні задержався на кілька хвилин у другій кімнаті, розмовляючи з Галлі.

Відчинивши парадні двері, він почув, що біля садової огорожі зупинилась карета, і побачив жіночу постать, яка вийшла з неї і попрямувала до будинку. Це була Зіта. Вона, очевидно, поверталася з якогось вечора. Мартіні підняв капелюх і відступив, даючи їй дорогу, а потім пішов по темному провулку. Раптом стукнула хвіртка, і почулися квапливі кроки.

— Зачекайте хвилинку! — сказала Зіта. Коли він повернувся назустріч їй, вона зупинилась і повільно рушила до нього, перебираючи рукою огорожу.

При світлі ліхтаря, що висів на розі вулиці, Мартіні побачив, що Зіта йде, опустивши голову, ніби засоромлена або збентежена.

— Як він себе почуває? — запитала вона, не підводячи очей.

— Значно краще, ніж ранком. Він проспав майже цілий день, і вигляд у нього не такий виснажений. Я думаю, що приступ закінчився.

Вона все ще дивилась в землю.

— Йому було дуже погано?

— Так погано, що гірше бути не може.

— Я так і думала. Коли він не дозволяє мені приходити, значить йому погано.

— Чи часто в нього бувають такі приступи?

— Не регулярно. Минулого літа в Швейцарії він

почував себе добре, але взимку,— ми жили тоді у Відні,— жахливо. Він цілими днями не допускав мене. Він ненавидить мене, коли хворіє.

Вона на мить підвела очі і знову опустила їх.

— Коли він відчував наближення приступу, то завжди відсилав мене або на бал, або на концерт, або ще куди-небудь, а сам замикався в кімнаті. Я, бувало, потай пробиралась назад і сиділа під дверима. Він страшенно розгнівався б, якби знав. Він швидше впустив би собаку, коли б той почав вити, ніж мене. Він більше турбувався б про нього.

Вона говорила з викликом, дивним, похмурим тоном.

— Я сподіваюся, що піде на краще,— сказав м'яко Мартіні.— Доктор Ріккардо серйозно взявся за діло. Можливо, він повністю вилікує його. В усякому разі, тимчасового полегшення можна досягти. Але краще б ви послали до нас одразу. Він значно менше страждав би, коли б ми прийшли раніше. На добраніч!

Він простягнув руку, але вона швидко відсахнулася.

— Я знаю, вам зовсім не хочеться тиснути руку його коханці.

— Як хочете,— зніяковів Мартіні.

Вона тупнула ногою.

— Я ненавиджу вас! — закричала вона, і очі її блиснули, як палаюче вугілля.— Ненавиджу вас усіх! Ви приходите до нього говорити про політику, і він дозволяє вам просиджувати цілі ночі, подавати йому ліки, а я не смію заглянути і в щілинку. Що він для вас? Яке ви маєте право приходити і забирати його від мене? Я ненавиджу вас! Ненавиджу! Ненавиджу!

Вона вибухнула нестримним риданням і помчала в сад, з силою захоплюючи перед ним хвіртку.

«Великий боже,— думав Мартіні, продовжуючи свій шлях.— Ця дівчина справді кохає його. Дивовижно!»

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Овід швидко видужував. Якось через тиждень Ріккардо застав його на софі в турецькому халаті; він весело розмовляв з Галлі й Мартіні і навіть висловив бажання піти погуляти, але Ріккардо тільки розсміявся і спитав, чи не краще буде зразу пройтися до Ф'єзоле.

— Або, може, відвідаєте Грассіні? — додав він жартівливо. — Синьйора, певно, буде дуже рада вас бачити. Ви тепер такий блідий, інтересний.

Овід трагічно сплеснув руками.

— Та це ж ідея! А я й не подумав про це. Вона вважатиме мене за мученика, що постраждав за Італію, і почне говорити про патріотизм. Я ввійду в роль і розповім їй, як мене порубали на шматки в підземній в'язниці, а потім досить невдало зліпили докупи. Тоді вона захоче точно взнати, що я при цьому почував. І думаєте, вона не повірить? От що, Ріккардо. Ставлю свій індійський кинджал проти вашого заспиртованого солітера, що вона прийме за правду найхімернішу небиліцю, на яку тільки в мене вистачить фантазії. Пропозиція вигідна. Згоджуйтесь, поки не пізно.

— Дякую. Я не почувую такої пристрасті до небезпечної зброї, як ви.

— Солітер так само небезпечний, як і кинджал, але далеко не такий гарний.

— Але ж, мій любий, кинджал мені ні до чого, а солітер мені потрібний. Ну, мені треба бігти. Мартіні, сьогодні ви доглядаєте нашого норовистого хворого?

— Тільки до третьої. Ми з Галлі йдемо до Сан-Мініато, і поки я повернуся, тут побуде синьйора Болла.

— Синьйора Болла? — збентежено спитав Овід. — Ні, Мартіні, це неможливо. Я не можу допустити, щоб дама возилася зі мною і моїми хворобами. Та й де я її прийму? Їй навіть гидко буде зайти сюди!

— З якого це часу ви стали додержувати світських звичаїв? — засміявся Ріккардо. — Синьйора Болла, любий мій, доглядає всіх нас, коли треба. Вона доглядала хворих ще тоді, як ходила в коротенькій спідничці, і робить це краще за всяку сестру-жалібницю. Їй гидко буде й зайти сюди! Ви так говорите про неї, немов це синьйора Грассіні. Для неї мені не треба лишати ніяких інструкцій. Ой лишенько, вже пів на третю. Біжу.

— Ну, Ріварес, випийте ліки до її приходу, — сказав Галлі, підходячи до софи із склянкою.

— К бісу ліки! — Овід, видужуючи, був страшенно draжливий і завдавав чимало клопоту своїм відданим

доглядачам.— Н-нащо ви нап-пихаєте мене всякою п-поганню, коли біль уже минув?

— Саме для того, щоб він не почався знову. Ви ж, певно, не хотіли б, щоб вас схопило при синьйорі Боллі і їй довелося б давати вам опіум?

— А-любий мій друже, якщо випадок має прийти, то він прийде. Це вам не зубний біль, який можна вгамувати вашими нікчемними мікстурами. З них стільки користі, як з іграшкової поливальниці на пожежі. А втім, як хочете, справа ваша.

Він узяв склянку лівою рукою, і Галлі, глянувши на жахливі шрами, згадав попередню їхню розмову.

— Між іншим, де це ви себе так понівечили? — спитав він.— Мабуть, на війні?

— Та я ж вам тільки що розказував про підземну в'язницю...

— Ні, ця версія хай лишиться для синьйори Грасіні. А справді, це на війні з Бразилією?

— Та трохи й тоді. Потім полювання в диких краях та всякі інші okazji.

— Це під час тієї наукової експедиції? Мабуть, чимало довелося вам тоді перетерпіти.

— Звичайно, не можна блукати по світах без ніяких пригод,— недбало промовив Овід,— і важко сподіватися, щоб усі вони були приємні.

— І все ж я не розумію, де ви могли дістати оті жахливі рани на лівій руці. Хіба що натрапили на дикого звіра.

— А це ми полювали на пуму. Бачите, я вистрілив...

У двері постукали.

— Кімната в порядку, Мартіні? Так? Тоді, будь ласка, відчиніть двері. Ви дуже ласкаві, синьйоро. Ви-бачте, що не можу встати.

— Зовсім не треба вставати. Я ж не гостя. Чезаре, я гадала, може, вам треба поспішати, і прийшла трохи раніш.

— Я міг би побути ще хвилин п'ятнадцять. Давайте я віднесу ваш плащ в сусідню кімнату. Кошик теж можна забрати?

— Тільки обережно. Там свіжі яйця. Кетті принесла їх сьогодні вранці з Монте Оліветто. А оце вам кілька різдвяних троянд, синьйоре Ріварес. Я знаю, ви любите квіти.

Вона сіла до столу і почала підрізати стебла у квітів, щоб поставити їх у воду.

— Ну, Ріварес,— сказав Галлі,— чим же скінчилось те полювання на пуму?

— А! Галлі розпитував мене про життя в Південній Америці, синьйоро, і я почав йому розповідати, де покалічив собі руку. Це було в Перу. Полюючи на пуму, ми вбрід переходили річку. Я вистрілив у звіра, але порох не загорівся, бо змок у воді. Звичайно, пума не стала чекати, поки я вистрілю вдруге, ну, оце й наслідки.

— Невесела пригода!

— Не така вже й страшна! Звичайно, разом з гарним довелось зазнати й лихого, але загалом цікаве то було життя. Наприклад, ловля змій...

Він почав оповідати всякі історії: то про аргентинську війну, то про бразильську експедицію, то про мисливські пригоди й сутички з дикунами та хижими звірами. Галлі, захоплений, мов дитина, якій розповідають чарівну казку, раз у раз перебивав Рівареса запитаннями. Вразливий, як усякий неаполітанець, він любив усе надзвичайне. Джемма дістала з кошика плетіння і слухала мовчки, не відриваючи очей од роботи. Мартіні хмурился й нетерпляче совався на місці, бо тон оповідача здавався йому хвастовитим і самовдоволеним. Хоч тиждень тому він мимохіть дивувався надзвичайній мужності, з якою Овід зносив фізичні страждання, але все ж щиро не любив цього чоловіка, йому не подобалося все, що б той не робив.

— От де розкішне життя! — зітхнув Галлі з наївною заздрістю.— Не розумію, як ви зважились покинути Бразілію. Проти неї всі інші країни, певно, здаються вам такими нудними.

— Найщасливішим я почував себе в Перу й Еквадорі,— сказав Овід.— Там справді чудово. Спека, звичайно, страшенна, особливо на прибережній смузі Еквадору, і до неї треба звикнути; зате природа така, що й у сні не примариться.

— Мене особисто,— зауважив Галлі,— вільне життя в дикому краї вабить більше, ніж краса природи. Там людина може відчувати свою людську гідність так, як ніколи не відчуєш її в наших містах.

— Так,— погодився Овід,— але...

Підвівши очі від плетіння, Джемма глянула на

нього. Він враз зашарівся і змовк. На хвилину запала тиша.

— Невже починається знов? — занепокоєно спитав Галлі.

— Та ні, пусте. Ви вже йдете, Мартіні?

— Та пора вже. Ходім, Галлі, а то спізнаємося.

Джемма вийшла разом з ними з кімнати і незабаром повернулася, несучи склянку молока із збитим яйцем.

— Будь ласка, випийте, — сказала вона м'яко, але рішуче і знов узялась до плетіння. Овід безмовно скорився.

З півгодини обоє мовчали. Нарешті Овід тихенько покликав її:

— Синьйоро Болла!..

Вона глянула на нього.

Не підводячи очей, він крутив у руках бахрому пледа.

— Ви не повірили тому, що я зараз оповідав? — почав він.

— Я була певна, що все це вигадки, — спокійно відповіла вона.

— Маєте рацію. Я весь час брехав.

— Це коли розповідали про війну?

— Та про все. На тій війні я не був зовсім, а щодо експедиції, то тоді, звичайно, зі мною трапилось кілька пригод, і майже все, що я розповідав, правда, але покалічився я не там. Ви впіймали мене на одній брехні, то краще я признаюсь у всьому.

— Чи не здається вам, що ви марно витрачаєте енергію, вигадуючи стільки небилиць? — сказала вона. — Навряд чи це варто робити...

— Нічого не вдієш. Ви ж, певно, знаєте англійську приказку: «Не запитуй, то тобі й не брехатимуть». У мене зовсім немає охоти дурити людей, але мушу я щось відповідати, коли мене питають, де я став калікою. А раз уже доводиться вигадувати, то треба, щоб виходило цікаво. Ви ж бачили, як тішився Галлі?

— Невже вам приємніше потішати Галлі, ніж казати правду?

— Правду? — Він глянув на неї, держачи в руках одірваний кусок бахроми. — Ви хочете, щоб я сказав цим людям правду? Та краще вирвати собі язик.

Потім якось незграбно, з соромливою поспішністю він додав:

— Я ще нікому не говорив правди, але вам скажу, коли хочете.

Вона мовчки поклала плетіння. Було щось глибоко зворушливе в тому, що цей черствий, потайний, неприємний чоловік раптом захотів кинути якусь інтимну таємницю до ніг жінки, яку він ледве знав і, видно, не любив.

Настало довге мовчання. Джемма дивилась на Овода. Він сперся ліктем на маленький столик, що стояв коло софи, і прикрив очі понівеченою рукою. Вона бачила нервові напруження пальців, бачила, як тіпався шрам на кисті. Вона підійшла до нього і тихенько покликкала на ім'я. Він весь здригнувся й підвів голову.

— Я з-забув,— винувато промовив він.— Я хотів вам розказати про...

— Про пригоду, від якої ви потерпіли. Та якщо вам тяжко...

— Про пригоду? Але я потерпів не від пригоди, а від кочерги.

Джемма вражено глянула на нього. Він одкинув назад волосся тремтячою рукою і, посміхнувшись, окинув її поглядом.

— Прошу, сідайте. Присуньте ближче стілець. Шкода, що я сам не можу цього зробити. Серйозно, той випадок був би просто знахідкою для Ріккардо, якби йому довелося тоді лікувати мене. Я помітив у нього пристрасть справжнього хірурга до поламаних кісток, а в мене тоді, здається, все, що тільки можна поламати, було зламане, крім шиї.

— І мужності,— м'яко додала вона.— Чи, може, ви зачисляєте її до того, що є у вас зламаного?

Він похитав головою.

— Ні, мужність мою потім так-сяк підправили разом з усім іншим, що залишилось. Але тоді вона розлетілася на скалки, немов розбита чашка. Це й є найстрашніше. Ага, я ж почав вам розповідати про кочергу. Це трапилося... дайте пригадати... майже тринадцять років тому в Лімі. Як я вже казав вам, Перу — чудовий край, але, звичайно, не для такого злидаря, яким я був у ту пору. Я побував в Аргентині, потім у Чілі, одним словом, блукав по всій країні і здебільшого голодував. До Ліми я добрався на судні,

що везло з Вальпарайсо худобу. На це судно мене взяли за попіхача. У самій Лімі я не міг знайти роботу і подався до Калао пошукати щастя в доках. Як ви знаєте, в усіх портах є брудні кубла, де розважаються матроси. І от через деякий час я найнявся прислужувати в одному з тамтешніх гральних кубел. Я був там і за кухаря, і за більярдного маркера, подавав напої матросам та їхнім дамам. Робота не дуже приємна, але я був радий і їй. Принаймні я мав що поїсти, бачив людські обличчя, чув людські голоси — байду-же, які то були люди. Ви, мабуть, цього не розумієте. Але я перед тим, захворівши на жовту гарячку, довгий час пролежав один у метиській халупі і з жахом згадував ті самотні години. Раз уночі мені веліли викинути за двері п'яного матроса, який, зійшовши на берег, одразу програв усі гроші і почав бешкетувати. Боячися, щоб мене не вигнали і знов не довелось голодувати, я мусив послухатись. Матрос був удвоє дужчий за мене, а я не дійшов ще й двадцяти двох років і після гарячки був кволий, мов кошеня. До того ж у нього в руках була кочерга.

Овід з хвилину помовчав, глянув на Джемму крадькома і розповідав далі:

— Очевидно, він хотів кінчити мене на місці, але робота в нього вийшла нечиста — він не добив мене якраз настільки, щоб я ще міг вижити.

— А чому ніхто не заступився? Невже всі злякались одного?

Він глянув на неї і розсміявся.

— Хто це всі? Гравці та постійні гості кубла? Як ви не розумієте? Я був їхній служник, їхня власність. Вони стояли навколо і, звичайно, тільки потішалися. Там — це найкраща розвага. Воно й справді забавно, тільки не для того, над ким забавляються.

Джемма здригнулася.

— Чим же все це кінчилося?

— Цього я вам точно не скажу. Звичайно, після такої обробки людина кілька днів нічого не пам'ятає. Десь поблизу нагодився портовий лікар, і коли побачили, що я ще не вмер, хтось покликав його. Він так-сяк полагодив мене. Ріккардо каже, що дуже погано, але, може, це в ньому говорить професіональна заздрість. В усякому разі, коли я отямився, мене взяла до себе з християнського милосердя якась стара

тубілка — хіба не смішно? Звичайно вона сиділа скорчившись у кутку своєї хатини, курила чорну люльку, раз у раз плюючи на підлогу, і щось мугикала собі під ніс. Хороша була жінка. «Можеш,— каже,— спокійно вмирати, ніхто тебе не потурбує». Але в мене дуже розвинений дух суперечності, і я вирішив жити. Повертатися знов до життя було не так легко, і тепер мені іноді здається, що не варта була шкурка вичинки... Терпіння в старої було надзвичайне. Я пролежав у неї в халупі — чекайте, скільки? — та майже чотири місяці і або маячив, немов божевільний, або лютував, як ведмідь, коли в нього болить вухо. Біль я почував страшенний, а характер мені ще в дитинстві попсували надмірним пещенням.

— А потім?

— Потім я трохи очуняв і виліз з тієї халупи. Тільки не думайте, що мені стало соромно зловживати добротою бідної жінки. Мені було не до того, але просто я не міг там більше лишатись. От ви казали про мою мужність. Якби ви бачили мене тоді! Звичайно біль ставав нестерпним надвечір, коли починало смеркати, а вдень я лежав на самоті і стежив, як сонце сідає все нижче й нижче. О, вам цього ніколи не зрозуміти. Я й досі не можу спокійно дивитись, як воно заходить.

Він довго мовчав.

— Потім я почав блукати по країні, шукаючи роботи. Я збожеволів би, якби лишився в Лімі. Добрався до Куско і там... Але з якої речі мусите ви вислуховувати цю стару історію? В ній нема нічого цікавого...

Вона підвела голову і глянула на нього глибокими серйозними очима.

— Не говоріть зі мною таким тоном, я дуже прошу вас.

Овід закусив губу і відірвав ще кусок бахроми.

— Оповідати далі? — спитав він, трохи помовчавши.

— Прошу. Тільки я боюся, що вам тяжко все це згадувати.

— А хіба я забуваю, коли мовчу? Навпаки, так ще гірше. Ви не думайте, що мене мучать самі ті події. Ні, мені боляче, що я тоді втратив над собою владу.

— Я не зовсім вас розумію.

— Я хочу сказати, що майже втратив мужність, дійшов до межі, звідки починається боягузтво.

— Адже є межа терпіння у кожного з нас.

— Так; і людина, яка раз дійшла до неї, ніколи не знає, коли досягне її знову.

— Скажіть мені, — нерішуче спитала вона, — чому вам довелося так бідувати в двадцять років?

— А дуже просто. На батьківщині мені усміхалося щасливе майбутнє, але я втік звідти.

— Чому?

Він знов засміявся якимсь різким неприємним сміхом.

— Чому? Певно, тому, що був дурним, зарозумілим молокососом. Я виріс у дуже заможній родині, де мене так пестили, що світ мені здавався зробленим з рожевої вати й зацукрованого мигдалю. Але одного дня я довідався, що людина, якій я вірив, одурила мене. Що таке? Чому ви так здригнулися?

— Нічого. Будь ласка, розкажіть далі.

— Я дізнався, що весь час мене змушували вірити неправді. Звичайно, в цьому немає нічого страшного. Але ж я кажу, що був молодим і зарозумілим, думав, що брехунам місце в пеклі. Отже, я втік до Південної Америки і кинувся прожогом у нове життя, сам не знаючи, чи потону, чи впливу. У кишені в мене не було ні цента, я не знав жодного іспанського слова, а щоб заробити собі на хліб, не мав нічого, крім білих рук та звички до розкішного життя. Як і слід було сподіватись, я вскочив у справжнє пекло і перестав вірити у вигадане. А вскочив досить глибоко, бо минуло цілих п'ять років, перш ніж експедиція Дюпре витягла мене звідти.

— П'ять років! Який жах! І у вас не було друзів?

— Друзів? — Він з несподіваною злістю повернувся до неї. — У мене ніколи не було друзів...

Але через хвилину, здавалося, засоромився свого вибуху і поспішно додав:

— Не беріть моїх слів близько до серця. Я занадто вже згущаю фарби, а справді перші півтора року мені жилось не так уже погано. Я був молодий і дужий і якимось перебивався, поки той матрос не поклав на мене своє тавро. Але тоді вже я не міг знайти роботи, бо кому ж охота наймати каліку... Просто

дивно, яким небезпечним знаряддям стає кочерга у вправних руках.

— Що ж ви робили?

— Усе, що траплялось. Один час був на побігеньках у негрів, що працювали на цукрових плантаціях. Але й з цього я не мав користі, бо наглядачі завжди мене проганяли. Я був занадто кривий, щоб швидко повертатись, і не міг носити нічого важкого. До того ж у мене часто траплялись оці запалення, чи як вона зветься, та клята хвороба... Через деякий час я подався до срібних копалень. Але й тут не пощастило. Управителів смішила навіть сама думка найняти мене. Нарешті мені все це набридло, і я пішов на вмання блукати по країні, сподіваючись, що, може, щось нагодиться.

— Блукати з покаліченою ногою?

Йому болісно перехопило дихання.

— Я... я був голодний, — промовив він.

Вона відвернула трохи голову і сперлася на руку підборіддям.

З хвилину помовчавши, Овід знов почав говорити, і голос у нього бринів усе тихше й тихше.

— Отак я блукав і блукав, мало не збожеволів від того блукання, але нічого не знайшов. Доплентався до Еквадору, але там було гірше, ніж де. Часом мені давали що-небудь запаяти — з мене непоганий жерстяник — або посилали кудись із дорученням, а часом траплялось почистити свинарник. Іноді ж... та вже й не пам'ятаю. І от одного дня...

Його тонка смуглява рука раптом стислась у кулак, і Джемма, підвівши голову, занепокоєно глянула на нього. Овід сидів до неї в профіль, і вона бачила, як швидко й нервово билася жилка в нього на скроні. Вона нахилилась до нього і ласкаво поклала на плече йому руку.

— Не треба кінчати. Вам надто тяжко про це говорити.

Він недовіриливо глянув на її руку і вперто провадив далі:

— Одного дня я натрапив на мандрівний цирк. Пригадуєте виставу, що ми якось дивилися з вами? Ну, приблизно в такому роді був і той цирк, тільки ще гірший, ще вульгарніший. Були там, звичайно, й бої биків. Цирк розташувався на ніч край дороги, і

я підійшов попросити милостині. Дні стояли гарячі, а я дуже зголоднів, ну і... знепритомнів коло їхнього намету. Тоді я міг так само легко зомліти, як зашнурована в корсет школярка. Вони підібрали мене, дали вина й нагодували. А другого ранку... запропонували мені...

Він знову помовчав.

— Їм потрібний був горбань або який-небудь виродок, посміховище, яке можна було б закидати апельсинними та банановими шкуринками. Ви тоді бачили блазня? Я теж був таким самим блазнем... два роки. Ну, я навчився витинати всякі штуки. Я був не такий спотворений, як їм треба, але цьому пособили, зробивши мені штучний горб і використавши як тільки можна покалічену руку й ногу. Крім того, блазенське вбрання доповнювало враження. Єдине лихо було в тому, що я занадто часто хворів і не міг виступати. Часом, коли хазяїн цирку був у поганому настрої, він змушував мене виходити на сцену навіть під час припадку, і в такі вечори публіка, здається, особливо була задоволена. Раз, пригадую, виконуючи якийсь номер, я зомлів від болю... Коли я прийшов до пам'яті, глядачі товпились навколо мене і всі кричали...

— Досить! Я більше не можу!.. Ради бога, досить!

Джемма схопилася, обома руками затуляючи вуха. Він змовк і, глянувши на неї, побачив, що в очах її блищать сльози.

— Який же я ідіот! — пробурмотів він.

Вона відійшла од нього і якийсь час дивилась у вікно. Коли вона обернулася, Овід знов сидів, спершись об стіл і закривши рукою очі.

Очевидно, він забув про її присутність, і вона мовчки сіла коло нього. Після довгої мовчанки вона поволі промовила:

— Я хочу у вас щось спитати.

— Що саме? — відповів він, не ворухнувшись.

— Чому ви тоді не перерізали собі горла?

Він глянув на неї здивовано.

— Від вас я не сподівався такого запитання, — сказав він. — А що ж було б із справою мого життя? Хто робив би її за мене?

— Ваша справа? Ага, розумію. Ви якось казали,

що стали боягузом. Але раз ви пройшли крізь усе це і все ж прямували до своєї мети, ви найсміливіша людина з усіх, кого я знала.

Він знову прикрив пальцями очі і міцно, гаряче потиснув їй руку. Запанувала тиша, якій, здавалось, не буде краю.

Раптом чисте, свіже сопрано продзвеніло знизу із саду, і пролунали звуки веселої французької пісеньки:

Eh, Pierrot? Danse, Pierrot!
Danse un peu, mon pauvre, Jeannot!¹

При перших же звуках Овід вирвав свої руки з Джемминих і відкинувся назад у крісло з глухим стогоном. Джемма взяла його руку в свої і стиснула, як стискають її людині під час тяжкої операції. Коли пісенька замовкла і пролунав сміх та аплодисменти, він поглянув на Джемму очима пораненого звіра.

— Так, це Зіта,— сказав він повільно,— зі своїми друзями-офіцерами. Вона хотіла прийти до мене увечері, перед приходом Ріккардо. Але я збожеволів би, коли б вона доторкнулась до мене.

— Але вона не знає,— м'яко заперечила Джемма.— Вона й не підозріває, що завдає вам болю.

Новий вибух сміху почувся з саду. Джемма встала і відчинила вікно. Зіта, в розшитому золотом шарфі, кокетливо пов'язаному на голові, стояла на садовій доріжці, піднімаючи букет фіалок, за оволодіння яким сперечались три молоді офіцери-кавалеристи.

— Мадам Рені! — покликкала Джемма. Обличчя Зіти потемніло, як грозова хмара.

— Що таке, мадам? — запитала вона, повертаючись і з викликом підводячи на неї очі.

— Чи не могли б ваші друзі розмовляти трохи тихше? Синьйору Ріваресу недобре.

Циганка кинула фіалки.

— Allez-vous en,— сказала вона, різко одвертаючись від здивованих офіцерів.— Vous m'embetez, messieurs².

¹ Ей, П'єро! Танцюй, П'єро!

Потанцюй-но, друг Жано!

² Ідіть, панове! Ви мені набридли.

Вона повільно вийшла з саду. Джемма зачинила вікно.

— Вони пішли,— сказала вона, повертаючись до Овода.

— Дякую. Вибачаюсь, що потурбував вас.

— Які там турботи...

Він уловив вагання в її голосі.

— Ви не закінчили речення, синьйоро, якесь «але» залишилось у вас на думці.

— Якщо ви проникаєте в думки інших людей, то не ображайтеся за те, що там вичитаєте. Звичайно, не моя справа, але я не розумію...

— Моєї відрази до мадам Рені?

— Ні, як ви можете жити разом з нею, коли ви почуваете до неї таку відразу? Це образливо для неї як для жінки і як...

— Як для жінки! — Він вибухнув різким сміхом. — Ви її називаєте жінкою? *Madame, ce n'est que pour rigole!*¹

— Це ж некрасиво. Ви не маєте права говорити так про неї. Особливо іншій жінці.

Він одвернувся і широко розплющеними очима дивився у вікно на призахідне сонце. Джемма спустила штору і зачинила віконницю, щоб він не міг бачити, як воно заходить. Потім сіла коло іншого вікна і знов узялась до плетіння.

— Може, засвітити лампу? — спитала вона трохи згодом.

Він похитав головою.

Коли надто стемніло, щоб плести, Джемма згорнула свою роботу і поклала в кошик. Деякий час вона сиділа склавши руки, мовчки дивлячись на нерухомого Овода. Тьмяне вечірнє світло, падаючи на його обличчя, пом'якшувало черствий, насмішкуватий, самовпевнений вираз і поглиблювало трагічні лінії навколо рота. По якійсь дивній асоціації вона згадала камінний хрест, що батько її поставив на спомин про Артура, і напис на ньому:

«Всі хвили і бурі пройшли надо мною».

Минула година в непорушній тиші. Нарешті Джемма підвелась і тихенько вийшла з кімнати. Повернувшись із лампою, на мить спинилася, думаючи, що Овід

¹ Мадам, це жарт.

спить. Коли світло впало йому на обличчя, він обернувся.

— Я приготувала для вас чашку кофе,— сказала вона, ставлячи лампу на стіл.

— Хай постоїть трохи. Будь ласка, підійдіть до мене.

Він узяв обидві її руки в свої.

— Я думав про ваші слова,— сказав він.— Ви праві; я зав'язав негарний вузол у своєму житті. Але подумайте, не завжди зустрінеш жінку, яку можеш покохати; а я бував усюди. Я боюсь...— промовив він.

— Боїтесь?

— Темряви. Часом мені страшно лишатися самому вночі. Мені треба мати коло себе щось живе, щось відчутне. Ця зовнішня темрява, де... Ні, ні, не те! Це лише копійчане іграшкове пекло. Але є ще внутрішня темрява. Там немає ні плачу, ні скреготу зубів, а лише тиша... тиша...

Очі в нього розширились. Джемма сиділа нерухомо, затамувавши віддих. Він заговорив знов.

— Усе це здається вам неймовірним? Ви не розумієте мене? Тим краще для вас. Але я хочу сказати, що часом божеволю від нестерпного страху. Не думайте про мене погано, я не така вже жорстока тварина, якою, може, здаюся.

— Я не можу судити вас,— відповіла Джемма.— Я так не страждала, як ви. Але... я теж була на дні безодні, тільки трохи іншої. І мені здається, я навіть певна, що коли б із самого страху перед чимсь ви зробили щось справді жорстоке або несправедливе, ви б потім каялись. А взагалі я знаю, що на вашому місці я б не витримала, я прокляла б долю і вмерла.

Він ще тримав її руки в своїх.

— Скажіть,— тихо спитав він,— вам ні разу не довелося зробити щось справді жорстоке?

Вона не відповіла, але голова її похилилась, і дві великі сльози впали йому на руку.

— Скажіть мені! — палко прошепотів він, ще дуже стискаючи їй пальці.— Скажіть! Я розказав вам про всі мої страждання.

— Так... раз... дуже давно. І я зробила це людині, яку любила над усе в світі.

Руки його страшенно затремтіли, але потиск їх не ослаб.

— Це був мій товариш, — відповіла вона, — і я повірила наклепові на нього, звичайнісінькій грубій брехні, яку вигадала поліція. Я ударила його в лице, як зрадника, а він пішов і втопився. Через два дні я дізналася, що він цілком невинний. Можливо, цей спогад тяжчий од ваших. Я дала б відрізати собі руку, щоб вернути те, що зроблено.

Щось раптове й небезпечне, чого вона досі в нього не бачила, спалахнуло в його очах. Він швидко й несподівано нахилив голову і поцілував їй руку.

Джемма злякано відсахнулась.

— Не треба! — жалісно вигукнула вона. — Будь ласка, ніколи не робіть цього. Мені боляче.

— А ви думаєте, людині, яку ви вбили, не було боляче?

— Людині, яку я... вбила... Ось, нарешті, йде Цезаре... Я... мушу йти.

* * *

Коли Мартіні ввійшов у кімнату, Овід лежав сам. Біля нього стояла чашка кофе, до якої він, видно, не торкнувся, і він тихо, монотонно, без ніякого задоволення, лаявся.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Через кілька днів Овід, ще дуже блідий і шкутильгаючи більше, ніж звичайно, ввійшов у читальню громадської бібліотеки і спитав проповіді кардинала Монтанеллі. Ріккардо, що сидів поблизу, щось читаючи, підвів голову. Він дуже любив Овода, але не терпів у ньому якоїсь дивної запеклості.

— Це ви, мабуть, готуєте нову атаку на бідолашного кардинала? — роздратовано спитав він.

— Любий мій друже, чому ви завжди підозрюєте людей у з-злик намірах? Це не по-християнському. Я готую великий нарис про сучасне богослов'я для н-н-нової газети.

— Для якої це нової газети? — нахмурився Ріккардо.

Майже ні для кого не було секретом, що, сподіваючись нового закону про пресу, опозиція збиралася

здивувати місто виданням радикальної газети. Але формально це поки ще не розголошувалось.

— Ну, звичайно, для тієї, що матиме назву «Шажрайської газети» або «Церковного календаря».

— Тихше, Ріварес, ми заважаємо іншим.

— Добре, т-т-тоді знайте свою хірургію, а мені д-д-дозвольте вивчати богослов'я. Я ж не заважаю вам лікувати поламані кістки, хоч знаюсь на них д-д-далеко більше, ніж ви.

І з зосередженим виглядом Овід схилився над томом проповідей. До нього підійшов один з бібліотекарів.

— Синьйоре Ріварес, ви, здається, брали участь в експедиції Дюпре, що вивчала притоки Амазонки. Будь ласка, виручіть нас. Одна пані запитує звіт експедиції, а ця книжка якраз у палітурні.

— Що саме її цікавить?

— Якого року експедиція вирушила із Франції і коли вона пройшла через Еквадор.

— Вона виїхала з Парижа 1837 року і пройшла через Кіто у квітні тридцять восьмого року. Три роки ми пробули в Бразилії, потім спустилися до Ріо¹ і повернулися до Франції 1841 року. Може, ця пані хоче знати дати окремих відкриттів?

— Ні, дякую, тільки це. Я все записав, Беппо, віднеси цю записку синьйорі Боллі. Дуже дякую, синьйоре Ріварес. Вибачте, що потурбував вас.

Овід відкинувся на спинку стільця, заклопотано нахмуривши брови. Навіщо їй знати рік, коли вони проходили Еквадор?

Джемма взяла записку й пішла додому. Квітень 1838 року, а Артур помер у травні 1833 року. П'ять років.

Вона почала ходити по кімнаті. Кілька останніх ночей вона погано спала, і під очима в неї лягли темні кола.

П'ять років... і «заможна родина»; і хтось, «кому він вірив, обманув його»... Його обманули, а він дізнався про це...

¹ Ріо-де-Жанейро.

Вона спинилась і взялась руками за голову. Ні, це просто божевілля, це неможливо, абсурдно... Але як старанно обшукали вони тоді гавань.

П'ять років... І йому ще не минув двадцять перший рік, коли той матрос... значить, коли він утік з дому, йому було дев'ятнадцять. Хіба він не сказав «півтора року»? І звідки в нього ці сині очі і ця нервова рухливість у пальцях? І чому він такий злий на Монтанеллі? П'ять років... п'ять років...

Якби вона знала напевне, що він потонув, якби вона бачила труп!.. Тоді, звичайно, кінець кінцем стара рана перестала б боліти, давні спогади не викликали б такого жаху. Можливо, через якісь двадцять років вона змогла б озирнутись назад, не здригнувшись.

Уся її юність була отруєна спогадом про цей вчинок. День у день і рік у рік вона невідступно боролася з демоном каяття. Вона завжди пам'ятала, що справа її життя в майбутньому, і завжди заплющувала очі й затуляла вуха перед невблаганною примарою минулого. І день у день, рік у рік перед очима її спливало з дна морського мертве тіло, а з серця зривався нестримний тужний крик: «Я вбила Артура! Артур загинув!» Часом їй здавалося, що цей тягар занадто важкий, щоб його можна було витримати.

А тепер Джемма віддала б півжиття, щоб цей тягар повернути. Якщо вона вбила Артура, то це давне горе. Вона надто довго терпіла його, щоб упасти під його вагою. Але коли вона штовхнула Артура не в воду, а в... Джемма сіла, закривши обома руками очі. Усе життя її було затьмарене тим, що він умер! Якщо тільки... вона не заподіяла йому чогось гіршого, ніж смерть.

Повільно і безжально пройшла Джемма знов крок за кроком крізь пекло його минулого. Воно поставало перед нею так виразно, немов вона сама все те бачила й почувала. Безпорадне тремтіння оголеної душі, гірший від смерті глум, жах самотності, повільна, гнітюча, жорстока агонія. І все те вона уявляла так яскраво, немов сама страждала разом з ним на срібних рудниках, на цукрових плантаціях, у жахливому мандрівному цирку...

Цирк... Ні, треба все це викинути з голови. Якщо отак сидіти й думати, можна збожеволіти.

Джемма відкрила маленьку шухляду в себе в столі. Там лежало кілька реліквій¹, які вона не могла примусити себе знищити. Взагалі їй не властиво було збирати всякі сентиментальні дрібнички, і, зберігаючи ці речі, вона немов поступалася трохи тій слабшій стороні своєї натури, яку вона так твердо тримала в руках. Вона дуже рідко дозволяла собі дивитися на них.

Тепер Джемма вийняла їх усі, одну по одній. Перший лист від Джіованні, квіти, що лежали в його мертвій руці, пасмо волосся її дитини і зів'ялий листок з могили батька... А на дні шухляди лежав мініатюрний портрет Артура, знятий, коли йому було десять років, — єдина його фотографія.

Джемма взяла в руки портрет і дивилася на прекрасну дитячу голівку, аж поки перед очима її не сплигло, мов живе, обличчя справжнього Артура. Як ясно бачила вона кожну його рису! Тонкі, нервові губи, великі серйозні очі, невинний вираз обличчя — усе це виринали перед нею так живо, немов він умер тільки вчора. Поволі сліпучі сльози затуманили портрет.

Як вона могла подумати? Це блюзнірство навіть уявити, що ця ясна, далека душа має щось спільне з брудом і незгодами життя. Очевидно, бог змилювався над ним хоч трохи і дозволив йому померти молодим. Краще, в тисячу разів краще, щоб він пішов у небуття, ніж жив і був Оводом — Оводом з його бездоганними галстуками, сумнівними дотепами, злим язиком і танцівницею. Ні, ні, все це жахлива, абсурдна фантазія, і даремно вона сушить собі серце. Артур умер.

— Можна? — спитав за дверима м'який голос.

Вона так здригнулася, що портрет випав у неї з рук, і Овід, прошкутильгавши через кімнату, підняв і подав їй його.

— Як ви мене злякали, — сказала вона.

— Дуже ж-ж-жаль. Може, я вам заважаю?

— Ні, я просто передивляюсь деякі давні речі.

Вона з хвилину вагалася, потім дала йому мініатюру.

— Що ви скажете про цей портрет?

¹ Реліквія — річ, дорога спогадом про близьких людей або якусь подію.

Поки Овід розглядав портрет, вона так пильно стежила за його лицем, ніби від його виразу залежало все її життя. Але він дивився критичним поглядом на дитячу голівку, і видно було, що вона йому не подобається.

— Ви дали мені складне завдання,— промовив він.— Фотографія вицвіла, а дитяче лице взагалі важко розгадати. Але мені здається, що хлопець, вирішивши, був би нещасним і найкраще для нього було б зовсім не ставати дорослим.

— Чому?

— Гляньте на лінію нижньої губи. Це з тих натур, для яких біль є завжди біль, а несправедливість — таки несправедливість. Цим людям немає місця на землі. Тут потрібні такі, що вміють зосереджуватись тільки на своїй справі.

— Вам нікого не нагадує це обличчя?

Він подивився на портрет уважніше.

— Так. От чудна річ! Звичайно, нагадує, дуже схожий.

— На кого?

— На к-к-кардинала Монтанеллі... Чи немає часом у його бездоганного преосвященства якого-небудь племінника? А хто це, дозвольте спитати?

— Це дитячий портрет мого друга, про якого я вам якось розповідала.

— Того, що ви вбили?

Вона мимохіть нахмурилась. Як легко й жорстоко вимовив він це страшне слово!

— Так, того, що я вбила... коли він справді вмер.

— Тобто?

Вона пильно глянула йому в лице.

— Я іноді не певна,— сказала вона.— Тіла його так і не знайшли. Можливо, він утік з дому так само, як ви, і подався до Південної Америки.

— Будемо сподіватися, що ні. Це було б для вас тяжким спогадом. У с-с-свій час я мав чимало серйозних сутичок з людьми, і, мабуть, не одного послав у пекло. Але якби мені довелось якусь живу істоту послати до Південної Америки, я б спав погано.

— То ви гадаєте,— перебила вона Овода, підходючи до нього із стиснутими руками,— що якби він не втопився, якби зазнав усього того, що зазнали ви, він ніколи б не повернувся і не забув би минулого?

Невже він ніколи б не простив? Адже ж мені теж було нелегко! Гляньте!

Вона відгорнула над лобом пасма темного волосся. Поміж чорними пасмами біліла широка смуга.

Настало довге мовчання.

— Хай мертві лишаються мертвими, — повільно промовив Овід. — Деякі речі забути дуже важко. І якби я був на місці вашого покійного друга, я б лишився мертвим. Вихідці з того світу дуже неприємні.

Вона поклала портрет назад у шухляду і замкнула її.

— Це жорстока думка, — сказала вона. — Давайте поговоримо про щось інше.

— Я, власне, і прийшов поговорити з вами про одну невеличку справу. Бачите, у мене є один план.

Джемма присунула до стола стілець і сіла.

— Якої ви думки про запроєктований закон щодо преси? — спитав він без найменших ознак звичайного свого заїкування.

— Якої я думки? Гадаю, що користі з нього буде мало, але краще вже мати хоч півхлібини, ніж зовсім нічого не їсти.

— Безперечно. То ви, певно, будете працювати в одній із нових газет, що їх збираються тут видавати?

— Мабуть, буду. Коли починає виходити якась газета, завжди знайдеться багато технічної роботи — друкувати, розповсюджувати...

— Доки ви будете отак марнувати свої розумові здібності?

— Чому ж марнувати?

— Бо ви їх таки марнуєте. Ви й самі чудово знаєте, що маєте далеко кращу голову, ніж більшість чоловіків, з якими ви працюєте, але чомусь дозволили їм зробити з себе попихача. Усі ці Грассіні й Галлі проти вас справжні школярі, а ви покійно правите їм коректури, немов якийсь підручний.

— Насамперед я не весь свій час витрачаю на коректуру, до того ж ви перебільшуєте мої розумові здібності. Вони зовсім не такі блискучі, як вам здається.

— Я й не кажу, що вони блискучі, — спокійно відповів він, — але певен, що у вас міцний, тверезий розум, а це далеко важливіше. На нудних засіданнях

комітету ви перша помічаєте помилки ваших товаришів.

— Ви не дуже ласкаві до інших. Мартіні, наприклад, міркує дуже логічно. Не сумніваюсь і в здібностях Фабріцці й Леги. Той же Грассіні знає економіку Італії краще ніж будь-який чиновник.

— Гаразд; більше нічого сказати; облишмо їх і їхні здібності. Факт очевидний, що ви, з вашим розумом, можете виконувати значно важливішу роботу і обіймати більш відповідальну ділянку, ніж зараз.

— Я цілком задоволена своїм становищем. Робота моя може й не дуже цінна, але кожен з нас дає те, що може дати.

— Синьйоро Болла, ми з вами занадто добре розуміємо одне одного, щоб гратися в компліменти та скромні заперечення. Скажіть мені одверто: чи визнаєте ви, що тратите свій розум на діло, яке могли б виконувати люди, не такі розвинені, як ви?

— Коли ви так уже вимагаєте відповіді, то мушу сказати, що почасти визнаю.

— Тоді чому ж ви це допускаєте?

Вона мовчала.

— Чому ви це допускаєте?

— Тому, що тут нічого не вдієш.

— Що це значить?

Вона глянула на нього докірливо.

— Недобре отак мене допитувати.

— Але все-таки скажіть мені.

— Ну, коли ви неодмінно хочете знати, скажу. Життя моє розбите, і в мене немає енергії почати щось справжнє. Я можу бути тільки шкапою і виконувати лише технічну роботу для партії. Принаймні я виконую її сумлінно, а комусь же треба це робити.

— Звичайно, треба, тільки не завжди комусь одному.

— Це все. на що я здатна.

Він загадково глянув на неї напівзаплющеними очима. Вона підвела голову.

— Ми знов повертаємось до старого, а збиралися перейти до діла. Марна річ говорити мені, на що я здатна, бо я однаково нічого іншого вже не робитиму. Але можу допомогти вам обміркувати ваш план. У чому там справа?

— Спочатку ви попереджаєте, що немає рації вам щось пропонувати, а потім питаєте, що саме я пропоную. Я хочу, щоб ви допомогли мені не тільки обміркувати мій план, а й втілити його в життя.

— Спочатку я вас вислухаю, а тоді буде видно.

— Скажіть мені, чи ви чули, що у Венеції готуються до повстання?

— Відколи оголошено амністію, я тільки й чую, що про плани повстань та санфедистські змови. Але я ставлюся скептично до цього.

— Здебільшого до цих чуток так само ставлюсь і я. Але зараз я говорю про справжню серйозну організацію повстання проти австрійців у цілій провінції. Дуже багато революційної молоді в Папській області таємно готується до переходу через кордон, щоб вийти на допомогу венеціанцям. І я чув від моїх приятелів у Романьї...

— Скажіть, — перебила його Джемма, — ви цілком довіряєте вашим приятелям?

— Цілком. Я знаю їх особисто і працював разом з ними.

— Очевидно, вони члени тієї організації, до якої ви належите? Вибачте за недовір'я, але я ніколи не буваю певна в точності інформацій, одержаних від підпільних організацій. Мені здається, що звичка...

— Хто вам сказав, що я належу до якоїсь організації? — різко перебив він її.

— Ніхто. Я сама догадалась.

— А! — Овід відкинувся на спинку стільця і сердито глянув на неї. — Ви завжди догадуєтесь про особисті справи своїх знайомих? — спитав він трохи згодом.

— Дуже часто. Я досить спостережлива і з своїх спостережень люблю робити висновки. Отже, будьте обережними зі мною, коли хочете щось приховати.

— Я не боюся, що ви щось знатимете, аби це не йшло далі. Сподіваюсь, ви не...

Вона підвела голову в напівображеному здивуванні.

— Ви могли б цього й не питати.

— Я певний, що стороннім ви не скажете, але членам партії...

— Партії потрібні факти, а не мої особисті здогади. Звичайно, я нікому про це не говорила.

— Дякую. Може, ви навіть догадалися, що це за організація?

— Сподіваюся — не ображайтесь за мою одвертість, ви ж самі почали розмову, — сподіваюся, що це не «Ножарі».

— Чому ви так сподіваєтесь?

— Тому, що ви гідні чогось кращого.

— Усі ми гідні чогось кращого. Це ваші слова, тільки навиворіт. А втім, я справді належу не до «Ножарів», а до «Червоних поясів». Вони надійніші і серйозніше ставляться до справи.

— Ви маєте на увазі вбивство?

— Між іншим, і це. Ножі теж дуже корисні, але тільки при добре організованій пропаганді. Тим-то мені й не подобаються «Ножарі». Вони вважають, що ніж розв'язує всі труднощі, і помиляються. Ножем можна зробити чимало, але не все.

— Невже ви думаєте, що ножем можна щось зробити?

Він здивовано поглянув на неї.

— Звичайно, — говорила далі Джемма, — ножем можна усунути перешкоду, істотну для даного моменту — якого-небудь розумного шпигуна або негідника-чиновника; але чи не створите таким чином ще гірші труднощі — це інше питання. Кожне нове вбивство тільки розбещує поліцію, а народ привчає до насильства і жорстокості.

— А що ж, по-вашому, буде, коли настане революція? Невже ви сподіваєтесь, що народу і тоді не доведеться звикати до насильства? Війна є війна.

— Так, але відкрита революція — інша річ. Це один з моментів у житті народу, і цей момент — ціна, якою ми платимо за наше майбутнє. Без сумніву, відбуватимуться страшні речі — вони властиві кожній революції. Але це поодинокі факти — виняткові подробиці виняткового моменту. А жахлива безладна різанина може увійти в звичку. Народ дивитиметься на неї як на звичайний випадок, і почуття священності людського життя притупиться. Я не довго була в Романії, але й те, що я бачила, справило таке враження, ніби там насильство увійшло або входить у механічну звичку.

— Все-таки це краще, ніж механічна звичка до покірливості і послуху.

— Я не згодна. Всі механічні звички погані, рабські, а ця, крім усього іншого, ще й виховує у людях жорстокість. Звичайно, якщо, по-вашому, мета роботи революціонера полягає в тому, щоб вирвати в уряді деякі поступки, то таємна організація і ніж повинні здаватися вам найкращими знаряддями боротьби: уряди цих країн нічого іншого так не бояться. Але коли ви, як і я, вважаєте, що перемогти уряд — це ще не мета, а засіб, що веде до мети, і що головна мета — змінити відносини між людьми, — ви змушені будете по-іншому братися до роботи. Привчаючи людей зневажати кров, ви зменшуєте цінність людського життя.

— А цінність релігії?

— Я не розумію.

Він посміхнувся.

— Ми з вами по-різному визначаємо корінь зла. Для вас він — в недооцінці людського життя.

— Вірніше — священності людського життя.

— Як хочете. Для мене головна причина наших злигоднів і помилок полягає в хворобі розуму, що називається релігією.

— Ви маєте на увазі якусь певну релігію?

— О ні! Це питання зовнішніх симптомів. Сама хвороба проявляється в релігійному напрямку розуму, в настійній потребі створити фетиш, обожнювати його, впасти ниць і поклонитися перед ним. Байдуже, чи це буде Ісус, чи Будда, чи священне дерево. Ви, звичайно, не згодні зі мною. Ви можете бути атеїстом, або агностиком, або ким хочете, але я відчую ваш релігійний темперамент за п'ять ярдів. Зрештою, даремно сперечатись про це. Та ви помиляєтесь, вважаючи, що я — один з тих, хто дивиться на вбивство лише як на засіб усунення негідників-чиновників. Кінець кінцем, для мене це засіб — і при тому найкращий⁴ засіб — підірвати авторитет церкви, привчаючи народ дивитися на церковних агентів, як і на інших паразитів.

— І коли ви доб'єтесь цього, і коли ви розбудите дикого звіра, що спить у народі, і натравите його на церкву, — тоді...

— Тоді я найду справу, заради якої варто жити.

— Про цю справу ви говорили кілька днів тому?

— Так, про неї.

Вона затремтіла і відвернулась.

— Ви розчарувалися в мені? — запитав він, дивлячись на неї і посміхаючись.

— Ні, не це. Я... мені здається, я трохи боюсь вас. За хвилину вона знову повернулась до нього і сказала звичайним діловим голосом:

— Це марна суперечка. Наші вихідні положення дуже відрізняються. Зі свого боку, я вірю в пропаганду, пропаганду і ще раз пропаганду і у відкрите повстання, коли воно можливе.

— Отже, повернемося до питання про мій план; він частково пов'язаний з пропагандою, а в основному з повстанням.

— Так?

— Як я вже казав вам, у Романьї є багато охочих пристати до венеціанців. Ми ще не знаємо, коли саме вибухне повстання. Можливо, лише восени або взимку, але волонтери¹ в Апеннінах мають бути озброєні і завжди готові до виступу. Я взявся таємно переправити для них у Папську область зброю та бойові припаси...

— Чекайте. Як можете ви спільно працювати з революціонерами Ломбардії і Венеції, коли всі вони прибічники нового папи? Вони стоять за ліберальні реформи і йдуть рука в руку з прогресивною частиною клерикалів. То як може такий непримиренний ворог церкви, як ви, бути з ними заодно?

Він знизав плечима.

— Що мені до того, що вони тішаться ганчір'яною лялькою! Аби робили своє діло. Звичайно, вони виступлять під прапором папи. Але раз це все-таки буде повстання, то мені однаково. Кожний дрюк годиться на собаку, і кожний бойовий заклик хороший, коли ним можна підняти народ проти австрійців.

— Якої ж участі хочете ви від мене?

— Головне, допомогти мені переправити зброю через кордон.

— Але як я можу це зробити?

— Саме ви й зробите це якнайкраще. Я хочу купити зброю в Англії, але звідти її ніяк не можна ввезти ні в один з портів Папської області. Доведеться

¹ Волонтер — доброволець.

привезти в Тоскану, а далі переправити через Апенніни.

— Тобто замість одного кордону перебиратися аж через два?"

— Так, але іншого шляху немає. Не можна провезти контрабандою великий транспорт через неторговельний порт. Нам аби тільки перевезти зброю через Тоскану, а з папським кордоном я б уже якось управився. Мої товариші знають кожну стежку в горах, і в нас там багато схованок. Транспорт має йти морем до Ліворно, і тут головна перепона. Я не знаю тамтешніх контрабандистів, а ви, мабуть, знаєте.

— Дайте мені трохи подумати.

Джемма сперлась ліктем на коліна і схилила голову, підперши рукою підборіддя. Через кілька хвилин вона глянула на Овода.

— Можливо, що тут я зможу вам трохи допомогти, — сказала вона. — Але перш ніж ми почнемо говорити далі, я хочу у вас щось спитати. Можете ви мені дати слово, що ця справа не зв'язана з яким-небудь убивством або таємним насильством?

— Звичайно. Хіба я запропонував би вам узяти участь у справі, якій ви не співчуваєте?

— Коли вам треба дати остаточну відповідь?

— Часу зараз гаяти не можна, але я дам вам кілька днів подумати.

— Ви вільні в суботу ввечері?

— Чекайте... сьогодні четвер... так, вільний.

— То приходьте в суботу. Я все це добре обміркую і тоді вже скажу напевне.

* * *

У неділю Джемма послала до комітету флорентійської філії партії Мадзіні заяву про те, що вона хоче взяти на себе одну політичну роботу і кілька місяців не зможе виконувати своїх звичайних обов'язків, за які вона досі відповідала перед організацією.

Це викликало у комітеті деякі здивування, але ніхто не заперечував. Джемму знали в партії вже кілька років як людину розсудливу, і всі розуміли, що коли синьйора Болла зважилась на цей несподіваний вчинок, то, певно, має на те ґрунтовні підстави.

Мартіні вона одверто призналася, що збирається допомогти Овові в одній «прикордонній роботі». Вона виговорила собі право сказати це своєму давньому другові, бо не хотіла, щоб між ними виникло якесь непорозуміння або неприємне почуття таємниці. Їй здавалося, що вона повинна була дати йому цей доказ довір'я. Він не сказав їй ні слова. Але вона бачила, що новина боляче вразила його.

Вони сиділи в неї на терасі і дивилися поверх червоних дахів на Ф'езоле. Після довгої мовчанки Мартіні підвівся і почав ходити по терасі, заклавши в кишені руки й насвистуючи. Це в нього завжди було ознакою хвилювання. Джемма мовчки дивилася на нього.

— Чезаре, вас непокоїть моя участь у цій справі,— промовила вона нарешті.— Мені шкода, що ви так засмутились, але я мушу робити так, як вважаю за справедливе.

— Мене непокоїть не сама справа,— похмуро відповів він.— Я нічого про неї не знаю, і, очевидно, там усе гаразд, раз ви згодні узяти в ній участь. Але я не довіряю цій людині.

— Мені здається, ви не розумієте Овода. Я теж не розуміла, поки не взнала трохи краще. Може, він і не зовсім гарна людина, але далеко не така погана, як ви думаєте.

— Дуже можливо.

Мартіні ще кілька хвилин ходив по терасі. Потім враз спинився коло Джемми.

— Джеммо, відмовтеся! Відмовтеся, поки не пізно! Він зтягне вас у такі діла, що ви потім пожалієте.

— Чезаре,— лагідно промовила вона,— ви не думаете над тим, що говорите! Ніхто нікуди мене не зтягає. Я зважилася на це по своїй волі і добре все обміркувала. Я знаю, у вас особиста неприязнь до Овода. Але ми зараз говоримо не про людину, а про політичну роботу.

— Джеммо, відмовтеся! Цей чоловік небезпечний, потайний, жорстокий, не зупиняється ні перед чим... і він кохає вас.

Вона жахнулася.

— Чезаре, які нісенітниці спадають вам на думку!

— Він кохає вас,— повторив Мартіні.— Бережіться його, Джеммо!

— Чезаре, любий, я не можу триматись віддалік од нього і не можу вам пояснити чому. Ми зв'язані з ним, але не по своїй волі.

— Коли ви зв'язані, то нема чого більш і говорити, — стомлено відповів Мартіні.

Він пішов, говорячи, що йому ніколи, і кілька годин блукав по брудних вулицях. Світ цього вечора здавався йому дуже похмурим. Був у нього єдиний скарб, але ось з'явився цей хитрун і вкрав його.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

У середині лютого Овід поїхав до Ліворно. Джемма дала йому листа до ліберально настроєного молодого англійця, тамтешнього пароплавного агента, з яким вона і її чоловік були знайомі в Англії. Він кілька разів робив для флорентійських радикалів невеличкі послуги: позичав гроші при несподіваних труднощах, дозволяв користуватись адресою своєї контори для партійного листування, але завжди через Джемму, як особистий її друг. Тим-то партія давала їй право використовувати цей діловий зв'язок, як вона вважала за потрібне. Чи згодиться він допомогти їм у даному разі — це вже інше питання. Одно діло — попросити в доброго знайомого дозволу скористатися з його адреси для листів із Сіцилії або сховати в сейфі деякі документи, а звернутися до нього в такій справі, як переправа контрабандою зброї для повстання, — це вже інша річ. І Джемма мало сподівалася на успіх.

— Спробуйте, — сказала вона Ововоді, — але не думаю, щоб із цього щось вийшло. Якби ви пішли до нього з моєю рекомендацією і попросили б позичити п'ятсот скуді¹, я певна, він одразу б дав вам їх, бо це надзвичайно щедра людина. Він навіть міг би дати вам свій паспорт або переховати у себе в льоху втікача, але коли ви почнете розмову про рушниці, він, певно, подумає, що ми з вами божевільні.

— А може, він все-таки щось порадить або познайомить з кимсь із доброзичливих моряків, — відповів Овід. — В усякому разі, варто спробувати щастя.

¹ Скуді — італійська срібна монета.

Якось під кінець місяця він увійшов до її кабінету не так дбайливо вдягнений, як звичайно, і Джемма одразу побачила, що в нього добрі новини.

— А, нарешті! Я вже боялася, що з вами щось трапилось.

— Я вважав, що писати небезпечно, а приїхати раніш не міг.

— Ви тільки що приїхали?

— Так. Оце прямо з диліжанса. Забіг сказати, що все влаштовано.

— Невже Бейлі допоміг вам?

— Більше ніж допоміг. Він узяв на себе пакування, перевіз геть усе. Рушниці будуть сховані в пакунки з краном і безпосередньо перевезені з Англії. Його компаньйон і приятель Вільямс згодився відправити транспорт із Саутгемптона, а Бейлі протягне його через митницю в Ліворно. Тому я так і затримався. Вільямс саме виїхав до Саутгемптона, і я провів його до Генуї.

— І дорогою ви обговорювали подробиці?

— Так, поки в мене не почалась морська хвороба, що аж говорити не міг.

— То з вас поганий моряк? — жваво спитала вона, пригадавши, як мучився Артур, коли батько її якось узяв їх покататися по морю.

— Дуже поганий, хоч я багато попоїздив морем. Але ми все ж устигли поговорити в Генуї, поки пароплав навантажувався. Ви, звичайно, знаєте Вільямса? Дуже гарна людина, надійна й розумна. Такий самий і Бейлі. До того ж обидва вміють мовчати...

— Бейлі дуже ризикує, згоджуючись на таку справу.

— Я так і сказав йому, але він лише похмуро глянув на мене і відповів: «А вам що до цього?» Іншої відповіді нічого було й сподіватися від нього. Коли б я зустрів його де-небудь у Тімбукту, я б підійшов до нього і сказав: «Здрастуйте, англійцю!»

— Проте ніяк не розумію, як вони погодились! І особливо Вільямс.

— Він спочатку навідріз одмовився, але не з ляку, а тому, що вважав цю справу «неділовою». Та мені пощастило переконати його... А тепер я розкажу вам подробиці...

Коли Овід повернувся додому, сонце сідало, і квіти японської айви, які звисали з садової стіни, здавались темними. Він зірвав декілька гілочок і поніс до кімнати. Коли він одчинив двері в кабінет, Зіта встала з стільця в кутку і побігла назустріч.

— Ох, Феліче, я думала, ти ніколи не прийдеш!

Першим його наміром було різко запитати, що вона робила в його кабінеті, але, згадавши, що він не бачив її три тижні, простягнув руку і сказав досить холодно:

— Добрий вечір, Зіто! Як поживаєш?

Вона наблизилась обличчя як для поцілунку, та він пройшов мимо, ніби не помітивши цього жесту, і взяв вазу, щоб поставити квіти. В цю ж хвилину широко відчинились двері, великий собака увірвався в кімнату і почав стрибати навколо Овода, гавкаючи і повискуючи від радості. Овід поклав квіти і погладив собаку.

— Шайтан, друже, як поживаєш, старий? Ось і я. Дай лапу, як хороший собака.

Злий, похмурий вираз відбився на обличчі Зіти.

— Будемо обідати? — запитала вона холодно. — Я замовила обід у мене; ти ж писав, що прибудеш увечері.

Він швидко обернувся.

— Дуже шкодую; тобі не треба було чекати мене. Я трохи приведу себе в порядок і знову піду. Може, ти поставиш ці квіти у воду?

Коли він зайшов до їдальні Зіти, вона стояла біля дзеркала, пришпилюючи одну з гілочок до плаття.

Вона, очевидно, вирішила бути веселою і підійшла до нього з маленьким пучечком червоних бутонів.

— Ось бутоньєрка. Я приколю тобі.

За столом Овід з усієї сили намагався бути люб'язним і підтримував веселу розмову. Зіта відповідала з променистою усмішкою. Її щира радість з нагоди його повернення трохи збентежила його; він звик до думки, що вона живе окремим від нього життям серед своїх друзів і знайомих, настільки духовно споріднених з нею, що йому й на думку не спадало, ніби вона може за ним скучати. Тепер же очевидно, що вона нудьгувала за ним, раз так зраділа.

— Кофе питимем на терасі,— сказала Зіта,— вечір дуже теплий.

— Добре. Я візьму твою гітару. Може, ти заспіваєш що-небудь.

Вона почервоніла від щастя: Овід скептично ставився до її музики і не часто просив її заспівати.

На терасі вздовж стіни була широка дерев'яна лава. Овід вибрав куток, звідки відкривався красивий вид на гори, Зіта сіла на виступ стіни, поставивши ноги на стільчик і притулившись до колони, яка підпирала навіс. Вона не цікавилась пейзажем, їй приємніше було дивитись на Овода.

— Дай сигарету,— сказала вона,— не віряться, але я не курила відтоді, як ти поїхав.

— Прекрасна думка. Мені не вистачає тільки сигарети для повноти щастя.

Вона нахилилась вперед і серйозно глянула на нього.

— Ти справді щасливий?

Рухливі брови Овода піднялись.

— А чому б і ні? Я чудово пообідав, переді мною один з найпрекрасніших пейзажів Європи, скоро питиму кофе і слухатиму угорську народну пісню. Ніщо не турбує моєї совісті і травлення. Чого ж ще бажати?

— Я знаю, чого тобі ще хочеться.

— Чого?

— Ось,— вона простягла йому коробочку.

— Жарений мигдаль! Чому ж ти не сказала мені, поки я не закурив? — сказав він з докором.

— Чому, дитинча таке! Ти можеш їсти і після сигарети. Та ось і кофе.

Овід пив кофе і їв мигдаль з важливою і зосередженою насолодою, ніби кіт, що хлебтав вершки.

— До чого приємно напиться пристойного кофе після тієї погані, яку дають у Ліворно,— задумливо сказав він.

— То краще залишайся завжди дома.

— Ні, я завтра від'їжджаю.

— Завтра? Чому? Куди?

— У різні місця, в справах.

Вони вирішили з Джеммою, що він мусить сам побувати в Апеннінах, щоб домовитися з контрабандистами прикордонних місцевостей відносно транспор-

тування зброї. Переходити через кордон Папської області було дуже небезпечно, але для успіху роботи необхідно.

— Вічно справи,— зітхнула Зіта і тихо спитала:— Ти надовго їдеш?

— Ні, на два або три тижні.

— Знову в тій справі? — запитала уривчасто вона.

— «Тій» справі?

— Тій, в якій ти завжди намагаєшся скрутити собі в'язи,— безконечна політика?

— Так, це до певної міри стосується політики.

Зіта відкинула сигарету.

— Ти обманюєш мене,— сказала вона,— тобі загрожує небезпека.

— Я направляюсь прямо в пекло,— відповів він ліниво.— Може, в тебе там є друзі, і ти хочеш послати їм гілочку плюща? Проте нічого обривати його.

Вона розлючено обривала в'юнку зелень з колон і сердито жбурнула додолу пригорщу листя.

— Тобі загрожує небезпека,— повторила вона,— а ти навіть не хочеш відверто сказати! Ти думаєш, я ні для чого непридатна, тільки б жартувати і веселитись. Тебе можуть скоро повісити, а ти й не попрощаєшся зі мною. Вічно політика й політика,— вона мені вже набридла.

— Мені також,— сказав Овід, ліниво позіхаючи.— Давай поговорим про щось інше. Може, ти заспіваєш?

— Добре. Дай гітару. Що заспівати?

— Баладу про втраченого коня. Вона якраз для твого голосу.

Зіта почала співати стару угорську баладу про чоловіка, який спочатку втратив коня, потім дім, кохану і втішає себе тим, «що більше було втрачено на Могаському полі». Це була улюблена пісня Овода; дика й трагічна мелодія, гіркий стоїцизм¹ приспіву впливали на нього сильніше, ніж найніжніша музика.

Зіті чудово співалось, і звуки виходили з її уст ясні і сильні, сповнені пристрасного бажання щастя. Зіта погано співала італійські і слов'янські пісні, німецькі ще гірше, але угорські народні пісні виконувала прекрасно.

¹ Стоїцизм — стійкість, мужність.

Овід слухав її з широко розплющеними очима і напіввідкритим ротом; Зіта ніколи ще так не співала. Коли вона проспівала останній рядок, її голос раптом затремтів.

Та байдуже! Було втрачено більше!

Вона обірвала пісню плачем і заховала обличчя в листі плюща.

— Зіто! — Овід підвівся, взяв гітару з її рук. — Що трапилось?

Вона судорожно ридала, закривши обличчя руками. Овід торкнув її за плече.

— В чому справа, скажи? — запитав ласкаво.

— Облиш мене, — вона відсахнулась од нього, плачучи. — Облиш мене.

Він повернувся на своє місце і чекав, поки ридання не припинились. Раптом він відчув, що вона обняла його за шию і опустила на коліна поруч нього.

— Феліче, не їдь! Не їдь!

— Ми поговоримо про це пізніше, — сказав він, м'яко звільняючись від її обіймів. — Скажи мені, що тебе стурбувало? Тебе щось налякало?

Вона мовчки похитала головою.

— Я чимсь завдав тобі болю?

— Ні. — Вона звела руку до його горла.

— Ну так що?

— Тебе уб'ють, — нарешті прошепотіла вона. — Я чула, як один з тих людей, що до тебе приходять, говорив, ніби тобі загрожує небезпека, а коли я питаю — ти тільки смієшся.

— Люба дитино, — сказав Овід після невеликої паузи, — у тебе перебільшені поняття про речі. Дуже можливо, що мене коли-небудь уб'ють — це природний кінець для революціонера. Але нема підстав вважати, що мене вб'ють саме тепер. Я ризикую не більше ніж інші.

— Інші — яке мені діло до інших? Коли б ти кохав мене, ти не від'їжджав би так, залишаючи мене саму. Я не сплю ночами, мучусь, чи ти не арештований, а у сні мені здається, що тебе вбили. Ти про мене піклуєшся менше, ніж про того собаку!

Овід підвівся і повільно пройшов у протилежний кінець тераси. Він був зовсім не підготовлений до по-

дібної сцени і не знав, що відповідати їй. Так, Джемма була права: він зав'язав такий вузол, що його дуже трудно буде розплутати.

— Сядьмо й поговоримо спокійно,— сказав він, повернувшись до неї.— Здається мені, ми не зрозуміли одне одного. Безумовно, я не сміявся б, якби знав, що ти серйозно схвильована. Поясни мені, що тебе непокоїть, і коли є якесь непорозуміння, ми вяснимо.

— Тут нічого вясняти. Я бачу, що я тобі байдужа.

— Моя дитино, будемо краще цілком відвертими одне з одним. Я завжди намагався бути чесним у наших взаєминах, і мені здається, я ніколи не обманював тебе відносно...

— О ні! Ти завжди був досить чесний, ти ніколи не приховував, що думаєш про мене як про вуличну жінку, що знала багато чоловіків до тебе.

— Досить, Зіто! Нічого подібного я ніколи не думав.

— Ти ніколи не кохав мене,— похмуро твердила вона.

— Так, ніколи не кохав. Вислухай же і постарайся не осуджувати мене.

— Хто сказав, що я осуджую тебе? Я...

— Зачекай. Я ось що хочу сказати. Я не вірю в умовні моральні кодекси і не поважаю їх. Для мене взаємини між чоловіком і жінкою є тільки питанням особистих почуттів.

— І грошей,— перервала вона різким коротким сміхом.

Він нахмурився і хвилину мовчав.

— Так, звичайно, це огидний бік питання. Але повір мені: коли б я помітив, що не подобаюсь тобі або ти почуваєш відразу до мене, я ніколи не скористувався б своїми перевагами з твого становища, щоб спонукати тебе бути зі мною. Я ніколи не поводився так з жодною жінкою в моєму житті і ніколи не брехав жінці відносно своїх почуттів до неї. Повір, що я говорю правду.

Овід зачекав хвилину, але вона не відповіла.

— Я думав,— вів він далі,— що коли чоловік самотній і відчуває потребу в присутності жінки і коли може знайти жінку, яка подобається йому і якій він теж не противний, то він може з вдячністю і по-дружньому прийняти від жінки все, що вона може дати, не

вступаючи з нею в міцніший зв'язок. Я не вбачаю в цьому нічого поганого, якщо тільки не буде несправедливості, обману або образи з будь-якої сторони. Щодо твоїх взаємин з іншими чоловіками до нашої зустрічі, — то я про це не думав. Я тільки думав, що зв'язок буде приємним і необтяжливим для нас обох і що кожен з нас вільний розірвати його, як тільки він надокучить. Якщо я помилявся, якщо ти по-іншому дивишся на це, то...

Він знову зупинився.

— То?.. — прошепотіла вона, не дивлячись на нього.

— То я був несправедливий до тебе і дуже шкодую. Але я зробив це без наміру.

— «Дуже шкодую», «без наміру», — Феліче, чи ти залізний? Чи ти ніколи у своєму житті не кохав жінки і не бачиш, що я тебе кохаю?

Раптом щось затремтіло в ньому; так багато часу минуло з тих пір, як йому казали «я тебе кохаю».

Зіта вмить схилилася й обняла його обома руками.

— Феліче, поїдемо зі мною! Поїдемо з цієї жахливої країни, від усіх цих людей і їхньої політики! Яке нам діло до них? Ідьмо, і ми будемо щасливі. Поїдьмо в Південну Америку, де ти жив раніше.

Фізичний жах від спогадів допоміг Оводу опанувати себе; він розвів її руки і міцно стиснув.

— Зіто, постарайся зрозуміти, що я скажу тобі. Я не кохаю тебе, і навіть коли б кохав, то не пішов би з тобою. У мене в Італії є справа, товариші.

— І ще хтось, кого ти любиш сильніше, ніж мене! — шалено закричала вона. — Ох, я б убила тебе! Не про товаришів ти думаєш! Я знаю, про кого!

— Тихіше! — сказав він спокійно. — Ти схвилювана і уявляєш те, чого в дійсності нема.

— Ти думаєш, я говорю про синьйору Боллу? Мене не так легко обманути. Ти розмовляєш з нею тільки про політику, ти кохаєш її не більше, ніж мене. Це кардинал!

Овід здригнувся, як від пострілу.

— Кардинал? — повторив машинально.

— Кардинал Монтанеллі, що проповідував тут воєни. Думаєш, я не бачила твого обличчя, коли проїжджала його карета? Ти зробився білий, як оця хустинка. Та ти й тепер тремтиш, як лист, бо я згадала його ім'я.

— Ти не знаєш, про що говориш,— сказав він повільно і м'яко.— Я ненавиджу кардинала. Він мій лютий ворог.

— Ворог чи ні, але ти любиш його більше за все на світі. Подивись мені в очі і скажи, що це неправда, коли можеш.

Він одвернувся і став дивитися в сад. Вона дивилась на нього, жахаючись того, що наробила.

Було щось дивовижне у його мовчанні. Нарешті вона підкралась до нього, як налякана дитина, і боязко потягнула його за рукав.

Овід повернувся до неї.

— Це правда,— сказав він.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

— А хіба не можна зустрітися з ним де-небудь у горах? Брізігелла для мене небезпечна.

— Для вас у Романьї небезпечна кожна п'ядь землі. Але саме тепер Брізігелла найнебезпечніша.

— Чому?

— Я вам зараз скажу. Сядьте так, щоб той чоловік у синій куртці не бачив вашого обличчя: його треба берегтися... Так, буря була жахлива. Я не пригадую, щоб виноградники мали коли-небудь такий жалюгідний вигляд.

Овід поклав руки на стіл і ліг на них головою, немов людина, знеможена втомою або хмелем. Небезпечний чоловік у синій куртці, швидко озирнувшись навколо, побачив лише двох селян, які за пляшкою вина розмовляли про врожай, та сонного горянина, що схилився головою на стіл. Для такого закутка, як Маррадї, це видовище було дуже звичайне, і власник синьої куртки, очевидно, вирішив, що тут нічого цікавого не підслухає; він випив склянку вина і полентався до другої кімнати. Там він сперся об прилавок і почав ліниво базікати з хазяїном, коли-не-коли поглядаючи куточком ока крізь відчинені двері на трьох людей, що сиділи біля столу. Селяни попивали вино й розмовляли місцевою говіркою про погоду, а Овід хропів, як людина, совість якої цілком спокійна.

Нарешті шпигун, певно, переконався, що тут нічого марнувати час, розплатився з хазяїном і, вийшовши

з шинку, пішов вузькою вулицею. Овід, позіхаючи й потягаючись, випростався і сонно протер очі рукавом сорочки.

— Пильно стежать,— сказав він, виймаючи з кишені складаний ніж, щоб відрізати собі шматок житнього хліба.— Дуже докучають вони вам останнім часом, Мікеле?

— Гірше, ніж у серпні комарі. Від них ні хвилини спокою. Куди б не пішов, завжди коло тебе шпигун. Навіть у горах, куди вони раніше не наважувалися показуватися, тепер їх можна бачити по троє, по четверо, правда, Джіно? Тим-то ми й хочемо, щоб ви зустрілися з Домінікіно в місті.

— Так, але чому в Брізігеллі? У прикордонному місті завжди повно шпигунів.

— Якраз у Брізігеллі тепер дуже зручно. Там не протовпишся від богомольців, що сунуть з усіх кінців країни.

— Та хіба ж це по дорозі до святих місць?

— Вона недалеко від шляху на Рим, і багато богомольців із сходу роблять круг, щоб помолитися у Брізігеллі.

— Я н-н-не з-з-знав, що у Брізігеллі є щось особливе.

— Там є кардинал. Пригадуєте, він у грудні їздив до Флоренції? Це той самий кардинал Монтанеллі. Кажуть, він мав там великий успіх.

— Можливо. Я не ходжу слухати проповіді.

— Про нього йде слава, як про святого.

— Чим же це він здобув її?

— Не знаю. Можливо, тим, що він усе роздає бідним і живе, немов парафіяльний піп, на якихось чотирьохста-п'ятсот скуді в рік.

— Але це ще не все,— додав Джіно.— Він не тільки роздає свої гроші, а все життя дбає про бідних та хворих і з ранку до ночі вислуховує всякі скарги. Я люблю попів не більше, як ти, Мікеле, але монсиньйор Монтанеллі зовсім не такий, як інші кардинали.

— Звичайно, це швидше навіжений, ніж шахрай,— відповів Мікеле.— В усякому разі, народ безмежно захоплений ним, і оце тепер богомольці взяли собі звичай робити отакий гак, щоб тільки попросити в нього благословення. Домінікіно хоче відповідно передягтись і піти туди з кошиком дешевих хрестів та

чоток. Народ охоче купує ці дрібнички і просить кардинала торкнутись їх, а потім їх чіпляють на шию дітям від наврочливого ока.

— Чекайте. А як же мені піти? Хіба богомольцем? Це вбрання дуже зручне, але недобре мені показуватись у Брізігеллі в такому самому вигляді, що й тут. Бо коли б мене арештували, це б вам пошкодило.

— Вас не арештують. У нас є для вас чудове вбрання і навіть паспорт.

— Яке?

— Старого іспанського богомольця, розбійника із Сієрри, що потім покаявся. Торік він захворів в Анконі, і один з наших узяв його з милості до себе на торговельне судно й висадив у Венеції, де в старого були друзі. Щоб чимсь віддячити, він залишив нам свої документи. Вони тепер саме здадуться нам.

— По-к-к-каянний розбійник? А як у нього з поліцією?

— О, з цим усе гаразд. Кілька років тому він відбув свій строк на каторзі, а потім ходив до Єрусалима та по всяких святих місцях, щоб спасти свою душу. Він помилково вбив свого сина замість когось іншого і в пориві каяття сам віддався в руки поліції.

— Він зовсім старий?

— Так, але цьому можна зарадити, почепивши сиву бороду й парик, а всі інші його прикмети дуже схожі з вашими. Він старий солдат, кривий та з шрамом на обличчі, як і в вас. До того ж він теж іспанець, і коли часом зустрінете іспанських богомольців, то зможете з ними побалакати.

— А де ж я зустрінуся з Домінікіно?

— Ви пристанете до богомольців на перехресті, яке ми вам покажемо на карті, і скажете, що заблукали в горах. Потім підете з ними до міста на базарний майдан, що проти палацу кардинала.

— Святий, а живе в палаці!

— Він живе в одному його крилі, а решту віддав під лікарню. Отже, ви з усіма почекаєте, поки кардинал вийде і дасть вам своє благословення. Тоді Домінікіно підійде до вас з кошиком і спитає: «Ви, певно, богомолець, отче?», а ви відповісте: «Я нещасний грішник». Потім він поставить на землю свій кошик і витре лице рукавом, а ви дасте йому шість сольдо за чотки.

— А тоді, звичайно, він скаже, де нам можна поговорити?

— Так. Поки народ буде лупати очима на кардинала, він матиме вдосталь часу, щоб призначити вам побачення. Такий наш план. Але коли він вам не до вподоби, ми дамо знати Домінікіно і надумаємо щось інше.

— Ні, все гаразд. Тільки дивіться, щоб борода й парик були схожі на справжнє волосся.

* * *

— Ви, певно, богомолець, отче?

Овід, що сидів на приступках єпископського палацу, глянув з-під свого сплутаного сивого волосся і хрипким тремтячим голосом, з помітним іспанським акцентом, вимовив пароль. Домінікіно скинув з плечей ремінь і поставив на приступку свій кошик з чотками і хрестиками. Селяни й богомольці, що сиділи на сходах і товпились на базарному майдані, не звертали на них ніякої уваги, але з обачності вони все ж перекидались окремими фразами. Домінікіно говорив місцевою говіркою, а Овід ламаною італійською мовою, пересипаною іспанськими словами.

— Його преосвященство! Іде його преосвященство! — кричав народ коло дверей. — Відступіться! Його преосвященство йде!

Обидва підвелись.

— От, нате, отче, — сказав Домінікіно, поклавши в руку Овові загорнутий у папір образок. — Візьміть це і, коли будете в Римі, помоліться за мене.

Овід, засунувши образок за пазуху, обернувся, щоб глянути на людину в ліловій мантиї і малиновій шапочці, яка стояла на верхній приступці і благословляла народ.

Монтанеллі повагом рушив униз по сходах, а люди товпились навколо нього, цілуючи йому руки. Багато хто ставав навколішки і притулявся устами до подолу його ряс.

— Мир вам, діти мої!

Почувши цей чистий срібний голос, Овід схилив голову так низько, що пасмо сивого волосся впало

йому на лице. Побачивши, як тремтить у нього в руках посох, Домінікіно подумав: «Ну й комедіант».

Якась жінка, що стояла коло них, нахилилась і взяла на руки свою дитину.

— Ходімо, Чекко, — промовила вона, — його пресвященство благословить тебе, як благословляв дітей господь.

Овід ступив крок наперед і раптом спинився. Яка мука! Усі ці чужі — богомольці й горяни — можуть підходити до нього і говорити з ним, і він гладить по головах їхніх дітей. Може, він зараз скаже цьому хлопчикові «сагіно», як говорив колись...

Овід знов сів на сходах і відвернувся, щоб нічого не бачити. Якби він міг забитися десь у куток, затулити вуха, щоб не чути цього голосу! Ні, цього не в силі витримати людське серце! Бути так близько, так близько, що треба лише простягти пальці, щоб торкнутися любої руки.

— Може, ви зайдете до мене, друже мій? — спитав м'який голос. — Здається, ви змерзли.

У Овода спинилося серце. З хвилину він нічого не почував, крім болісного тиску крові, яка, здавалось, от-от розірве йому груди. Потім вона відлинула, вогнем і болем проймаючи все тіло, і Овід глянув угору. У глибоких серйозних очах, що дивилися на нього, раптом засвітилася ніжність і глибокий жаль, коли вони побачили його лице.

— Одступіться трохи, друзі, — сказав Монтанеллі, звертаючись до юрби. — Я хочу з ним поговорити.

Юрба, перешіптуючись, подалась назад, і Овід, що сидів нерухомо, зціпивши зуби і втупивши очі в землю, відчув у себе на плечі ніжний дотик руки Монтанеллі.

— У вас якесь тяжке горе? Чи не можу я вам допомогти?

Овід мовчки покрутив головою.

— Ви, певно, богомолець?

— Я нещасний грішник.

Випадковий збіг слів Монтанеллі з умовним запитанням Домінікіно був соломинкою, за яку у відчай захопився Овід. Він відповів цілком машинально. Він весь тремтів під дотиком ласкавої руки, що пекла йому плече.

Кардинал ще нижче нахилився до нього.

— Може, ви хочете поговорити зі мною віч-на-віч? Коли я можу вам чимсь допомогти...

Цього разу Овід глянув прямо у вічі Монтанеллі. Він уже майже опанував себе.

— Це ні до чого,— сказав він.— Мені вже ніщо не допоможе.

Із натовпу виступив поліцей.

— Вибачте, ваше преосвященство. Старий, здається, не сповна розуму. Він, правда, цілком нешкідливий, і документи його в порядку, тож ми не звертаємо на нього уваги. Він був на каторзі за тяжкий злочин, а тепер спокутує його.

— Тяжкий злочин,— повторив Овід, повільно хитаючи головою.

— Дякую, капітане. Будь ласка, відійдіть грохи. Друже мій, коли людина широко кається, їй не слід втрачати надію. Зайдіть до мене сьогодні ввечері.

— Хіба його преосвященство прийме чоловіка, винного у смерті власного сина?

Питання звучало майже визивно, і Монтанеллі здригнувся і зіщулився, немов під поривом холодного вітру.

— Боронь боже, щоб я осудив вас! — промовив він урочисто.— Перед господом усі ми грішні, і наша праведність подібна до брудного лахміття. Якщо ви прийдете до мене, я прийму вас так, як благаю його прийняти мене, коли прийде мій час.

Несподіваним палким рухом Овід простяг уперед руки.

— Слухайте! — вигукнув він.— І слухайте ви, християни! Якщо чоловік убив свого єдиного сина, сина, який любив його й вірив йому, який був плоттю від плоті його і кісткою від його кістки, якщо він брехнею й обманом загнав його в пашу смерті — чи є для такого чоловіка якась надія на землі або на небі? Я покаявся в своєму гріху перед богом і людьми і відбув кару, яку люди наклали на мене, і вони пустили мене на волю. Та коли ж господь скаже «досить»? Яке благословення зніме прокляття з моєї душі?

Серед мертвої тиші люди дивились на Монтанеллі і бачили, як підіймається і опускається хрест у нього на грудях. Він підвів очі й благословив людей тремтячою рукою.

— Господь милостивий,— промовив він.— Покладіть свій тягар до його престолу, бо в письмі святому сказано: «Серця розбитого й засмученого не цурайся».

Кардинал повернувся й пішов через майдан, раз у раз спиняючись, щоб вислухати когось або взяти на руки дитину.

Увечері Овід пішов на таємні збори за адресою, написаною на папірці, в якому був загорнутий даний йому образок. Це була квартира місцевого лікаря, активного члена організації. Змовники вже зібрались, і захоплення, з яким вони зустріли Овода, дало йому зайвий доказ його популярності як проводиря.

— Ми дуже раді вас бачити,— привітав його господар,— але радітимемо ще більше, коли ви поїдете. Ваш план надзвичайно ризикований, і я особисто проти нього. Ви певні, що ніхто з поліцейських собак не помітив вас сьогодні на майдані?

— Ні, вони мене добре примітили, але не впізнали. Домінікіно чудово влаштував справу. Але де він? Я його чогось не бачу.

— Він ще не прийшов. То, кажете, все обійшлося гаразд? Кардинал дав вам своє благословення?

— Що там благословення? Це дрібниця,— сказав Домінікіно, входячи в кімнату.— Слухайте, Ріварес, ви начинені всякими несподіванками, немов різдвяний пиріг. Якими ще талантами збираєтесь ви нас здивувати?

— А що таке? — лїниво спитав Овід. Він сидів на софі і курив сигару. Був усе ще в одязі прочанина, але сиву бороду й парик вже зняв і поклав біля себе.

— Я ніяк не сподівався, що з вас такий чудовий актор. Такої прекрасної гри мені ніколи ще не доводилось бачити. Ви зворушили його преосвященство до сліз.

— Як це? Ану, Ріварес, розкажіть.

Овід знизав плечима. Він був мовчазний, і інші, бачачи, що з нього нічого не витягнеш, звернулися до Домінікіно. Коли той розповів про сцену на майдані, якийсь молодий робітник, що не сміявся разом з усіма, промовив різким тоном:

— Звичайно, це дуже дотепно, але я не бачу, щоб з усієї цієї комедії хтось мав користь.

— Для мене користь у тому,— обізвався Овід,—

що тепер я можу ходити, куди мені заманеться, і робити все, що захочу, і ні старому, ні малому й на думку не спаде у чомусь мене запідозрити. Цю подію завтра вже знатиме все місто, і коли я зустріну шпигуна, він тільки подумає: «Це божевільний Дієго, що каявся у своїх гріхах на базарному майдані». А це неабищо!

— Так, я розумію. Але краще б ви добилися цього якось інакше, не обманюючи кардинала. Він занадто хороша людина, щоб з ним отаке робити.

— Мені й самому здавалося, що він досить порядна людина, — ліниво погодився Овід.

— Дурниці, Сандро. Нам тут кардинали зовсім не потрібні, — сказав Домінікіно. — І коли б Монтанеллі прийняв запропоновану йому посаду в Римі, Ріварес не дурив би його.

— Він не поїхав до Рима тому, що не хотів кидати свою роботу тут.

— Швидше боявся, щоб його там не отруїли агенти Ламбруччіні. Вони таки гострили на нього зуби. Коли кардинал, а особливо такий, як Монтанеллі, воліє лишатись у якійсь богом забутій дірі, то всі ми знаємо, що це значить. Правда ж, Ріварес?

Овід пускав кільця диму.

— М-м-може, тут усе в «р-р-розбитому й засмученому серці», — зауважив він, відхиляючи назад голову, щоб краще бачити дим. — Ну, а тепер давайте поговоримо про діло.

Вони почали докладно обговорювати різні плани, як переправити й сховати зброю. Овід слухав з пильною увагою і коли-не-коли робив гострі зауваження з приводу неточного повідомлення або необачної пропозиції. Коли кожен висловив свою думку, він зробив кілька практичних пропозицій, і майже всі вони були одноголосно прийняті. На цьому засідання скінчилося. Вони вирішили, що поки Овід не вернеться щасливо до Тоскани, пізніх зборів, які можуть притягти увагу поліції, треба уникати. Після десятої години всі розійшлись, і, крім господаря, в домі лишились тільки Овід та Домінікіно, щоб утрюх обміркувати деякі подробиці. Після довгої й палкої суперечки Домінікіно глянув на годинник.

— Пів на дванадцятку. Більше лишатися не можна, а то нас побачить нічний дозорець.

— Коли він робить обхід? — спитав Овід.

— Приблизно о дванадцятій. Але під час його обходу я хотів би вже бути вдома. На добраніч, Джордані. Ріварес, ходім разом?

— Ні, безпечніше йти нарізно. То ми ще побачимось?

— Так, біля Кастель-Болоньезе. Я ще не знаю, в якому буду одязі, але ж пароль вам відомий. Ви завтра вирушаєте?

Овід, стоячи перед дзеркалом, дбайливо прилаштував бороду й парик.

— Так, завтра вранці разом з богомольцями. Другого дня я захворію і лишусь у пастушій хаті, а потім піду навпростець через гори і, мабуть, буду там раніш од вас. На добраніч.

На соборній дзвіниці пробило дванадцять, коли Овід зазирнув у велику клуню, де розташувалися на ніч богомольці. На долівці покотом лежали незграбні постаті, чулося хропіння, повітря було нестерпно важке. Він одсахнувся, злегка здригнувшись від огиди. Тут однаково не заснеш. Краще піти пошукати якусь копицю сіна, де принаймні буде чисто й спокійно.

Ніч видалась напрочуд гарна. На небі сяяв повний місяць. Овід навмання блукав по вулицях, з сумом пригадуючи вранішню сцену. І навіщо він згодився на пропозицію Домінікіно зустрітись у Брізігеллі? Якби він одразу заявив, що цей план небезпечний, вони вибрали б якесь інше місце, і тоді і він, і Монтанеллі уникли б цієї жахливої комедії.

Як раде змінився! А голос лишився той самий, як у давні, минулі дні, коли він називав його «сагіно».

На другому кінці вулиці замигтів ліхтар нічного дозорця, і Овід звернув у вузенький покручений завулок. Пройшовши трохи, він опинився на соборному майдані, недалеко від лівого крила єпископського палацу. На майдані, залитому місячним світлом, не видно було ні душі. Але бічні двері стояли напівпричинені. Очевидно, причетник забув їх замкнути. Звичайно, в таку пізню пору там нікого немає. Можна ввійти і виспатись на одній із лавок. Там, напевне, краще, ніж у задушній клуні. А вранці непомітно вислизнути ще до приходу причетника. А коли б його навіть хто й застав у соборі, то навряд чи здивувався б: божевіль-

ний Дієго молився десь у кутку, і його там зачинили на ніч.

Він з хвилину постояв біля дверей, прислухаючись, і ввійшов у церкву нечутним кроком, що й досі був властивий йому, незважаючи на криву ногу. Крізь вікна лилося місячне світло, лягаючи широкими смугами на мармурову підлогу. У олтарі було ясно, мов удень. Коло приступок стояв на колінах кардинал Монтанеллі, з непокритою головою і складеними молитовно руками.

Овід сховався в тінь. Чи не краще непомітно вийти, поки Монтанеллі не бачив його? Безперечно, це було б найрозумніше і, можливо, найчесніше. А що, коли підійти трохи ближче і ще раз глянути в обличчя радге тепер, коли немає натовпу і не треба вже грати, як уранці, огидну комедію? Може, це в нього остання нагода. Радге не помітить його, він підкрадеться тихо-тихо і гляне — тільки раз. А потім повернеться до свого діла.

Тримаючись у тіні колон, він нечутно наблизився до олтаря і спинився коло бокового входу. Тінь від єпископського трону була досить широка, щоб укрити його.

Він присів там, затамувавши подих.

— Мій бідний хлопчику! Боже! Мій бідний хлопчику!

Уривчасте шепотіння було сповнене такого безмежного відчаю, що Овід мимоволі здригнувся. Почулося важке, надривне ридання без сліз, і Монтанеллі заломив руки, немов від фізичного болю.

Овід ніколи не думав, що радге так страждає. Як часто він казав собі з гіркою певністю: «Нічого турбуватися. Рана давно вже загоїлась». І тепер, через стільки років, він бачить її відкритою, і з неї ще й досі тече кров. А як легко було б її зараз вигоїти. Йому треба лише ступити наперед, простягти руки й сказати: «Радге, це я». І у Джемми теж пасма сивого волосся. Якби він міг простити! Якби міг витруїти з пам'яті минуле, що так глибоко врізалось в неї, — матресса, і цукрові плантації, і цирк! Немає гіршої муки, коли бажаєш простити, прагнеш простити і знаєш, що це безнадійно, що ти не можеш, не смієш простити!

Нарешті Монтанеллі встав, перехрестився й пішов від олтаря. Овід ще глибше заховався в тінь, тремтячи від страху, що той його побачить, що його може зрадити навіть стукотіння власного серця. Але одразу ж зітхнув з полегкістю. Монтанеллі пройшов мимо нього так близько, що зачепив йому щоку своєю ліловою рясою, пройшов і не побачив його. Не побачив... Що ж він зробив? Це була в нього остання нагода, єдина мить, і він пропустив її. Він схопився і вийшов на світло.

— Padre!

Звук власного голосу, що пролунав і завмер під склепінням, пройняв його якимсь незабгненним жахом. Він знов відійшов у тінь. Монтанеллі стояв нерухомо біля колони, прислухаючись, з широко розкритими очима, повними смертельного страху. Чи довго панувала тиша, Овід не міг би сказати. Може, мить, може, цілу вічність. Але раптом отямився. Монтанеллі захитався, мов падаючи, і уста його безмовно заворушилися.

— Артуре! — долинув, нарешті, тихий шепіт. — Так, вода глибока...

Овід ступив крок уперед.

— Вибачте, ваше преосвященство. Я думав, це хтось із священиків.

— А, це богомолець. — Монтанеллі враз опанував себе, хоч з мерехтіння сапфіра в нього на пальці Овід бачив, що він ще тремтить. — Вам щось треба, друже? Уже пізно, і собор на ніч замикається.

— Вибачте, ваше преосвященство, коли я завинив. Я побачив, що двері відчинені, і зайшов помолитися. Потім, помітивши вас, думав, що це якийсь священик на молитві, і почекав, щоб попросити висвятити мені оце.

Він простяг олов'яний хрестик, що йому дав Домінікіно. Монтанеллі взяв його і, вернувшись до олтаря, поклав його на хвилину на престол.

— Візьміть, сину мій, — сказав він, — і нехай буде з вами спокій, бо господь сповнений доброти і милосердя. Ідіть до Рима і попросіть благословення в його заступника, святого отця. Мир вам!

Овід, схиливши голову, прийняв благословення і повільно рушив до виходу.

— Чекайте, — гукнув Монтанеллі.

Він стояв, спершись однією рукою на огорожу перед олтарем.

— Коли ви приймете в Римі святе причастя, — промовив він, — помоліться за людину, що томиться в глибокій тузі, на чийй душі тяжить десниця господня.

В його голосі бриніли сльози, і рішучість Овода на мить похитнулася. Ще хвилина, і він би зрадив себе. Але раптом спогад про цирк виринув у його пам'яті.

— Хто я такий, щоб він почув мою молитву? Якби я міг, як ваше преосвященство, принести в дар до престолу господнього святе життя, душу, чисту від плям і гаямних гріхів...

Монтанеллі різко одвернувся.

— Я можу принести до престолу господнього лише розбите серце, — промовив він.

* * *

Через кілька днів Овід повернувся до Флоренції диліжансом, що йшов з Пістойї. Він одразу ж пішов до Джемми, але не застав її. Лишивши записку, що буде у неї вранці, він рушив додому, щиро сподіваючись, що на цей раз Зіта не займе його кабінету. Її ревниві докори впливали йому на нерви, як дзижчання бормашини у зубного лікаря.

— Добрий вечір, Біанко, — привітався він до служниці, відчиняючи двері. — Madame Рені тут не була сьогодні?

— Madame Рені? Хіба вона повернулася, синьйоре?

— Що ви хочете сказати? — запитав він і, нахмуривши брови, зупинився на порозі.

— Вона виїхала дуже несподівано вслід за вами і залишила всі речі. Навіть не сказала, куди їде.

— Услід за мною? Два тижні тому?

— Так, синьйоре, того ж дня, і речі її лежать в цілковитому безладді, всі сусіди про це балакають.

Він повернувся назад, не промовивши й слова, і направився по доріжці до будинку, де жила Зіта.

Ніщо не змінилось в її кімнаті: всі його подарунки лежали на своїх звичайних місцях, ніде не було ані листа, ані маленької записочки.

— Пане,— сказала Біанка, просовуючи в двері голову,— тут якась стара жінка...

Він сердито повернувся.

— Що ви хочете? Чого ви ходите слідом за мною?

— Якась стара жінка хоче бачити вас.

— Чого їй треба? Скажіть, що я не можу прийняти її, мені ніколи.

— Вона щовечора приходиться сюди з часу вашого від'їзду і завжди питає вас, коли ви повернетесь.

— Запитайте, в чому там справа. Або ні, я сам прийду.

Стара чекала його біля входу в прихожу. Вона була бідно одягнена, з смуглявим і зморшкуватим обличчям, в яскравому кольоровому шарфі. Коли він ввійшов, жінка підвелась і глянула на нього блискучими чорними очима.

— То це ви кривий пан,— сказала вона, причепливо оглядаючи його з ніг до голови.— Я прийшла з дорученням од Зіти Рені.

Овід одчинив двері в кабінет, пропустив стару і, зайшовши, щільно зачинив їх, щоб Біанка не підслухала.

— Прошу, сідайте. А тепер скажіть, хто ви.

— Не ваше діло, хто я. Я прийшла сказати, що Зіта Рені пішла від вас з моїм сином.

— З... вашим... сином?

— Так, пане. Якщо ви маєте коханку і не знаєте, як вдержати її, то нічого ображатися, коли хтось інший забере її. У мого сина тече в жилах кров, а не вода з молоком. Він син циганського народу.

— А, ви цигани! Зіта повернулась до свого народу?

Вона глянула на нього із здивованим презирством. Таки правда, що в цих християн не вистачає мужності навіть розсердитись, коли їх ображають.

— З якої глини ви зліплені, щоб вона залишилася з вами? Наші жінки іноді віддаються вам чи то з-за дівочих примх, чи то з-за грошей; але врешті-решт циганська кров дається взнаки, і вони повертаються до свого народу.

Обличчя Овода лишалось холодним і спокійним.

— Вона пішла з циганським табором чи тільки з вашим сином?

Жінка розсміялась.

— Чи не думаєте ви догнати її і спробувать повер-

нути до себе? Дуже пізно, пане; треба було думати раніше.

— Ні, я тільки хотів знати правду, коли ви мені її скажете.

Вона знизала плечима; не варто було лаяти людину, яка сприймала це так поблажливо.

— Правда — ось яка: вона зустріла мого сина на дорозі в той день, як ви залишили її, і заговорила до нього циганською мовою... І коли він побачив, що вона, незважаючи на розкішне плаття, з нашого племені, він закохався у її вродливе личко, як наш чоловік може закохатись, і привів її до нашого табору. Вона розказала нам про всі свої злигодні і плакала й ридала так, що серця дівчат розривалися від жалю. Ми влаштували її так добре, як могли, і вона скинула своє багате плаття і одяглась, як одягаються наші дівчата, і погодилась жити з моїм сином, як жінка з чоловіком. Він не скаже їй: «Я не кохаю тебе» і «У мене інші справи». Коли дівчина молода, їй потрібен чоловік. А що ви за чоловік, як не можете поцілувати дівчину, коли вона обнімає вас.

— Ви сказали, — перервав він, — що прийшли з дорученням від неї.

— Так, я навмисне залишилась, коли табір пішов, щоб передати вам. Вона сказала, що їй набридли ваші люди, в яких тече холодна кров, і що вона хоче повернутись до свого народу і бути вільною. «Скажи йому, — говорила вона, — що я жінка і любила його, ось чому я більше не хочу бути його наложницею». Дівчина зробила правильно, що пішла. Це нічого, що дівчата заробляють гроші своєю красою; для цього й краса дана; але циганська дівчина не може любити чоловіка з вашого племені.

Овід підвівся.

— Оце й усе її доручення? Передайте, будь ласка, їй, що вона вчинила правильно і я сподіваюся, що вона буде щасливою. Я все сказав. На добраніч!

Він стояв нерухомо, поки зачинилася садова хвіртка, потім сів, закривши лице руками.

Ще один ляпас! Невже йому не залишать ні крихти колишньої гордості, жодного сліду колишньої самоповаги? Адже він переніс усі страждання, які тільки може витримати людина! Найпотаємнішу частину його серця кинули в багно, і перехожі топтали її но-

гами; в його душі не було й куточка, якого не затаврували б презирством, де не лишилось би страшного сліду знущання. І тепер оця циганка, яку він підібрав на великій дорозі, взяла батіг, щоб нанести йому новий удар!

За дверима заскавчав Шайтан. Овід впустив собаку. Шайтан кинувся до свого хазяїна, як завжди, виявляючи бурхливу радість, але, зрозумівши, що не все гаразд, ліг на килимі біля нього і уткнувся холодним носом у байдужу руку.

Через годину до вхідних дверей підійшла Джемма. На її стукіт ніхто не вийшов. Біанка, скориставшись з того, що Овід не буде обідати, побігла до сусідньої куховарки. Вона забула зачинити двері і лишила в коридорі світло. Трохи почекавши, Джемма вирішила ввійти й подивитися, чи дома Овід; їй треба було передати йому важливі вісті од Бейлі. Вона постукала у двері кабінету, і Овід відповів:

— Можете йти, Біанко. Мені нічого не треба.

Джемма тихенько відчинила двері. У кімнаті було зовсім темно, але лампа, що горіла в коридорі, кинула довгу смугу світла, і вона побачила Овода. Він сидів на самоті, з похиленою на груди головою, а біля його ніг спав пес.

— Це я,— промовила вона.

Він зірвався з місця.

— Джеммо! Джеммо! Як я хотів вас бачити!

Перш ніж вона встигла заговорити, він упав на коліна до її ніг, заховавши голову в складках її плаття. Усе тіло його судорожно здригалось, і це було гірше від сліз.

Джемма не ворухнулась. Вона нічим не могла допомогти йому, нічим! Це було найтяжче. Вона мусить отак стояти й мовчки дивитися на нього... Вона, що віддала б життя, аби він не страждав. Якби вона могла схилитися до нього, обняти, пригорнути до серця, захистити своїм тілом від усіх незгод! Тоді він знов став би для неї колишнім Артуром, тоді б зникли всі тіні і засяяв би день.

Та ні, ні! Хіба він зможе коли-небудь забути? Хіба це не вона штовхнула його в пекло своєю власною рукою?

Слушний момент проминув. Овід хапливо підвів-

ся і сів до столу, прикривши рукою очі; він кусав губи, немов хотів прокусити їх наскрізь.

Потім глянув на неї і спокійно сказав:

— Здається, я вас налякав.

Вона простягла до нього обидві руки.

— Друже,— промовила вона,— хіба ми не досить ще розуміємо одне одного, щоб ви могли мені трохи довіряти? Розкажіть мені, що з вами?

— Так, особиста турбота. Нащо вам себе непокоїти нею?

— Слухайте,— сказала вона, взявши його руку в свої, щоб стримати судорожне її тремтіння,— я ніколи не зважусь на те, на що не маю права. Але раз ви самі, з власної волі, довірили мені так багато, то довірте ще трохи, немовби своїй сестрі. Носіть маску на обличчі, коли це дає вам полегкість, але ради себе самого скиньте її з своєї душі!

Він ще нижче похилив голову.

— Будьте терпеливі зі мною,— відповів він.— Боюся, що з мене поганий брат. Якби ви тільки знали... Я мало не збожеволів за цей тиждень. Це було знов, як у Південній Америці... Не знаю чому, диявол знову оволодів мною...

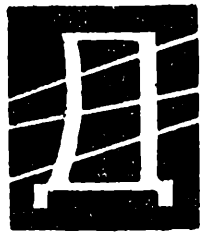
Він змовк.

— Чи не можна й мені розділити ваші страждання? — прошепотіла вона.

Він схилив голову їй на руку.

— Тяжка рука господня!

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Дальші п'ять тижнів проминули для Джемми й Овода у вихорі хвилювань та напруженої роботи, і в них не вистачало часу й енергії, щоб думати про свої особисті справи. Коли зброя була щасливо переправлена в Папську область, лишилося ще важче й небезпечніше завдання. Треба було непомітно перевезти її з таємних схованок у гірських печерах та ярах до місцевих центрів, а звідти вже розподілити по селах. Уся місцевість аж кишіла шпигунами, і Домінікіно, якому Овід доручив цю справу, послав до Флоренції гінця, прохаючи або допомогти йому, або дати більше часу.

Овід наполягав, щоб робота була закінчена в середині червня, але через те, що перевозити важкий вантаж поганими шляхами було нелегкою роботою та ще й доводилося весь час ховатися від цікавих очей, Домінікіно впав у розпач. *«Я опинився між Сциллою і Харібдою¹, — писав він. — Не можу поспішати, боюсь, що все викриється, і не маю права баритись, бо треба управитися вчасно. Або негайно дайте мені гарного помічника, або повідомте венеціанців, що ми будемо готові не раніш, як на початку липня».*

Овід приніс листа Джеммі і, поки вона читала його, сидів насупившись і гладив проти шерсті kota.

¹ Сцилла й Харібда — у грецькій міфології дві скелі на протилежних берегах протоки між Сіцилією і Італією; вони сходилися щоразу, коли щось живе потрапляло між них. Переносно — безвихідне становище.

— От біда,— сказала вона.— Навряд чи ми зможемо затримати венеціанців на три тижні.

— Звичайно, ні. Це ж абсурд. Домінікіно слід було б зрозуміти це. Ми мусимо слухати венеціанців, а не вони нас.

— Домінікіно не винен. Він, очевидно, робить, що в його силі, але не можна вимагати від нього неможливого.

— Звичайно, справа не в Домінікіно, а в тому, що працює один, а не двоє. Треба, щоб один вартував коло сховища, а другий наглядав за перевозом. Він має рацію. Треба послати йому енергійного помічника.

— Але де його взяти? У Флоренції немає кого послати.

— Тоді я поїду сам.

Джемма відкинулася на спинку стільця і, злегка нахмурившись, глянула на нього.

— Ні, це неможливо. Занадто небезпечно.

— І все ж, коли іншого виходу не знайдемо, доведеться їхати.

— Тож треба його знайти. Вам ні в якому разі не можна знов там показуватись.

У кутках його рота лягла вперта складка.

— Не р-р-розумію чому.

— Якщо хвилинку спокійно подумаєте, то зрозумієте. Минуло пише п'ять тижнів, як ви вернулися звідти, а поліція напевне зацікавилась історією з богомольцем і шукає скрізь його сліду. Я знаю, що ви чудово вмієте міняти свій вигляд. Але не забувайте, скільки людей вас бачило в ролі Дієго і в ролі горянина. До того ж кривої ноги і шраму на щоці не приховаєш ніяким убранням.

— Хіба мало на світі кривих?

— Так, але в Романьї не часто зустрінеш людину, у якої була б і крива нога, і шрам на щоці, і понівечена ліва рука, і сині очі на смуглявому обличчі.

— Очі — то пусте, їх можна змінити белладонною.

— Але всього не зміниш. Ні, це неможливо. Їхати зараз туди з усіма вашими прикметами — це самому лізти в пастку. Вас обов'язково заберуть.

— Але повинен же хтось допомогти Домінікіно.

— Яка ж то буде допомога, коли в таку скрутну хвилину вас арештують! Тоді все пропало.

Але Овода переконати було важко, і вони довго ще сперечалися, не доходячи згоди. Джемма починала розуміти, яке невичерпне джерело спокійної впертості було в його характері. І якби вона була не така певна в своїй правоті, то, може, поступилася б, щоб тільки припинити марне змагання. Але на цей раз вона мусила його перемогти. Практична користь від його подорожі здавалася їй не досить великою, щоб варто було так ризикувати, і це мимоволі збуджувало підозру, що його намір викликаний не стільки свідомістю величезної політичної потреби, як хворобливим жаданням погратися з огнем. Він звик ризикувати життям, і ця гонитва за небезпекою стала невгамовною пристрасстю, з якою треба було спокійно, але невідступно боротися. Побачивши, що всі її доводи безсилі перед його непохитним бажанням зробити по-своєму, вона вжила останньої зброї.

— Треба бути чесним,— сказала вона,— і називати речі своїми іменами. Це не скрутне становище Домінікіно змушує вас їхати, а ваша любов до...

— Неправда! — перебив він її.— Він для мене ніщо. Я згоден ніколи його не бачити.

Він змовк, зрозумівши з її обличчя, що сам себе зрадив. Вони глянули одне одному в очі і вмить опустили їх. І ніхто з них не вимовив імені, що було в кожного на думці.

— Це... це я не Домінікіно хочу рятувати,— пробурмотів він нарешті, майже сховавши лице в пухнастій шерсті кота.— Я... я боюся, що коли ми зараз не допоможемо, все пропаде.

Вона нічого не відповіла на його невдале заперечення і вела далі, немов її ніхто й не перебивав.

— Це ваша любов до небезпечних пригод. Коли вас щось гнітить, вам так само потрібна небезпека, як під час хвороби опіум.

— Я ні в кого не просив опіуму,— визивно кинув він,— це інші примушували мене пити його.

— Дозвольте сказати. Ви трохи пишаєтесь своїм терпінням, і прохання полегшити фізичні муки принижує вашу гордість; в той же час вас тішить, що інші, коли ви ризикуєте життям, намагаються заспокоїти ваше нервові збудження. В цьому, зрештою, просто умовна відмінність.

Він підняв голову кота і заглянув у круглі зелені очі.

— Це правда, Пашт? Невже справедливі ці неприємні речі, які сказала твоя господиня? Я винен, я дуже винен. Ти розумний звір, ти ніколи не попросиш опіуму, правда? Твої предки були богами в Єгипті, і ніхто не смів наступити на твій хвіст. Правда, я сумніваюся, що було б з твоїм спокоєм і зневагою до земних хвороб, коли б я взяв твою лапу і закував у кайдани. Чи ти попросив би тоді опіуму? Попросив би? Чи просто умирав би? Ну, котику, ми не маємо права умирати заради наших особистих вигод. Ми можемо шипіти і дряпатись, якщо це утішить нас, але ми не повинні втягувати кігті назад.

— Дзус! — Джемма взяла кота у нього з колін і посадила на ослінчику. — Про це ми матимемо час побалакати й пізніше. Отже, зараз треба придумати, як допомогти Домінікіно. Що там таке, Кетті? Хтось прийшов? У мене справи.

— Пакет від міс Райт.

У дбайливо запечатаному пакеті був лист із штампом Папської області, адресований на ім'я міс Райт, але не розірваний. У Флоренції жила близька подруга Джемми по школі, і для безпечності найважливіші листи надходили на її адресу.

— Це умовний знак Мікеле, — сказала вона, швидко проглядаючи листа, де писалось про умови літніх пансіонів в Апеннінах, і показуючи на дві маленькі плямки в кінці сторінки. — Будь ласка, візьміть у третій шухляді в столі реактив для хімічного чорнила. Так, це він.

Овід поклав листа на стіл і мазнув по сторінках маленьким пензликом. Коли на папері яскраво-синіми літерами проступили слова справжнього послання, він відкинувся на стільці й розсміявся.

— Що там таке? — нетерпляче спитала вона.

Він подав їй листа:

«Домінікіно арештовано. Негайно приїздіть».

Вона сіла, не випускаючи з рук листа, і безнадійно глянула на Овода.

— Н-ну? — іронічно промовив він своїм м'яким, протяжним голосом. — Тепер ви вже бачите, що я мушу їхати?

— Так, — відповіла вона, зітхнувши. — Але і я теж.

Він глянув на неї трохи здивовано.

— Ви теж? Але...

— Звичайно, це незручно, що ніхто не лишиться у Флоренції, але це неважно; головне — мати свою людину там, на місці.

— Та там людей скільки хочете.

— Тільки не таких, на кого можна було б цілком покластися. Ви самі тільки що казали, що там має бути двоє надійних працівників. Раз Домінікіно сам не управлявся, то, очевидно, не зможете й ви. Такій скомпрометованій людині, як ви, провадити подібну роботу буде дуже важко, і помічник вам потрібний, як нікому іншому. Замість вас і Домінікіно будемо ви та я.

Він подумав хвилину, насупивши брови.

— Так, ви маєте рацію, — промовив він. — І що швидше ми рушимо, то краще. Але нам не можна їхати разом. Якщо я виїду сьогодні ввечері, то ви можете сісти в диліжанс, що відходить завтра по обіді.

— Але куди?

— Це ще треба обміркувати. Мені здається, найкраще буде їхати прямо до Фаенци. Якщо я виїду пізно вночі і доберуся до Сан-Лоренцо, то там можна буде переодягтися й рушити далі.

— Іншого виходу я справді не бачу, — сказала Джемма, заклопотано насуплюючи брови. — Але це дуже небезпечно їхати отак поспішно і доручати контрабандистам у Борго діставати вам костюм. Вам треба було б мати щонайменше три дні на те, щоб добре заплутати слід, поки перейдете кордон.

— Про це не турбуйтеся, — відповів він, посміхаючись. — Мене можуть забрати далі, але не на кордоні. У горах я почуваю себе так само безпечно, як тут. В Апеннінах жоден контрабандист не зрадить мене. Мене тільки непокоїть, як переберетеся ви.

— А дуже просто. Візьму паспорт Луїзи Райт, поїду в гори, немов на відпочинок. У Романьї мене ніхто не знає, зате вас там знає кожний шпигун.

— На щастя, і кожен контрабандист.

Вона глянула на годинник.

— Пів на третю. Ми маємо ще півдня і кілька годин, якщо ви вирушаєте сьогодні.

— Тоді я краще піду зараз додому, влаштую всі

свої справи та подбаю про доброго коня. До Сан-Лоренцо безпечніш їхати верхи.

— Але дуже небезпечно наймати коня. Хазяїн його може...

— Я не найматиму. Позичу в одного чоловіка, якому можна довіряти. Він уже робив мені деякі послуги. А тижнів через два хтось із пастухів приведе коня назад. Я знов буду у вас о п'ятій годині або о пів на шосту, а ви тим часом постарайтесь розшукати Мартіні і пояснити йому все.

— Мартіні? — Вона обернулась і здивовано глянула на нього.

— Так. Ми повинні звіритись йому або, коли хочете, комусь іншому.

— Я не зовсім розумію, що ви хочете сказати.

— Нам треба про всяк випадок мати тут надійну людину, а з усіх наших я найбільше довірився б Мартіні. Ріккардо, звичайно, теж зробив би для нас усе, що може, але на Мартіні якось більше можна покластись. А втім, ви ж його знаєте краще за мене, вирішуйте самі.

— Я не маю ніякого сумніву, що на Мартіні в усьому можна покластися, та він, певно, й не відмовився б допомогти нам, але...

Овід відразу зрозумів її.

— Джеммо, що б ви почували, коли б дізналися, що ваш товариш, опинившись у скруті, боячись засмутити вас, не попросив у вас допомоги, яку ви могли б йому подати? По-вашому, це добре?

— Гарзд,— сказала вона, трохи помовчавши.— Я зараз пошлю по нього Кетті, а сама тим часом піду до Луїзи взяти паспорт. Вона обіцяла при потребі дати мені його. А як буде з грошми? Може, взяти з банку?

— Ні, не гайте на це часу. У мене поки що є досить для нас обох. А ваші гроші здадуться нам пізніше, якщо не вистачить моїх. Отож до пів на шосту. Сподіваюся, ви вже будете дома?

— Звичайно. Я повернуся значно раніше.

Овід прийшов на півгодини пізніше, ніж гадав, і застав Джемму й Мартіні на веранді. Він одразу помітив, що в них тільки-но була неприємна розмова. На їх обличчях лишилися сліди хвилювання, а Мартіні був мовчазний і похмурий більше, ніж звичайно.

— Ну, як, усе влаштували? — спитала Джемма.

— Так, приніс вам грошей на дорогу. А кінь чекає мене коло застави Понте-Россе о першій годині ночі.

— А це не пізно? Вам треба було б добратися до Сан-Лоренцо, перш ніж прокинуться люди.

— Так воно й буде. Кінь у мене дуже добрий. Але я хочу виїхати звідти так, щоб ніхто не помітив. До себе вже більше не піду; там біля дверей чатує шпигун, який думає, що я дома.

— Як же вам пощастило вийти непоміченим?

— Виліз у кухонне вікно, а там перебрався через стінку в сусідній сад. Тому я так спізнився. Мені треба було його якимось обдурити. У моєму кабінеті весь вечір сидітиме хазяїн коня. Бачачи світло у вікні і тінь на шторах, шпигун буде певний, що я вдома.

— То ви посидите в мене, аж поки треба буде йти до застави?

— Так. Я не хочу, щоб мене бачили сьогодні на вулиці. Хочете сигару, Мартіні? Я знаю, синьйора Болла дозволяє курити.

— Та хоч би й не дозволяла, то мене тут однаково не буде. Піду допоможу Кетті з обідом.

Коли Джемма вийшла, Мартіні підвівся і почав ходити сюди й туди по кімнаті, заклавши за спину руки. Овід курив і мовчки дивився у вікно, за яким сіяла мжичка.

— Ріварес, — почав Мартіні, спиняючись перед ним з опущеними очима, — куди це ви її вплутуєте?

Овід вийняв з рота сигару і випустив хмарку диму.

— Вона сама вирішила їхати, — сказав він, — її ніхто не вмовляв.

— Так, так, я розумію. Але скажіть мені...

Він спинився.

— Я скажу вам усе, що можу.

— Ну, тоді... Я не знаю як слід, що там робиться в горах, але скажіть, їй не загрожує серйозна небезпека?

— Ви хочете знати правду?

— Так.

— Загрожує.

Мартіні повернувся і знов почав ходити. Потім враз спинився.

— У мене є до вас ще одне запитання. Якщо ви не захочете відповісти на нього, то, звичайно, не треба. А коли ви вже відповісте, то кажіть правду. Ви її кохаєте?

Овід старанно струсив з сигари попіл і мовчки курил далі.

— Це значить, що ви не хочете відповідати?

— Ні, тільки мені здається, що я маю право знати, чому ви мене питаєте про це.

— Чому? Та невже ви не розумієте чому?

— А! — Він поклав сигару і спокійно глянув на Мартіні. — Так, — промовив він нарешті повільно й тихо, — я кохаю її. Але не думайте, що я збираюся говорити їй про своє кохання або мучити себе ним. Я просто...

Його голос перейшов у якесь чудне, ледве чутне шепотіння.

— Що?

— Просто умру.

Овід дивився прямо перед собою байдужим, застиглим поглядом, немов був уже мертвий. Коли заговорив знов, голос його бринів якимось рівно і мертво.

— Не треба турбувати її передчасно, — сказав він, — але в мене нема й тіні надії. Це небезпечно для кожного, і вона це знає так само добре, як і я, але контрабандисти докладуть усіх сил, щоб захистити її від арешту. Вони хороші хлопці, хоч трохи й грубуваті. Що ж до мене, то мотуз уже в мене на шиї, і, перейшовши кордон, я затягну петлю.

— Та що це ви надумали? Звичайно, справа небезпечна, і надто для вас, я розумію. Але ж ви уже не раз переходили кордон і завжди щасливо.

— Так, а цього разу я попадуся.

— Чому? Звідки ви знаєте?

Овід похмуро засміявся.

— Ви пам'ятаєте німецьку легенду про чоловіка, який помер, зустрівши свого двійника? Ні? Він з'явився до нього вночі на безлюдному місці, у відчаї заламуючи руки. Ну, от, я зустрів свого двійника минулого разу в горах. І коли перейду кордон, назад я не повернуся.

Мартіні підійшов до нього і поклав руку на спинку його стільця.

— Слушайте, Ріварес, я нічого не розумію в усіх цих метафізичних нісенітницях, але знаю одне: раз ви себе отак настроїли, то краще не їдьте. Найлегше попастися саме тоді, коли ти певен, що тебе арештують. Очевидно, ви нездорові або чимсь стурбовані, раз вам у голову лізуть такі дурниці. Давайте я поїду замість вас. Я зможу виконати там усю практичну роботу, а вам треба буде повідомити своїх товаришів...

— І послати вас на смерть замість себе. Дуже дотепно.

— Та мене вони не вб'ють. Вони ж не знають мене так, як вас. А коли б навіть і...

Він спинився, і Овід окинув його довгим допитливим поглядом. Мартіні зняв руку з стільця.

— Вона, мабуть, менше буде жалкувати за мною, ніж за вами, — сказав він простим тоном. — Крім того, це справа громадська, і ми повинні дивитися на неї з погляду найбільшої користі для найбільшої кількості людей. Ваша «найвища вартість» — здається, так це звуть економісти? — переважає мою. У мене досить глузду, щоб розуміти це, хоч я й не маю особливих причин вас любити. Ви цінніша людина, ніж я, хоч я й не певен, що краща, і ваша смерть буде більшою втратою, ніж моя.

Він говорив так, ніби мова йшла про курс біржових акцій. Овід глянув на нього і весь здригнувся, немов від холоду.

— Слушайте, Мартіні, а ми з вами говоримо дурниці.

— Ви-то напевне, — похмуро буркнув Мартіні.

— Та й ви теж. Заради неба, не захоплюйтесь романтичною самопожертвою в дусі Дон Карлоса або маркіза Поза¹. Ми живемо з вами в дев'ятнадцятому столітті, і коли я маю вмерти, то умру.

— А коли я маю жити, то житиму. Ви — таки щасливець, Ріварес...

— Так, — лаконічно погодився Овід, — мені завжди щастило.

Кілька хвилин вони мовчки курили, а тоді почали докладно обговорювати справу. Коли Джемма прийшла покликати їх до столу, ні з виразу їхніх облич,

¹ Дон Карлос і маркіз Поза — головні персонажі з трагедії Шіллера «Дон Карлос». Маркіз Поза пожертвував собою заради спасіння Дон Карлоса.

ні з поводження не можна було догадатися, що розмова в них була не зовсім звичайна. Після обіду вони сиділи аж до одинадцятої години, обмірковуючи різні плани. Потім Мартіні підвівся і взяв капелюх.

— От що, Ріварес. Я зараз піду додому і принесу вам свій дорожній плащ. У ньому вас не так легко буде впізнати, як у цьому світлому костюмі. До того ж перш ніж ми підемо, я хочу пройтися, щоб переконатися, що поблизу немає шпигунів.

— Хіба ви збираєтеся йти зі мною до застави?

— Так. На той випадок, якби хто стежив, краще мати дві пари очей, ніж одну. Я вернусь о дванадцятій. Дивіться ж не йдіть без мене. Джеммо, дайте мені краще ключ, а то дзвоником можна розбудити сусідів.

Даючи Мартіні ключ, Джемма глянула йому в обличчя. Вона зрозуміла, що він шукав приводу, щоб лишити її вдвох з Оводом.

— Ми з вами поговоримо завтра, — сказала вона. — У нас буде час уранці, коли я скінчу пакуватися.

— Та у нас з вами ще багато часу. А до вас, Ріварес, у мене є ще кілька невеличких запитань, але ми встигнемо поговорити по дорозі до застави. Джеммо, ви краще пошліть Кетті спати і сидіть обоє тихенько... Значить, до дванадцятої.

Злегка хитнувши головою і посміхаючись, він пішов і, виходячи, грюкнув дверима, щоб сусіди чули, що гості синьйори Болли вже розійшлися.

Джемма вийшла до кухні сказати на добраніч Кетті і незабаром повернулася, несучи на підносі чорне кофе.

— Чи не хочете лягти трохи спочити? — сказала вона. — А то вам цю ніч не доведеться спати.

— Ні, я висплюся в Сан-Лоренцо, поки для мене шукатимуть якийсь убрання й грим.

— Тоді випийте кофе. Чекайте хвилину, я вам дам бісквіти.

Коли вона стала навколішки біля буфета, він зненацька заглянув туди через її плече.

— Що там у вас є? Ой, шоколадні цукерки із кремом, ірис. Та це ж королівські розкоші!

Вона глянула йому в лице, злегка посміхаючись на його захоплення.

— Ви так любите ласощі? Я завжди тримаю їх для Чезаре. Він, як мала дитина, радіє цукеркам.

— С-с-серйозно? Ну, то купіть йому завтра ще, а ці дайте мені на дорогу. Ні, я покладу цукерки в кишеню як утіху за всі втрачені радощі життя. Сподіваюся, що коли мене будуть вішати, то дадуть по-смоктати іриску.

— Та дайте ж я хоч знайду коробочку, а то вони дуже липкі. А шоколадні теж покласти?

— Ні, ми їх зараз з'їмо удвох.

— Я не люблю шоколаду. Ну, сідайте і годі вам пустувати. У нас навряд чи ще трапиться нагода спокійно поговорити, перш ніж когось із нас уб'ють, а...

— Вона н-не любить шоколаду, — пробурмотів він сам до себе. — Тоді доведеться ласувати самому. Це ніби вечерея засудженого на смертну кару. Сьогодні ви повинні потурати всім моїм примхам. Насамперед я хочу, щоб ви сіли коло мене от у це крісло, а тому, що ви дозволили мені лягти, то я вже влаштуюся з повним комфортом.

Він примостився на килимі біля її ніг, спершись ліктем на крісло, і заглянув їй в обличчя.

— Яка ви бліда! — сказав він. — Це тому, що ви бачите в житті лише його сумний бік і не любите шоколаду.

— Та побудьте серйозним хоч п'ять хвилин. Адже ж справа йде про життя і смерть.

— Навіть і дві хвилини не хочу бути серйозним. Ні смерть, ні життя не варті того.

Він заволодів обома її руками і тихенько гладив їх кінчиками пальців.

— Не дивіться так суворо, Мінерво¹, а то я зараз заплачу, і вам буде мене жаль. Я хочу, щоб ви посміхнулись. У вас така чудова усмішка. Ну, не гнівайтесь на мене, люба. Давайне їсти удвох ці бісквіти, як двоє хороших дітей, без сварок. Бо завтра ми умрем.

Він взяв з тарілки солодкий бісквіт, обережно розділив його, стараючись, щоб цукрові прикраси розламались посередині.

— Хай це буде нашим причастям, яке беруть у церкві дуже-дуже хворі люди. «Їжте моє тіло». Те-

¹ Мінерва — в римській міфології богиня мудрості, наук і ремесел.

пер ми повинні випити з одного кухлика, ви ж знаєте — ось так: «Зробіть це в пам'ять»...

Джемма поставила кухлик.

— Досить! — сказала вона, і в голосі почулися сльози. Він глянув на неї і знову взяв її руки в свої.

— Давайте посидимо тихо-тихо... Коли один з нас умре, то другий згадає цю хвилину. Забудемо галасливий настирливий світ, що дзижчить нам у вуха, і підемо рука в руку в таємні покої смерті, й ляжемо там серед пишних маків. Тихше! Посидимо мовчки.

Він поклав голову на її коліна і закрив рукою лице. Джемма мовчки провела рукою по його темних кучерях. Час минав, але ніхто з них ні разу не ворухнувся, не сказав ні єдиного слова.

— Любий, уже майже дванадцять, — промовила нарешті Джемма.

Овід підвів голову.

— У нас лишилося кілька хвилин. Зараз прийде Мартіні. Може, ми ніколи вже не побачимося. Невже ви нічого не скажете мені?

Він повільно підвівся і пройшов на другий кінець кімнати. На хвилину запала мовчанка.

— Я хотів вам тільки сказати... — почав він ледве чути, — одно тільки я хочу сказати вам...

Він спинився і сів біля вікна, закривши руками обличчя.

— Як довго не хотіли ви зглянутися, — стиха промовила вона.

— Небагато милосердя бачив я в своєму житті. І спочатку я думав, що вам байдуже...

— Тепер ви цього не думаєте?

Не дочекавшись відповіді, Джемма встала і підійшла до нього.

— Скажіть мені, нарешті, правду, — прошепотіла вона. — Подумайте, якщо вас уб'ють, а мене ні... Я до кінця життя не знатиму... ніколи не буду певна...

Він узяв її за руки й міцно потиснув їх.

— Якщо мене уб'ють... Бачите, коли я поїхав до Південної Америки... А ось і Мартіні!

Овід зірвався з місця і широко розчинив двері. Мартіні витирав черевики.

— Як з-завжди хвилинка в хвилину! Ви, Мартіні, прямо ходячий хронометр. Це ваш дорожній плащ?

— Так, і ще деякі речі. Я старався, щоб вони не промокли, але надворі злива. Боюся, що невесела буде ваша подорож.

— То байдуже. На вулиці немає нікого?

— Ні душі. Усі шпигуни пішли, мабуть, спати. Та я й не сподівався зустріти їх у таку негоду. Це у вас кофе, Джеммо? Перш ніж він піде у дощ, дайте йому чого-небудь гарячого. А то ще застудиться.

— Це чорне кофе, дуже міцне. Я зараз нагрію молока.

Джемма пішла в кухню, міцно стиснувши зуби й руки, щоб не розридатися. Коли вона вернулася з молоком, Овід був уже в плащі і застібав шкіряні гетри, які йому приніс Мартіні. Він стоячи випив чашку кофе і надів дорожній капелюх з широкими крисами.

— Ну, пора вже, мабуть, рушати, Мартіні. Про всяк випадок нам треба трохи покружляти перед тим, як іти до застави. Ну, поки що бувайте, синьйоро. Ми побачимося в п'ятницю у Форлі, коли нічого не трапиться. Чекайте хвилинку, от вам адреса.

Він видер з блокнота листочок і черкнув олівцем кілька слів.

— Адреса у мене вже є,— промовила вона глухим голосом.

— Уже є? Ну, нічого, візьміть і цю. Ходім, Мартіні. Тихше! Щоб двері не рипіли.

Вони обережно зійшли по сходах. Коли за ними стукнула хвіртка, Джемма вернулась у кімнату і машинально розгорнула папірець, що Овід поклав їй у руку. Під адресою було написано:

«Там я вам усе розповім».

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У Брізігеллі був базарний день, і селяни з околиць селищ та сіл понавозили свиней, птиці, молочних продуктів і пригнали гурти напівдикі гірської худоби. На майдані весь час сновигав веселий люд, сміявся, жартував, купував сухі фіги, дешеві пиріжки й насіння. Смаглява боса дівчора вовтузилась на землі під палючим сонцем, а матері сиділи в тіні дерев з кошиками, повними яєць та масла.

Монсиньйора Монтанеллі, який вийшов привітати народ з добрим ранком, вмить оточила галаслива юрба дітей, простягаючи йому великі букети ірисів, червоних маків і ніжних білих нарцисів з гірських схилів. На його пристрасть до диких квітів народ дивився поблажливо, як на одну з маленьких слабостей, що так пасують мудрим людям. Якби це хтось інший, а не їхній улюбленець, понаносив до себе в хату стільки трави й бур'яну, вони б засміяли його, але «святий кардинал» міг дозволити собі такі невеликі примхи.

— Молодець, Маріуча,— сказав він і погладив по голівці дівчинку,— ти виросла з тих пір, як я тебе бачив. А як бабусин ревматизм?

— Останнім часом їй краще, ваше преосвященство, але матері знову погано.

— Дуже шкода; скажи матері, хай вона прийде сюди, побачимо, можливо, лікар Джіордані допоможе їй. Я теж дещо підшукаю для неї, і, може, все зміниться на краще. У тебе гарний вигляд, Луїджі; як твої очі?

Монтанеллі рушив далі, перемовляючись з горцями. Він пам'ятав імена і вік усіх дітей; їхні прикrostі, хвороби, пам'ятав їхніх батьків: із співчуттям розпитував про корову, що захворіла, або про ганчір'яну ляльку, що потрапила під візок на минулому базарі.

Коли він повернувся до палацу, базар уже почався. Якийсь кривий чоловік у синій сорочці з цілою копицею чорного волосся, що звисало йому на очі, і з шрамом на лівій щоці підійшов до однієї з лавок і лаmanoю італійською мовою попросив лимонаду.

— Ви, видно, не тутешній,— сказала жінка, наливаючи йому солодкого питва.

— Ні, я з Корсіки.

— Шукаєте роботи?

— Так. Незабаром уже косовиця, і один пан, що має під Равенною ферму, проїжджаючи через Бастію, казав мені, що там буде сила роботи.

— Та може й знайдете; хоч час тепер дуже поганий.

— А в Корсіці ще гірше, тітко. Що його й робити бідним людям!

— А ви прийшли самі?

— Ні, з товаришем. Он, бачите, в червоній сорочці. Гей, Паоло!

Мікеле, почувши, що на нього гукають, підійшов, заклавши руки в кишені. З нього вийшов непоганий корсіканець, незважаючи на рудий парик, який він надів, щоб його не впізнали. Що ж до Овода, то він грав свою роль чудово.

Вони почали вдвох блукати по базару. Мікеле на-свистував крізь зуби, а Овід, з клунком за плечима, волік ноги по землі, щоб не так помітно було його шкутильгання. Вони чекали товариша, якому мали передати важливі інструкції.

— Он на коні Марконе,— раптом прошепотів Мікеле.

Овід, тягнучи свій клунок, попростував до верхівця.

— Вам, пане, часом не треба робітника? — сказав він, торкаючись подертої своєї шапки і доторкнувшись до повідів.

Це був умовний знак: верхівець, що скидався на управителя маєтку, зліз з коня і кинув йому на шию повід.

— А що ви вмієте робити?

Овід м'яв у руках шапку.

— Можу косити й підрізати живу огорожу,— почав він і, не міняючи голосу, продовжував: — О першій ночі коло входу до круглої печери. Візьміть двох добрих коней і віз. Я чекатиму вас у печері... Ще можу копати, пане, і...

— Добре. Мені потрібний лише косар. Ви де-небудь раніш працювали?

— Тільки раз, пане. Майте на увазі, що треба бути добре озброєним. Ми можемо зустріти летючий загін. Не їдьте лісом; іншою дорогою безпечніше. Коли зустрінете шпигуна, не гайте часу на розмову, одразу стріляйте... Я був би дуже радий стати до роботи, пане.

— Ще б пак, але мені потрібний вправний косар. Ні, в мене немає дрібних.

До них підійшов обідраний старець і затяг жалібним одноманітним голосом:

— Згляньтесь на бідного сліпого ради святої діви... Сюди їде летючий загін. За хвилину вже будуть тут... Хай не забудуть вас святі угодники... Вам треба якось

прорватися, шукають вас, Ріварес. Скрізь шпигуни. Непомітно втекти неможливо.

Марконе ткнув Овові повід.

— Мерщій! Їдьте до мосту, пустіть коня і сховайтеся в лощині. Ми всі озброєні і зможемо задержати їх хвилин на десять.

— Ні, я не хочу, щоб вас забрали. Тримайтеся разом і стріляйте за мною один по одному. Ходім до нашій коней; вони прив'язані коло палацу. Наготуйте пожі. Будемо відступати з боєм, а коли я кину шапку на землю, переріжьте поводи і сідайте кожен на найближчого коня. Може, нам пощастить добратися до лісу.

Вони розмовляли так тихо й спокійно, що навіть тим, які стояли поблизу, і на думку не спадало, що мова йде про щось небезпечніше, ніж сінокіс.

Марконе, ведучи за повід свою кобилу, рушив до прив'язаних коней. Біля нього плентався Овід, а старець ішов слідом за ними з простягнутою рукою і жалібно голосив. Мікеле все посвистував. Жебрак, проходячи мимо, попередив його, і той спокійно передав новину трьом селянам, що їли під деревом цибулю. Вони одразу ж підвелись і пішли за ним. І перш ніж хто-небудь звернув на них увагу, всі семеро стояли коло сходів палацу, держачи руку на захованому пістолеті і тримаючись поблизу прив'язаних коней.

— Не виказуйте себе, поки я не дам знак, — тихо, але виразно промовив Овід. — Може, вони нас не впізнають. Коли вистрілю, починайте й ви. Цільтесь не в людей, а в ноги коням. Тоді вони не зможуть за нами погнатися. Хай трое стріляють, а трое заряджають пістолети. Усякого, хто стане між нами і нашими кіньми, одразу вбивайте. Я візьму чалого. Коли кину шапку, хай кожен дбає про себе. Та не баріться.

— Он вони їдуть, — сказав Мікеле.

Овід обернувся з виглядом наївно-дурнуватою здивування. Торгівля враз спинилася.

П'ятнадцятеро озброєних вершників повільно наближались до базарного майдану. Їм нелегко було пробратися крізь натовп, і, якби не шпигуни, всі семеро змовців могли б непомітно втекти, поки загальна увага була зосереджена на солдатах. Мікеле посунувся трохи ближче до Овода.

— Чи не втекти нам зараз?

— Ні, ми оточені шпигунами, і один уже впізнав мене. Він послав чоловіка сказати капітанові, де я. Єдиний вихід — вибивати з-під них коней.

— А де шпигун?

— Перша людина, в яку я стрілятиму. Ну, ви готові? Вони вже проклали до нас дорогу. Збираються несподівано напасти.

— Геть з дороги! — гукнув капітан. — В ім'я його святості наказую розступитись!

Юрба, перелякана й здивована, розступилась, і солдати кинулись на невеличкий гурт людей, що стояв коло сходів палацу. Овід витяг з-під сорочки пістолет і стрельнув не в загін, а в шпигуна, що рушив до коней.

Той упав навznak з перебитою ключицею. Слідом за першим пострілом пролунало ще шість, змовці посувалися ближче до прив'язаних коней.

Один з кавалерійських коней спіткнувся і впав, за ним упав ще один, жахливо заіржавши. Тоді серед криків охопленої панікою юрби пролунав владний голос офіцера, який підвівся на стременах і заніс над головою шаблю.

— За мною!

Раптом він похитнувся в сідлі й відкинувся назад. Це був ще один з влучних пострілів Овода. По мундиру капітана тік тоненький струмок крові, але неймовірним зусиллям він якось вдержався на коні і, вчепившись у гриву, люто крикнув:

— Убийте цього кривого чорта, коли не можете взяти живим. Це Ріварес.

— Дайте мені ще один пістолет, — гукнув Овід товаришам, — і гайда!

Він кинув на землю шапку і встиг це зробити вчасно, бо шаблі оскаженілих солдатів уже блищали перед його очима.

— Киньте зброю!

Раптом поміж бійців з'явився кардинал Монтанеллі. Один з солдатів скрикнув смертельно зляканим голосом:

— Ваше преосвященство! Господи, та вас же уб'ють!

Монтанеллі ступнув ще крок і став якраз проти пістолета Овода.

П'ятеро змовців були вже на конях і мчали по крутій вулиці. Марконе стрибнув на свою кобилу і востаннє глянув, чи не потрібна допомога їхньому керівникові. Чалий стояв зовсім близько, і за хвилину все було б гаразд. Але коли перед Оводом стала постать у пурпуровій рясі, він раптом похитнувся, рука з пістолетом опустилась. Ця мить вирішила все. Овода враз оточили й кинули на землю. Ударом шаблі вибили з рук зброю. Марконе стиснув кобилу шпорами. Позад нього вже стукотіли копита кавалерійських коней, затримуватися було безглуздо. Повернувшись у сідлі, щоб пустити останню кулю в зуби найближчого переслідувача, Марконе побачив Овода з закривавленим обличчям під ногами коней, шпигунів і солдатів і почув дикі прокляття переможців, крики тріумфу й люті.

Монтанеллі не помітив, що трапилось. Він одійшов від палацу і намагався заспокоїти переполошений люд. Коли він нахилився над пораненим шпигуном, зляканий рух юрби змусив його підвести очі. Солдати переходили майдан, тягнучи свого полоненого за мотуз, яким були зв'язані його руки. Лице в нього посиніло від болю, але, задихаючись, він глянув на кардинала і, посміхнувшись побілілими губами, прошепотів:

— В-в-вітаю, ваше преосвященство!..

* * *

Через п'ять днів Мартіні добрався до Форлі. Він одержав від Джемми поштою пачку друкованих об'яв — умовний сигнал, що трапилось щось надзвичайне і йому треба негайно виїздити. Пам'ятаючи розмову на терасі, він одразу догадався, в чому справа. Усю дорогу він запевняв себе, що немає причин думати про якесь нещастя з Оводом, що це абсурд надавати значення дитячим забобонам такого нервового дивака. Але що більше боровся він з своїм передчуттям, то сильніше воно опановувало його.

— Я догадався, що трапилось. Очевидно, забрали Рівареса? — сказав він, входячи до кімнати Джемми.

— Його арештували минулого четверга у Брізігеллі. Він одчайдушно боронився і поранив капітана загону та шпигуна.

— Збройний опір. Це вже погано.

— Тепер йому однаково. Він уже занадто скомпрометований, щоб якийсь там зайвий постріл міг погіршити його становище.

— Як ви гадаєте, що вони думають з ним зробити? Бліде обличчя Джемми стало ще білішим.

— Нам нічого гаяти часу на здогади, що вони там думають.

— То ви вважаєте, що ми зможемо його врятувати?

— Ми повинні це зробити.

Мартіні одвернувся і почав насвистувати, заклавши назад руки. Джемма не заважала йому думати. Вона сиділа нерухомо, відкинувши голову на спинку стільця, і дивилась кудись у простір невидючим поглядом.

— Ви його бачили? — спитав Мартіні.

— Ні. Ми мали з ним зустрітися тут другого ранку.

— Так, пам'ятаю. Де він?

— У фортеці. Під дуже пильною охороною і, кажуть, у кайданах.

Мартіні знизав плечима.

— Це нічого не значить. Добра пилка звільнить його від усяких кайданів. Аби тільки він не був поранений.

— Здається, він не дуже потерпів, але точно не знаємо. Краще розпитайте Мікеле. Він був під час арешту.

— А чому ж його теж не забрали? Невже він утік і кинув Рівареса напризволяще?

— Ні, він не винен. Він змагався так само, як і всі, і точно виконав накази Рівареса. Та й ніхто з товаришів не підвів його. В останню хвилину розгубився або помилився він сам. Взагалі все це сталося якимось чудно. Почекайте, я покличу Мікеле.

Вона вийшла з кімнати і незабаром повернулася з Мікеле та ще з якимсь плечистим горянином.

— Це Марконе, — сказала вона. Ви ж чули про нього? Один з наших контрабандистів. Він тільки що приїхав сюди і, певно, зможе нам дещо пояснити. Мікеле, це Чезаре Мартіні, про якого я вам казала. Розкажіть йому все, що ви бачили.

Мікеле коротенько розповів про сутичку з загоном.

— Я й сам не розумію, як воно сталося, — закінчив

він.— Ніхто з нас не лишив би його, якби ми могли припустити, що його заберуть. Усі його розпорядження були цілком точні; коли він кинув на землю шапку, нікому з нас і на думку не спало, що він дасть себе оточити. Чалий був у нього зовсім під рукою,— я бачив, як він перерізав прив'язь,— і я сам дав йому заряджений пістолет перед тим, як тікати. Може, він через криву ногу спіткнувся, сідаючи на коня. Але навіть і тоді він міг би стріляти.

-- Ні, не те,— перебив його Марконе.— Він і не сідав на коня. Я від'їхав останній, бо моя кобила злякалася пострілів, і ще раз оглянувся, щоб подивитися, чи врятувався він. І він би таки втік, якби не кардинал.

-- А! — стиха вигукнула Джемма.

А Мартіні повторив здивовано:

-- Кардинал?

-- Так. Він кинувся до солдатів і став проти Ріваресового пістолета, щоб його чорти забрали! Ріварес, мабуть, злякався, бо опустив руку з пістолетом, а другою отак затулив очі.— Марконе приклав кулак лівої руки до очей.— Отоді вони й схопили його.

— Нічого не розумію,— промовив Мікеле.— Ріварес ніколи ще не розгублювався в критичну хвилину.

— Може, він боявся убити беззбройного,— зауважив Марконе.

Мікеле знизав плечима.

— А хай беззбройні не сунуть носа туди, де інші б'ються. Війна є війна. Якби Ріварес пустив кулю в його преосвященство, замість датись їм у руки, немов той кролик, то на світі було б на одну чесну людину більше і на одного попа менше.

Він одвернувся, кусаючи вуса. Ще трохи — і лють його вибухла б слізьми.

— Як би там не було,— сказав Мартіні,— а минулого не вернеш, і нічого гаяти час на догадки, як усе це сталося. Тепер нам треба якось організувати йому втечу. Сподіваюся, всі ви згодні рискнути?

Мікеле навіть не відповів на таке питання, а контрабандист тільки посміхнувся:

— Я застрілив би рідного брата, якби він не згодився.

— Гарзд. Тоді візьмемось до справи. Насамперед є у вас план фортеці?

Джемма вийняла з шухляди кілька аркушів паперу.

— Я вивчила всі плани. Це нижній поверх будівлі, а це верхній і нижній поверхи башт. А от план усієї фортеці. Тут дороги в долину, а це гірські стежки та схованки й підземні ходи.

— Вам відомо, в якій він башті?

— У східній, у круглій камері з ґратчастим вікном. Я відзначила ось на плані.

— А звідки у вас ці відомості?

— Від солдата з варті на прізвисько Цвіркун. Це родич Джіно — одного з наших товаришів.

— Швидко ви все це розвідали.

— Тепер не можна гаяти ні хвилини. Джіно одразу ж поїхав до Брізігелли, а деякі з планів у нас уже були. Оцей список схованок склав сам Ріварес. Це ж його почерк.

— А що за люди там у варті?

— Про це нам нічого невідомо. Цвіркун там недавно і ще нікого не знає.

— Треба ще розпитати Джіно, хто такий цей Цвіркун. Що чути про наміри уряду? Рівареса судитимуть у Брізігеллі чи переведуть до Равенни?

— Цього ми не знаємо. Равенна — головне місто легатства¹, і по закону всі важливі справи можна розглядати тільки там у трибуналі першої інстанції. Але в Папській області на закони не дуже зважають. Усе залежить від примхи того, хто в даний момент має силу.

— Ні, вони не повезуть його да Равенни, — зауважив Мікеле.

— Чому ви так думаєте?

— Я певний. Полковник Феррарі, військовий губернатор Брізігелли, дядько тому офіцерові, якого поранив Ріварес. Це лютий звір, і він нізащо не пропустить нагоди помститися ворогові.

— Ви гадаєте, він постаріється, щоб Рівареса тримали тут?

— Я гадаю, він постаріється, щоб його повісили.

Мартіні швидко глянув на Джемму. Вона була дуже бліда, але при словах Мікеле лице її не змінилось. Очевидно, вона вже звикла до цієї думки.

¹ Легатство — єпархія, куди папа посилав свого повноважного представника — легата.

— Навряд чи він зможе зробити це без деяких формальностей,— спокійно промовила.— Але, можливо, він вигідає який-небудь привід для військового суду, а потім виправдається тим, що це потрібно для спокою міста.

— А як кардинал? Хіба він погодиться на це?

— Його влада не поширюється на військові справи.

— Але він взагалі має тут великий вплив. Певно, губернатор не зважиться на такий крок без його згоди.

— Ні, Монтанеллі нізащо не погодиться на це,— сказав Марконе.— Він завжди був проти військових судів. Поки Рівареса триматимуть у Брізігеллі, нічого страшного не трапиться. Кардинал, безперечно, боронитиме обвинуваченого. Я тільки боюся, щоб його не перевели до Равенни. Тоді він загинув.

— Цього ми спробуємо не допустити,— зауважив Мікеле,— бо можна влаштувати втечу з дороги. А от визволити його з фортеці — це інша річ.

— Ні,— сказала Джемма,— ризиковано покладатися на те, що його переведуть у Равенну. Треба допомогти йому втекти з Брізігелли, і нічого гаяти часу. Чезаре, давайте вдвох переглянемо план фортеці і, може, що-небудь придумаємо. У мене вже є ідея, але я не певна в одному пункті.

— Ходім, Марконе,— сказав Мікеле, підводячись,— а вони хай поміркують. Мені треба побувати сьогодні у Фоньяно, і я хотів би взяти й тебе з собою. Вінченцо не прислав патронів, а вони мали бути ще вчора.

Коли вони пішли, Мартіні підійшов до Джемми і мовчки подав їй руку. Вона на хвилину поклала в неї свою.

— Ви завжди були щирим другом, Чезаре,— промовила вона нарешті,— і завжди помагали мені в лиху годину. А тепер давайте подумаємо, як його визволити.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

— Я ще раз запевняю ваше преосвященство, що ваша незгода загрожує спокою міста.

Полковник намагався говорити шанобливим тоном, як годилось у розмові з високим сановником церкви,

але в голосі його чулося помітне роздратування. Йому дошкуляла хвора печінка, жінка витрачала занадто багато грошей, і взагалі за останні три тижні у нього було безліч неприємностей. Глухе невдоволення населення ставало з кожним днем грізніше. В окрузі виникали численні змови, скрізь ховали зброю. Місто охороняв лише невеличкий гарнізон, на відданість якого важко було покластися. До того ж ще й оцей кардинал, про якого він казав своєму ад'ютантові, як про «втілення осялячої упертості». Усе це й так доводило його до відчаю, а тепер ще де не взявся на його голову Овід — жива квінтесенція зла.

Цей «лукавий іспанський чорт», поранивши улюбленого полковникового племінника і найкращого його шпигуна, тепер ніби причарував усю варту, залякав усіх офіцерів, що провадили допит, і перетворив тюрму в місце для розваг. От уже три тижні, як він сидить у фортеці, і власті Брізігелли змучені до краю. Вони вчиняли йому допит за допитом і, щоб добитись яких-небудь свідчень, загрожували, умовляли, вдавалися до всяких хитрощів, які тільки могли придумати. І все ж вони знали тепер не більше, ніж у день арешту. Вони вже починали шкодувати, що одразу не одіслали його до Равенни, але виправляти помилку було пізно. Полковник, посилаючи легатові повідомлення про арешт Рівареса, просив, як особистої милості, дозволити йому самому керувати розглядом цієї справи. Прохання його ласкаво задовольнили, і тепер він не міг уже відмовитись од узятого на себе обов'язку, бо це значило б одверто визнати, що він йому не під силу.

Єдиний вихід, як і передчували Джемма і Мікеле, він бачив у військовому суді, і вперта незгода кардинала Монтанеллі була останньою краплею, що переповнила чашу полковникових неприємностей.

— Якби ваше преосвященство знали, — сказав він, — що доводиться терпіти від цієї людини мені й моїм підлеглим, ви змінили б свою думку. Я цілком розумію і поважаю ваш протест проти всяких неправильностей у судових процесах. Але це винятковий випадок і потребує виняткових заходів.

— Не може бути винятку, який потребував би несправедливості, — відповів Монтанеллі, — а судити зви-

чайного громадянина таємним військовим судом несправедливо й незаконно.

— Але річ у тому, ваше преосвященство, що в'язень винен у кількох великих злочинах. Ріварес брав участь у ганебному замахові в Савінью, і військовий трибунал, призначений монсиньйором Спіолою, безперечно, розстріляв би його або заслав на каторгу, якби йому не пощастило втекти до Тоскани. Відтоді Ріварес весь час організовує всякі змови і відомий як впливовий член однієї з найшкідливіших таємних організацій у країні. Є серйозні підстави підозрівати, що за його згодою, а може навіть і за його ініціативою, були вбиті троє агентів таємної поліції. Його майже впіймали на контрабандній переправі зброї в Папську область. Крім того, він учинив збройний опір владі і серйозно поранив двох офіцерів при виконанні ними своїх обов'язків, а тепер він постійно загрожує спокою і порядку в місті. Отже, військовий суд буде цілком справедливим заходом.

— Що б він не зробив,— заперечив Монтанеллі,— він має право на те, щоб його судили за законом.

— Звичайний суд затягне справу, ваше преосвященство, а тут дорога кожна хвилина. Крім того, я весь час боюся, що він утече.

— Коли є така небезпека, то це ж від вас залежить посилити охорону.

— Я роблю все, що можу, ваше преосвященство. Та мені ж доводиться покладатися на тюремний штат, а він їх усіх причарував. За ці три тижні я мусив чотири рази перемінити варту. Мені аж набридло накладати кари на солдатів, і все марно. Я навіть нічого не можу зробити, щоб вони не носили йому листів. Ці дурні закохані в нього, немов у жінку.

— Це дуже цікаво. Очевидно, в ньому є щось надзвичайне.

— Надзвичайного тільки те, що він справжній диявол. Вибачте, ваше преосвященство, але від цієї людини увірвався б терпець і в святого. Цьому важко повірити, але всі допити я мушу провадити сам, бо звичайний слідчий не витримав.

— Як це?..

— Трудно пояснити, ваше преосвященство, але ви б зрозуміли це, коли б хоч раз подивились, як він

поводиться під час допиту. Можна подумати, що слідчий — злочинець, а він — суддя.

— Та що ж він може зробити такого жахливого? Хіба тільки не відповідати на запитання. Але в нього ж немає іншої зброї, крім мовчання.

— У нього ще є гострий, мов бритва, язик. Усі ми прості смертні, ваше преосвященство, майже всі у свій час робили помилки, і ніхто не хотів би, щоб про них знав увесь світ. Така вже людська натура, і зовсім не приємно, коли маленькі грішки, що ти вчинив двадцять років тому, раптом хтось викопає і кине тобі в лице...

— То Ріварес довідався про якусь особисту таємницю свого допитувача?

— Так. Бідолаха, ще будучи кавалерійським офіцером, якось позичив невеличку суму з полкових коштів...

— Тобто вкрав громадські гроші, що були йому довірені, так?

— Звичайно, це вчинок негарний, ваше преосвященство, але його друзі одразу ж внесли потрібну суму, і діло зам'яли. Він з хорошої родини і після того поведився бездоганно. Звідки Ріварес міг довідатися про це, не уявляю, але перше, про що він почав говорити на допиті, був цей забутий скандал. Та ще при підлеглих. І з таким невинним виглядом, немов читав молитву. Звичайно, тепер про цю історію розповідають в усій окрузі. Якби ваше преосвященство побували на такому допиті, ви б самі зрозуміли... В'язень навіть і не знав би. Ви могли б послухати з сусідньої...

Монтанеллі глянув на полковника з таким виразом на обличчі, який не часто можна було в нього побачити.

— Я служитель церкви, а не поліцейський шпигун,— промовив він,— і підслухування не входить у мої обов'язки.

— Я... я не хотів образити...

— Нам не варто більше розмовляти на цю тему. Якщо ви пришлете сюди в'язня, я поговорю з ним.

— Насмілюся поштиво порадити вашому преосвященству не робити цього. Ця людина пропадає. Було б набагато краще й безпечніше переступити на цей раз букву закону і спекатися його, поки він не наро-

бив іще більше лиха. Мені дуже ніяково, ваше преосвященство, наполягати на цьому після всього того, що ви говорили. Але все ж, кінець кінцем, я відповідаю перед монсиньйором легатом за спокій у місті.

— А я, — перебив його Монтанеллі, — відповідаю перед богом і його святістю за всі протизаконні вчинки у моїй єпархії. Оскільки ви настоюєте, полковнику, я мушу скористатися своїми привілеями, як кардинал. Я нізачо не допущу, щоб у мирний час в цьому місті відбувся таємний військовий суд. Я прийму в'язня тут без свідків завтра о десятій годині ранку.

— Воля вашого преосвященства, — відповів полковник з похмурою поштивістю і пішов, бурмочучи сам до себе: «Щодо впертості, то вони один одному пара».

Він нікому не говорив про це побачення, поки не настав час зняти з ув'язненого кайдани і повести його до кардинала.

— Преосвященний син Валаамової ослаці, — жалівся полковник своєму пораненому племінникові, — не тільки йде проти закону, а ще й дає змогу солдатам умовитися з Ріваресом та його друзями, щоб улаштувати йому втечу по дорозі до палацу.

Увійшовши під посиленою охороною в кімнату, де Монтанеллі писав коло заваленого паперами столу, Овід раптом пригадав гарячий літній день, коли він перегортав купи проповідей у кабінеті, дуже схожому на цей. Як і тут, віконниці були причинені від сонця, а на вулиці кричав продавець: «Суниці! Суниці!»

Він сердито відкинув з очей волосся і примусив себе посміхнутися.

Монтанеллі підвів очі.

— Почекайте в прихожій, — сказав він варті.

— Вибачте, ваше преосвященство, — почав сержант притишеним голосом, видно, дуже схвильований, — але полковник вважає, що ув'язнений дуже небезпечний, і було б краще...

Очі Монтанеллі враз спалахнули вогнем.

— Почекайте в прихожій, — спокійно повторив він.

Зляканий сержант узяв під козирок і, щось винувато бурмочучи, вийшов із своїми людьми з кімнати.

— Прошу, сідайте, — сказав кардинал, коли двері зачинились.

Овід мовчки послухався.

— Синьйоре Ріварес, — почав Монтанеллі після коротенької паузи, — я хочу задати вам кілька питань і був би дуже вам вдячний, коли б ви на них відповіли.

Овід посміхнувся.

— Останнім часом моя основна робота вислухувати запитання.

— І не відповідати на них? Так я принаймні чув. Але ті запитання вам ставили слідчі, що розглядають вашу справу, і їхній обов'язок — використати ваші відповіді як свідчення.

— А запитання вашого преосвященства?

В тоні запитання відчувалася прихована образа. Кардинал зрозумів це, але обличчя його не втратило серйозного і привітного виразу.

— Мої, — сказав він, — відповісте ви на них чи ні, лишаться між нами. Якщо вони стосуватимуться до ваших політичних таємниць, то, звичайно, ви не будете відповідати, а коли ні, то, хоч ми один одному зовсім чужі люди, я все ж сподіваюсь од вас відповіді як особистої ласки.

— Я весь до п-п-послуг вашого преосвященства, — промовив Овід, злегка вклоняючись, але вираз його обличчя був такий, що у всякого відбило б охоту просити в нього особистої ласки.

— Насамперед кажуть, ніби ви таємно переправляли в Папську область зброю. Що ви мали робити нею?

— Уб-б-бивати щурів.

— Жахлива відповідь. Невже ви всіх своїх ближніх, що не поділяють ваших поглядів, вважаєте за щурів?

— Д-д-деяких з них.

Монтанеллі відхилився на спинку стільця і мовчки дивився на нього.

— Що це у вас з рукою? — несподівано спитав він.

Овід глянув на свою ліву руку.

— Давні сліди від зубів тих же щурів.

— Вибачте, я говорю про другу руку. Там свіжа рана.

Ніжна й гнучка права рука Овода була вся в порізах і саднах. Він підняв її. Зап'ястя спухло, і на ньому виднівся великий чорний синець.

— А, це, як бачите, дрібниця, — сказав він. — Коли мене брали під арешт, завдяки вашому преосвященству (він знову злегка уклонився), один із солдатів наступив на неї.

Монтанеллі взяв його руку й уважно глянув на неї.

— Але чому вона через три тижні має такий вигляд? Вона вся запалена.

— Можливо, тиск кайданів не вплинув на неї цілюще.

Кардинал, нахмурившись, глянув на нього.

— Як, вони наділи вам кайдани на свіжу рану?

— З-з-вичайно, ваше преосвященство! Навіщо ж тоді свіжі рани? Давні рани ні до чого, вони тільки болітимуть, а пекти як слід не будуть.

Монтанеллі ще раз допитливо глянув на нього, потім підвівся й висунув шухляду з медикаментами.

— Дайте руку, — сказав він.

Овід з нерухомим, мов камінь, обличчям простяг руку, і Монтанеллі, обмивши рану, обережно перев'язав її. Очевидно, йому часто доводилось це робити.

— Я поговорю про кайдани, — промовив він. — А тепер я хотів би спитати у вас ще одно: що ви думаєте робити?

— Н-н-на це відповісти дуже легко, ваше преосвященство. Коли зможу, постараюсь утекти, а не пощастить, — умру.

— Чому ж умрете?

— Бо якщо полковникові не пощастить добитися, щоб мене розстріляли, то мене вишлють на каторгу. А для мене це те саме, бо з моїм здоров'ям я там не виживу.

Монтанеллі сперся рукою на стіл і мовчки думав. Овід не заважав йому. Він одхилився назад і, напівпримруживши очі, віддався приємному почуттю фізичної полегкості після звільнення від кайданів.

— Припустімо, — знов почав Монтанеллі, — що вам пощастить утекти. Як ви житимете далі?

— Я вже казав вашому преосвященству. Уб-б-биватиму щурів.

— Убиватимете щурів. Значить, коли б я допоміг вам утекти — припустімо, що я міг би це зробити, — ви б використали свою волю на те, щоб сіяти насильство й кровопролиття, замість боротися з ними.

Овід глянув на розп'яття, що висіло на стіні.

— «Не мир, а меч...» Як бачите, я потрапив до гарного товариства. Хоч мені особисто більше подобаються пістолети.

— Синьйоре Ріварес,— промовив кардинал з непорушним спокоєм,— я вас не ображав і не говорив зневажливо про ваші переконання або про ваших друзів. Можу я сподіватися такої чемності й від вас? Чи ви хочете мені довести, що атеїстові це не пристало?

— Ах, я й забув, що ваше преосвященство вважає чемність за одну з християнських чеснот. Я пригадую вашу проповідь, виголошену у Флоренції з приводу моєї суперечки з вашим анонімним захисником.

— Я саме хотів про це поговорити з вами. Чи не можете ви пояснити причину вашої особливої неприязні до мене? Якщо ви просто обрали мене за зручний об'єкт для своїх нападок — це зовсім інша річ. Ваші методи політичної полеміки — це ваша справа, та ми зараз і не говоримо про політику. Але тоді мені здавалося, що ви почуваете до мене якусь особисту ненависть. А коли так, то я б дуже хотів знати, чи не заподіяв я вам коли-небудь якого зла?

Чи не заподіяв він якого зла!

Овід підніс до горла забинтовану руку.

— Мушу нагадати вашому преосвященству дещо із Шекспіра,— відповів він з коротким сміхом.— В одній з його п'єс є людина, яка не терпить звичайнісінького невинного кота. Я так само відчуваю антипатію до священиків. Коли я бачу рясу, то це викликає у мене з-з-убний біль.

— Коли тільки це...— Монтанеллі байдуже махнув рукою, мовляв, не варто про це й говорити.— Однак,— додав він,— образа — це одно, а перекручування фактів — інше. Коли ви, відповідаючи на мою проповідь, запевняли, що я знаю свого анонімного заступника, ви помилялись. Я не обвинувачую вас у навмисному наклепі, але кажу, що це була неправда. Я й досі не знаю, хто він такий.

Овід, схиливши голову набік, немов учений дрізд, з хвилину поважно дивився на кардинала, потім зненацька відкинувся назад і голосно розсміявся.

— О, s-s-sancta simplicitas!¹ Милі, невинні аркад-

¹ Свята простота (лат.).

ські пастушки! Ви так і не догадалися? Невже ви н-н-ніколи не бачили роздвоєного копита?

Монтанеллі підвівся.

— Невже, синьйоре Ріварес, ви хочете цим сказати, що за свого суперника писали самі?

— Я знаю, це було негарно,— відповів Овід, дивлячись на нього великими невинними синіми очима.— Але ви все це так легко ковтали, немов устриць. Це було дуже негарно, але так с-с-смішно.

Монтанеллі прикусив губу і знов сів. Він з самого початку помітив, що Овід хоче вивести його з рівноваги, і вирішив будь-що лишатися спокійним. Але тепер він починав розуміти, чому так лютував полковник. Людині, яка цілих три тижні по дві години на день допитує Овода, можна вибачити, коли в неї мимохіть вирветься лайка.

— Облишмо це,— сказав спокійно Монтанеллі.— Я хотів вас побачити головне от для чого. Я кардинал, я можу певною мірою вплинути на вашу долю. Але я скористаюся з своїх привілеїв лише для того, щоб не допустити ніякого насильства над вами, не викликаного потребою перешкодити вам чинити насильство над іншими. Отже, я послав по вас почасти, щоб спитати, чи не скаржитесь ви на що-небудь,— про кайдани я поговорю, але, може, у вас є щось інше,— а також для того, щоб, перш ніж висловити свою думку, подивитися, що ви за людина.

— Мені нема на що скаржитися, ваше преосвященство. Війна є війна. Я не дитина і зовсім не сподіваюся, що уряд погладить мене по голівці за те, що я по тай переправляю на його територію зброю. Цілком природно, що зі мною поводяться так суворо, як тільки можуть. А щодо того, яка я людина, то ви вже якось слухали мою романтичну сповідь у гріхах. Хіба цього не досить? Чи ви хочете, щоб я повторив її ще раз?

— Я вас не розумію,— холодно промовив Монтанеллі, крутячи між пальців олівець.

— Невже ваше преосвященство забули старого Дієго, богомольця? — Він раптом змінив голос і став говорити, як Дієго: — Я нещасний грішник...

Олівець хруснув у руці Монтанеллі.

— Це вже занадто! — промовив він.

Тихенько засміявшись, Овід відкинувся назад і стежив, як Монтанеллі мовчки ходив по кімнаті.

— Синьйоре Ріварес,— промовив він нарешті, спиняючись проти Овода,— ви вчинили мені таке, чого жодна істота, народжена від жінки, не зважилась би вчинити найлютішому своєму ворогові. Ви підгледіли моє особисте горе і зробили собі посміховище з страждання свого ближнього. Я ще раз прошу вас сказати мені: чи не заподіяв я вам якого зла? А коли ні, то навіщо ж ви так безсердечно поглумилися над мною?

Відхилившись на спинку стільця, Овід дивився на нього, посміхаючись тонкою, холодною, незбагненою усмішкою.

— Це з-з-забавляло мене, ваше преосвященство. Ви все так брали близько до серця, і це трохи н-н-нагадувало мені мандрівний цирк...

Монтанеллі з поблідлими губами відвернувся і подзвонив.

— Одведіть ув'язненого,— промовив він, коли увійшла варта.

Коли вони пішли, він сів до столу, тремтячи від незвичного гніву, і присунув до себе пачку доповідей, одержаних від священників його єпархії. Але враз відштовхнув їх і закрити руками обличчя. Здавалось, Овід залишив після себе якусь жахливу тінь, якийсь примарний слід.

Монтанеллі сидів наляканий, тремтячий, боячись глянути, щоб не побачити привида, хоч і знав, що його немає.

Привиди перетворювалися в страшні видіння. Це була просто фантазія розбурханих нервів, але ним оволодів невимовний жах від незримої присутності пораненої руки, усміненого, жорстокого рота, таємничих очей, синіх, як морська вода...

Щоб позбутися страшної уяви, він взявся до роботи. Протягом дня в нього не було вільної хвилини, і ніщо не турбувало його, але пізно вночі, ідучи спати, він зупинився на порозі від раптового приступу жаху. Що як він усе це побачить у сні? Він одразу ж повернувся, опустився на коліна помолитися перед розп'яттям. Проте цілу ніч лежав з незаплющеними очима.

Спалах гніву не завадив Монтанеллі виконати свою обіцянку. Він так енергійно запротестував проти того, щоб Оводові надівали кайдани на незагоєну рану, що бідолашний полковник, який мало не збожеволів од усієї цієї справи, з розпачу велів зняти в'язневі кайдани і з ніг.

— Звідки мені знати,— скаржився він ад'ютантові,— проти чого його преосвященство буде обурюватися завтра? Коли він звичайнісінькі наручники називає жорстокістю, то чому б йому не повстати проти ґрат або не зажадати, щоб я годував Рівареса устрицями та трюфелями. Колись злочинців вважали за злочинців і відповідно з ними поводитись, і до зрадників ставилися не краще, ніж до злодіїв. Але тепер бунтівники ввійшли в моду, і його преосвященство збирається взяти опіку над усіма негідниками в країні.

— Я не розумію, чому він взагалі втручається не в своє діло,— зауважив ад'ютант.— Він не легат і не має ніякої влади ні в громадянських, ні у військових справах. За законом...

— Та що там говорити про закон? Ніхто й не подумає шанувати закон після того, як святий отець повіdkривав тюрми і напустив на нас банду ліберальних пройдисвітів. Це ж просто божевілля! От монсиньйор Монтанеллі й показує свою владу. При покійному папі він був зовсім тихенький, а тепер куди там. Що хоче, те й робить. Хіба я можу йому перечити? Може, він має таємні повноваження з Ватикану? Усе пішло шкереберть. Сьогодні ти не певен, що буде завтра. У добрі старі часи кожен знав, що йому робити, а тепер...

Полковник журливо похитав головою. Світ, в якому кардинали турбувались про всякі дрібниці тюремної дисципліни та говорили про права політичних злочинців, був для нього незрозумілий.

Овід вернувся до фортеці у стані страшеного збудження, що межувало з істерією. Розмова з Монтанеллі до краю напружила його вимучені нерви, і остання грубість про цирк була сказана в безмежному розпачі, аби тільки припинити побачення, яке через п'ять хвилин скінчилося б слізьми.

У другій половині дня його покликали на допит, але у відповідь на кожне запитання він лише істерично сміявся. Коли ж вкрай роздратований полковник втратив самовладання і почав лаятись, Овід вибухнув якимсь несамовитим реготом. Нещасний полковник аж скаженів від люті і загрожував своєму непокірному в'язневі найстрашнішими карами, але, нарешті, як у свій час Джеймс Бертон, прийшов до висновку, що не варто марнувати душевні сили на розмову з цілком ненормальною людиною.

Коли Овода знов привели до камери, він одразу ж ліг на койку в пригніченому, безнадійному настрої, який завжди охоплював його після кожної бурі. Він лежав аж до вечора, не рухаючись і навіть не думаючи. Після всіх хвилювань, пережитих уранці, настала якась чудна апатія, і своє лихо він відчував тепер лише як невиразний механічний тягар, який тиснув на щось дерев'яне, що було колись його душею. Бай-дуже, як воно скінчиться. Аби тільки позбутися нестерпного болю, а звідки прийде полегкість — чи від зміни обставин, чи від притуплення здатності щось відчувати — однаково. Може, йому пощастить утекти, а може, його уб'ють. В усякому разі, він більше не побачить радге, а все інше дрібниці.

Вартовий приніс йому вечерю, і Овід глянув на нього важким байдужим поглядом.

— Котра година?

— Шоста. Вечеряйте, синьйоре.

Він з огидою глянув на захололу, смердючу юшку і відвернувся. Він почував себе не тільки пригніченим, але й нездоровим, і їжа викликала у нього нудоту.

— Ви захворієте, як не будете їсти, — сказав вартовий. — Ну, з'їжте хоч шматок хліба. Вам буде краще.

Солдат говорив з якоюсь чудною настійливістю, беручи з тарілки хліб і знову кладучи його на місце. В Оводі вмить прокинувся конспіратор. Він зрозумів, що в хлібі щось заховано.

— Хай постоїть. Я потім повечеряю, — недбало промовив. Двері були відчинені, і він знав, що на сходах стоїть сержант, який чує кожне слово.

Коли двері знов замкнули і Овід переконався, що ніхто не підглядає у вічко, він узяв з тарілки хліб і почав обережно кришити його. Усередині він зна-

йшов те, чого сподівався — пучок тоненьких напилок, загорнутих у клаптик паперу, на якому було написано кілька слів. Він старанно розгладив записку і підніс її до тьмяного світла. Написано було так густо і на такому тонкому папері, що він ледве розібрав.

«Двері відчинені. Ніч темна. Якнайшвидше розпийте ґрати і тікайте підземним ходом між другою і третьою годиною. Ми все налагодили, а вдруге нагоди може й не трапиться».

Він гарячково розірвав записку. Все готово, і йому треба лише розпийти ґрати. Яке щастя, що з нього зняли кайдани! Хоч на них не треба витратити час. Скільки ж тут прутів? Два, чотири, і кожен треба пийти двічі — вісім. Як поспішити, то за ніч він їх подужає. І як швидко Джемма і Мартіні все це влаштували — костюм, паспорт, схованку. Працювали, мабуть, як воли. І кінець кінцем вибрали таки її план. Він тихенько засміявся — ну, який же він дурень! Хіба не однаково, чий план, — аби він був добрий. І все-таки не міг не радіти, що це їй спало на думку використати підземний хід замість спускатися вірьовочною драбиною, як спочатку пропонували контрабандисти. Її план був складніший, але зате не загрожував життю вартового східної стіни. Тим-то, коли йому прислали обидва проекти, він не вагаючись вибрав той, що придумала Джемма.

Вони умовилися з відданим їм вартовим на прізвисько Цвіркун, що він скористається з першої нагоди, щоб потай од товаришів відімкнути залізну браму, яка вела з двору в підземний хід попід валом, і знов почепить ключ на місце в караульні. Овід, повідомлений про це, перепиляє на вікні ґрати, розірве на довгі шматки сорочку і, зробивши з неї вірьовку, спуститься на широкий східний мур двору. По цій стіні він поповзе, вибираючи хвилини, коли вартовий дивитиметься в інший бік, а коли той повертатиметься до нього, він лягатиме на живіт.

У південно-східному кутку височіла напівзруйнована башта. Її ще якимось підтримували густі зарості плюща, але у дворі попід стіною вже лежали величезні купи обсіпаного крихкого каміння. З цієї башти він мав спуститися по плющу та камінню у двір і, тихенько відхиливши незамкнену браму, пробратися до підземного тунелю. Кілька століть тому цей тунель

правив за підземний хід від фортеці до башти на сусідньому горбі. Тепер же він був зовсім занедбаний і в деяких місцях завалений кам'яними брилами.

Тільки контрабандисти знали, що там є старанно прихована вилазка в гори, яку вони самі й проробили в стіні. Ніхто не підозрівав, що часто під самісіньким валом фортеці по кілька тижнів лежали цілі партії забороненого краму, тимчасом як митники марно обшукували житла похмурих розлючених горян. Вилізши в цю діру, Овід мав пробратися в темряві у відлюдне місце в горах, де його повинен був чекати Мартіні і контрабандист. Єдина трудність була у тому, що не кожного дня траплялась змога відімкнути після вечірнього обходу браму, а спустатися з вікна в ясну ніч було надто небезпечно, бо міг помітити вартовий. Отож, коли випала така щаслива нагода, її не можна було пропустити.

Овід сів і почав їсти хліб. Він принаймні був не такий гидкий, як інша тюремна їжа, а йому обов'язково треба було щось поїсти, щоб набратися сил.

Не завадило б трохи й поспати. Починати пиляти можна було не раніше як о десятій годині. Всю ніч йому доведеться тяжко працювати.

А радге таки думав допомогти йому втекти! Як це схоже на радге!

Та він нізащо б не згодився. Усе, що хочете, тільки не це. Якщо він утече, то зробить це власними силами та з допомогою товаришів. А від попів йому не треба ніяких послуг.

Як душно! Певно, буде гроза. Повітря таке важке й гнітюче. Він неспокійно засовався на ліжку і підклав під голову забинтовану руку. Але враз витяг її. Як вона пече. І всі старі рани починали нити... Що з ним таке? Дурниці, це просто на погоду. Він трохи засне й відпочине, а потім треба пиляти.

Вісім прутів, та ще такі товсті й міцні. Чи багато їх ще лишилось? Мабуть, не дуже, бо він пиляє вже кілька годин, стільки безконечних годин... тому й розболілась рука. Ой, як боляче! Аж до самої кістки. Але навряд чи і в боці болить від пиляння. А страшний пекучий біль у нозі — хіба це теж від пиляння?

Овід схопився. Ні, він не спав, він марив з розплющеними очима. Марив про те, що пиляє, а ще й не починав. Он вони, ті ґрати, цілісінькі й міцні, як

завжди. Десь на башті пробило десяту. Пора братися до роботи.

Він глянув у вічко і, переконавшись, що ніхто за ним не стежить, вийняв з пазухи напилки.

* * *

Ні, з ним нічого, абсолютно нічого! Це тільки так здається. У боці болить або від того, що шлунок не в порядку, або ще від чогось. Що ж тут дивного, коли він просидів три тижні на огидній тюремній їжі і в такому повітрі! А що ніє все тіло, то це почасти нерви, а почасти сидяче життя. Ну, звичайно, сидяче життя. Як він раніше не подумав про це!

Він трохи посидить і заспокоїться. Через кілька хвилин усе пройде.

Але сидіти ще гірше. Коли він сів спокійно, біль ще сильніше схопив його, і лице в нього аж посіріло. Ні, треба взятись до роботи і струснути з себе цей жах. Зрештою, це в його волі — почувати чи не почувати. І він не почуватиме, він оджене все це геть.

Він устав і сказав сам собі голосно і чітко:

— Я не хворий, мені ніколи хворіти. Я мушу перепиляти ґрати і не збираюся хворіти.

Потім почав пиляти.

Чверть на одинадцятую... пів на одинадцятую... без чверті одинадцять... Він пиляв і пиляв, і кожен хід напилка по залізу відчував так гостро, ніби хтось пиляв йому тіло і мозок.

— Цікаво, — сказав він собі з усмішкою, — хто раніш буде перепиляний — я чи ґрати? — І, зціпивши зуби, працював далі.

Пів на дванадцятую. Він усе ще пиляв, хоч рука заніміла, набрякла і ледве тримала напилки. Ні, він не сміє спинятися відпочивати. Якщо він хоч на мить кине оцю жахливу роботу, то нізащо не зможе почати її знов.

У коридорі почулися кроки вартового, і приклад його карабіна стукнувся об двері. Овід спинився і глянув назад, держачи напилки у піднятій руці. Невже попався?

Крізь вічко у дверях проскочило щось кругленьке

і впало на підлогу. Він поклав напилок і нахилився, щоб підняти маленьку кульку. Це був шматок згорнутого паперу.

* * *

Як довго він спускався все нижче й нижче, а навколо здіймалися чорні хвилі... Як вони бушували!

Ах, так, це він просто нахилився, щоб підняти папірець, і йому трохи запаморочилась голова. Це з багатьма трапляється. Але йому вже нічого — анічогісінько.

Він підняв кульку, підніс її до світла і обережно розгорнув.

«Будь-що-будь тікайте сьогодні. Завтра Цвіркуна переведуть в інше місце. Це в нас єдина нагода».

Він знищив записочку так само, як і першу, узяв напилок і знов почав працювати уперто, мовчки й безнадійно.

Перша година. Шість прутів із восьми перепиляно. Ще два, і тоді спускатися.

Він почав згадувати, як раніш починалися в нього ці жахливі випадки. Останній раз це трапилось на новий рік, і він здригнувся, згадавши ті п'ять ночей. Але тоді це сталося не так раптово. Так раптово не було ще ніколи.

Він кинув напилок, інстинктивно простяг уперед руки і почав молитися — вперше відтоді, як став атеїстом, — і молився невідомо до чого, ні до кого і до всіх.

— Тільки б не сьогодні! Нехай я захворію завтра! Завтра я все стерплю, тільки не сьогодні!

Постояв з хвилину нерухомо, притиснувши руки до скронь. Потім знов узяв напилок, і знов почав працювати.

Пів на другу. Почав останній прут. Рукав сорочки подерся на шмаття. На губах проступила кров, перед очима плив червоний туман, з лоба котився піт. А він пиляв, пиляв...

* * *

Монтанеллі заснув тільки на світанку. Він був дуже змучений стражданнями від безсонної ночі і деякий час спав спокійно. Потім почав марити.

Спочатку це були невиразні, розпливчасті марення, окремі обривки фантастичних образів, що швидко й хаотично змінювали один одного. Все це наповнювало його неясним почуттям боротьби, болю, тінню невідомого жаху.

Раптом Монтанеллі побачив безсонницю — старий жахливий знайомий сон, який мучив його уже довгі роки. І навіть крізь сон він відчував, що це сниться йому не вперше. Йому здавалося, що він блукає по величезному пустирю, намагаючись знайти який-небудь спокійний куточок, де б можна було лягти й заснути. Всюди ходили люди, сміялись, кричали, молились, дзвонили в дзвони і вдаряли в металеві інструменти. Часом він оддаляється від галасу, лягає то на траву, то на дерев'яну лаву, то на кам'яну плиту. Він заплющує очі, прикриває їх від світла руками і говорить до себе: «Ну, тепер я засну».

Але натовп наближається до нього, кричить, галасує, кличе по імені і просить: «Прокиньтесь! Прокиньтесь, ви нам потрібні!»

І знову він потрапив до великого палацу з розкішними кімнатами, і всюди стоять ліжка, дивани, низенькі м'які софи. Вже ніч, і він промовляє сам до себе: «Тут нарешті я знайду спокійне місце і засну». Він вибрав темну кімнату і ліг, але зайшов хтось із лампою, безжалісне світло ріже йому очі, і знову кричать: «Вставайте, вас кличуть».

Монтанеллі встає і бреде далі, спотикаючись і заточуючись, ніби поранена на смерть тварина; б'є годинник, і він знає, що половина ночі вже минула, половина дорогоцінної короткої ночі. Два, три, чотири, п'ять — до шести годин все місто прокинеться і тиша зникне.

Монтанеллі іде до іншої кімнати і тільки хотів лягти на ліжку, як хтось знову підіймає його і кричить:

«Це моє ліжко!» І він одступає з відчаєм у серці.

Минає година за годиною, а він усе бродить і бродить з кімнати до кімнати, з будинку до будинку, з коридора в коридор.

Жахливий сірий світанок наближається й наближається; годинник б'є п'яту; ніч пройшла, а він так і не відпочив. Який жах! І знову день, і знову день...

Ось він потрапив до низького склепистого підзем-

ного коридора, який, здавалось, не мав кінця. Весь коридор освітлений сліпучо-яскравими лампами та люстрами, крізь ґратчасту стелю проникають звуки веселої музики, сміху, танців.

Там, наверху, над його головою, у світі живих людей, очевидно, святкують.

Ох, коли б найти місце, щоб заховатись і заснути! Малесеньке місце, хай навіть могилу! Він говорить це і спотикається об край могили. Відкрита могила, від якої несе смертю і пліснявою... Та байдуже, аби він міг заснути.

«Ця могила моя!» — закричав голос Гледіс, і вона, висунувши голову з-під зотлілого савана, втупила в нього очі.

Він став навколішки і простягнув до неї руки.

«Гледіс! Гледіс! Хоч трохи зжалься наді мною, дозволь мені вповзти в це вузеньке місце і заснути. Я не прошу твого кохання; я не доторкнуся до тебе, не заговорю, тільки дозволь мені лежати поруч тебе і спати. Кохана, я так давно не спав, я не знесу більше й дня. Світло пече мені душу, шум розбиває мій мозок на порошок. Гледіс, дозволь мені ввійти в твою могилу і заснути».

Він хоче закрити її саваном свої очі. Але вона відштовхується од нього і, жахаючись, кричить:

«Це святотатство! Ти ж священик!»

І знову він бродить і бродить і виходить на морський берег, на голі скелі, залиті сліпучим світлом, і вода глухо стогне і все благає не тривожити її.

«Ах,— сказав він,— море буде милостивішим до мене, воно теж втомилось до смерті і не може заснути».

Тоді із морської глибини виринає Артур і голосно кричить:

«Море моє!»

* * *

— Ваше преосвященство! Ваше преосвященство! Монтанеллі здригнувся й розплющив очі. Його слуга стукав у двері. Він машинально підвівся і відчинив йому. Той вражено глянув на кардинала — такий у нього був змучений і зляканий вигляд.

— Ваше преосвященство, ви хворі?

Монтанеллі провів рукою по лобі.

— Ні, я спав, а ви злякали мене.

— Вибачте, ваше преосвященство. Мені здалося, що ви прокинулись уранці, і я гадав...

— Уже пізно?

— Дев'ята година. До вас приїхав полковник. Каже, що в нього дуже важлива справа, а знаючи, що ви встаєте рано...

— Він унизу? Я зараз.

Монтанеллі одягнувся й зійшов униз.

— Вибачте, що я так безцеремонно потурбував ваше преосвященство.

— Сподіваюся, все гаразд?

— Зовсім не гаразд. Ріварес мало не втік.

— Але раз не втік, то це ще не страшно. Як же це було?

— Його знайшли у дворі коло маленької залізної брами. Коли о третій годині ранку варта вийшла на обхід, один із солдатів спіткнувся об якесь тіло, що лежало на землі. Вони присвітили і побачили, що це Ріварес. Він був непритомний. Вони одразу ж зняли тривогу і викликали мене. Ввійшовши до його камери, я побачив, що грати перепиляні, а з вікна звисає віршовка, сплетена з подертої білизни. Він спустився вниз і ліз по муру. Залізна брама до підземного тунелю була не замкнена. Все це показує, що варта була підкуплена.

— Але чого ж він лежав на землі? Може, впав з муру та розбився?

— Я спочатку теж так думав, ваше преосвященство. Але тюремний лікар не знайшов ніяких слідів від падіння. Солдат, який вартував учора ввечері, каже, що, коли він приніс Ріваресові вечерю, у нього був вигляд тяжко хворого і він нічого не їв. Але це дурниці! Хвора людина не могла б перепиляти грати й лізти по стіні. Це абсурд!

— А що каже він сам?

— Він непритомний, ваше преосвященство.

— Як? Досі?

— Часом трохи приходить до пам'яті, стогне і знов непритомніє.

— Дуже дивно. Що ж думає лікар?

— Він не знає, що й думати. Ніяких ознак хвороби серця, якою б можна було пояснити його стан,

він не знайшов. Але, в усякому разі, з ним сталося щось раптове, коли він був уже майже на волі. Я особисто бачу в цьому руку милостивого провидіння.

Монтанеллі злегка нахмурився.

— Що ви збираєтесь з ним робити? — спитав він.

— Це я з'ясую за кілька днів. А поки що це мені добра наука. Ось що значить знімати наручники... вибачте, ваше преосвященство.

— Сподіваюся, — перебив його Монтанеллі, — що ви не закуєте його в кайдани, поки він хворий. Людина в такому стані, як ви описали, навряд чи спробує знов утекти.

— Я вже подбаю, щоб він більше не пробував, — бурмотів полковник сам до себе, виходячи від кардинала. — Хай його преосвященство забирається далі із своїми сентиментальностями. Ріварес закутий досить міцно, і буде він хворий чи здоровий, а кайданів я з нього не зніму.

* * *

— Але як це могло статися? Знепритомніти в останню хвилину, коли все вже зроблено, біля самісінької брами! Як часом глузує доля!

— Дуже можливо, — відповів Мартіні, — що в нього почався випадок тієї хвороби. Він, певно, боровся з ним, поки вистачило сил, і, коли вже спустився у двір, раптом знепритомнів.

Марконе люто вибив з люльки попіл.

— Як там не є, а тепер кінець. Більше ми нічого не зможемо для нього зробити. Бідолаха!

— Бідолаха! — пошепки повторив Мартіні. Він почував, що й для нього без Овода світ стане сумним і порожнім.

— А що вона каже? — спитав контрабандист, кинувши погляд у другий кінець кімнати. Там, безсило поклавши руки на коліна і дивлячись прямо перед собою в порожній простір, самотньо сиділа Джемма.

— Я не питав її. Відколи я сказав їй, що трапилось, вона не промовила й слова. Краще не турбувати її.

Здавалось, що вона їх не помічала, але все ж обидва говорили притишеним голосом, немов у кімнаті

був мрець. Після похмурої мовчанки Марконе підвівся і заховав люльку.

— Я прийду ще ввечері,— сказав він.

Але Мартіні спинив його.

— Почекайте. Я хочу з вами поговорити.— Він ще більше притишив голос і спитав майже пошепки: — Невже справді немає ніякої надії?

— А яка ж тепер може бути надія? Починати все знов — неможливо. Коли б навіть він був у силі виконати свою частину плану, то ми вже нічого не зможемо зробити. Усіх вартових змінили, бо не певні в них. Цвіркун уже нічим нам не допоможе.

— А як ви думаєте,— раптом спитав Мартіні,— коли він видужає, не можна було б як-небудь врятувати його, відвернувши увагу вартових?

— Відвернувши увагу вартових? Як це?

— Мені зараз от що спало на думку. Коли в день тіла господнього процесія минатиме фортецю, я б міг заступити дорогу полковникові і вистрілити йому в обличчя. Усі вартові кинулись би ловити мене, а тим часом хтось із ваших товаришів, скориставшись з загальної паніки, допоміг би Ріваресові втекти. Звичайно, це ще не обміркований план. Я все це надумав тільки-но.

— Навряд чи це можна було б влаштувати,— відповів Марконе, дивлячись на Мартіні дуже серйозно.— Хоч, звичайно, треба як слід подумати. Але...— він зупинився і глянув на Мартіні,— коли б це було можливо... ви б пішли на таке?

Мартіні був дуже стриманим у спокійні часи, але зараз був незвичайний час. Він подивився прямо в обличчя контрабандиста.

— Чи пішов би я? — повторив він.— Та ви гляньте на неї!

Далі пояснювати не було потреби. У цих словах було сказано все. Марконе повернувся і глянув на Джемму.

Відколи почалась їхня розмова, вона ні разу не ворухнулась. На її обличчі не помітно було ні сумніву, ні страху, ні навіть журби. На ньому лягла лише тінь смерті. В очах контрабандиста блиснули сльози.

— Ану, швидше, Мікеле! — гукнув він, відчиняючи двері на веранду.— Невже ви ще не скінчили? У нас іще тисяча справ.

Мікеле разом із Джіно ввійшов у кімнату.

— Я готовий, — сказав він. — Я тільки хочу спитати синьйору...

Він хотів підійти до Джемми, але Мартіні схопив його за руку.

— Не турбуйте її. Їй краще самій.

— Справді, дайте їй спокій. Ми їй однаково нічим не допоможемо. Нам усім дуже тяжко, але їй, сердешній, найгірше.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Цілий тиждень Овід був у жахливому стані. Припадок на цей раз був дуже сильний, а тут ще полковник від страху та запаморочення зробився неймовірно жорстоким. Він звелів не тільки закувати хворому руки й ноги, але й прив'язати до ліжка ременями, та ще так туго, що при кожному рухові вони вривалися в тіло. Овід з похмурим гірким стоїцизмом терпів усе це цілих п'ять днів, але наприкінці шостого дня гордість його була переможена, і він жалісно попросив тюремного лікаря дати йому опіуму. Той охоче згодився, але полковник, який чув це прохання, суворо заборонив потурати «всяким дурницям».

— Звідки ви знаєте, нащо йому опіум? — сказав він. — Дуже можливо, що він увесь час лише прикидається хворим і опіум потрібний йому, щоб отруїти вартового або ще на якийсь чортовиння. Від Рівареса всього можна сподіватися.

— Якщо я дам йому випити дозу опіуму, — відповів лікар, не в силі стримати посмішки, — то навряд чи він зможе отруїти вартового. А щодо прикидування, то тут теж нічого боятися. Він ледве живий.

— В усякому разі, я забороняю вам робити це. Коли людина хоче, щоб до неї ставилися добре, вона повинна й поводитись як годиться. А Ріваресові таки потрібна сувора дисципліна. Може, це навчить його надалі ставитись обережніше до віконних ґрат.

— Закон, однак, не дозволяє катувати в'язнів, — насмілився зауважити лікар, — а це дуже схоже на катування.

— Але в законі, здається, нічого не сказано про опіум, — сердито відповів полковник.

— Звичайно, полковнику, право вирішувати належить вам. Проте, сподіваюся, ви принаймні хоч звелите зняти ремені. Вони лише збільшують його муки. Боятися, що він утече, не доводиться. Він би не встояв на ногах, навіть коли б ви його випустили на волю.

— Я вважаю, синьйоре, що лікар може помилятися, як і всякий смертний. Коли він прив'язаний, я спокійний. Тож хай воно так і лишається.

— Тоді хоч звеліть попустити ті ремені. Це ж просто варварство так затягувати їх!

— Їх затягуватимуть так само, як і тепер, і я буду вам вдячний, синьйоре, якщо ви не говоритимете зі мною про варварство. Коли я щось роблю, то маю на те підстави.

Отже, й сьома ніч проминула без ніякої полегкості, і солдат, що вартував за дверима камери, раз у раз здригався і злякано хрестився, слухаючи стогони хворого, що краями серце. Терпіння Овода зрадило його.

О шостій годині ранку вартовий перед тим, як змінив його інший, обережно відімкнув двері і ввійшов у камеру. Він знав, що порушує дисципліну, але не міг піти, не висловивши свого співчуття дружнім словом.

Овід лежав нерухомо з закритими очима й напіврозтуленими губами. Солдат постояв з хвилину мовчки, потім нахилився й спитав:

— Чи не можу я чого зробити для вас, синьйоре? У мене є вільна хвилина.

Овід розплющив очі.

— Дайте мені спокій, — простогнав він. — Дайте мені спокій.

Він заснув, перш ніж вартовий вислизнув за двері.

Через десять днів полковник знов пішов до палацу, але йому сказали, що кардинал поїхав відвідати хворого і мав повернутися не раніш як опівдні. Увечері, коли полковник обідав, до їдальні ввійшов слуга й доповів:

— Вас хоче бачити його преосвященство.

Полковник, швидко глянувши в дзеркало, чи в порядку його мундир, набрав дуже поважного вигляду і пішов до вітальні, де його чекав кардинал. Занепокоєно зсунувши брови, Монтанеллі легенько постукував пальцями по ручці крісла і дивився у вікно.

— Мені казали, що ви приходили сьогодні до мене,— почав він, припиняючи чемні вітання полковника. Він говорив трохи владним тоном, якого ніколи не чули від нього селяни.— Очевидно, я вам потрібний у тій самій справі, про яку я теж хотів би поговорити з вами.

— Моя справа стосується Рівареса, ваше преосвященство.

— Я так і гадав. Останніми днями я багато думав про нього. Але перш ніж почати розмову, я хотів би знати, що у вас є нового.

Полковник збентежено смикав себе за вуса.

— Я, власне, сподівався щось почути від вашого преосвященства. Якщо ви й досі не згодні на те, що я пропонував, то я був би дуже вдячний, якби ви мені щось порадили. Бо, щиро кажучи, я не знаю, що робити.

— Хіба є якісь нові труднощі?

— Лише те, що в четвер третього червня свято тіла господнього. Отже, з цією справою треба покінчити раніш.

— У четвер справді день тіла господнього, але чому із справою треба покінчити раніш?

— Мені дуже шкода, ваше преосвященство, що я нібито йду проти вашої волі, але коли до свята ми якось не спекаємось Рівареса, я не відповідаю за спокій у місті. У цей день, як відомо вашому преосвященству, тут збирається увесь набрід з гір, і я більше ніж певний, що вони спробують удертися до фортеці й звільнити Рівареса. Звичайно, з цього нічого не вийде. Я ні перед чим не спинюсь і, в крайньому разі, віджену їх од фортеці кулями. Але що день цей спокійно не пройде, немає сумніву. У Романьї народ небезпечний, і коли вони вихоплять ножі...

— Мені здається, що коли ми трохи потурбуємось про це, то діло до ножів не дійде. Я завжди був тієї думки, що з тутешнім населенням можна жити в злагоді, якщо поводитися з ними розумно. Звичайно, якщо ви здумаєте вплинути на романійця загрозами або силою, він шаленіє. Але які у вас причини сподіватися нової спроби влаштувати втечу?

— Я чув і сьогодні, і вчора від своїх таємних агентів, що по окрузі поширюються тривожні чутки і що

народ, очевидно, готує нам якусь нову каверзу. Докладно ніхто нічого не знає, а то, звичайно, лихові легко було б запобігти. Остання подія нагнала на мене такого страху, що тепер уже я вважаю за краще бути обачним. З таким хитрим лисом, як Ріварес, треба бути дуже обережним.

— Наскільки мені відомо, Ріварес був такий хворий, що не міг ні рухатися, ні говорити. Що, тепер він видужує?

— Тепер йому, здається, краще, ваше преосвященство. Він справді був дуже хворий, якщо тільки не прикидався.

— А у вас є причини це підозрівати?

— Лікар вважає, що він справді хворий, але хвороба його якась таємнича. В усякому разі, він видужує, і з ним тепер ще важче ладити, ніж раніш.

— Що ж він такого робить?

— На щастя, робити він нічого не може, — з усмішкою відповів полковник, пригадуючи ремені, — але поведінка його — це щось неймовірне. Вчора вранці я прийшов до нього в камеру, щоб задати йому кілька запитань. Він надто слабкий, щоб ходити до мене на допит, та я й не хотів би, щоб його хтось бачив, поки він остаточно не видужає. А то ще вигадують яку-небудь дурницю.

— Отже, ви пішли допитати його?

— Так, ваше преосвященство. Я сподівався, що тепер з ним легше буде дійти згоди.

Монтанеллі глянув на нього підозріло, немов перед ним була якась невідома бридка тварина. На щастя, полковник поправляв шпагу і не помітив цього погляду. Він спокійно говорив далі:

— Я не накладав на нього особливої кари, але мусив усе ж бути досить суворим — адже це військова тюрма — і гадав тепер, що деякі пільги дадуть гарні наслідки. Я пообіцяв йому полегшити режим, якщо він поводитиметься розважливо. І як ви гадаєте, ваше преосвященство, що він мені відповів? З хвилину дивився на мене, немов вовк у клітці, а тоді й каже: «Я не в силі підвестися й задушити вас, але зуби в мене досить гострі. Отже, краще тримайте далі ваше горло». Він лютий, як дикий кіт.

— Мене це аж ніяк не дивує, — спокійно відповів Монтанеллі. — Але я хочу у вас дещо спитати. Ви

широ переконані, що присутність Рівареса в тюрмі серйозно загрожує спокою в місті?

— Я більш ніж певний у цьому, ваше преосвященство.

— То, на вашу думку, щоб запобігти кровопролиттю, обов'язково треба позбутися його до свята?

— Я можу тільки повторити, що коли він буде тут у четвер, то свято не скінчиться без колотнечі, і, боюся, дуже серйозної.

— І ви вважаєте, що коли його тут не буде, то ця небезпека мине?

— Тоді або зовсім буде тихо, або вони трохи погаласують та кинуть кілька каменюк. Якщо ваше преосвященство знайде якийсь спосіб прибрати його звідси, то я гарантую цілковитий порядок. У противному разі треба сподіватися неабияких неприємностей. Я певний, що вони вже придумали новий план, як звільнити його, і саме в четвер спробують його виконати. А якби вони вранці довідалися, що його вже у фортеці немає, план відпав би сам собою і не було б приводу розпочинати бійку. Коли ж нам доведеться відбивати їхню атаку і серед такої сили люду будуть пущені в діло ножі, то поки настане ніч, вони сплять і саме місто.

— То чому б тоді не послати його до Равенни?

— Бог свідок, ваше преосвященство, з якою великою охотою я б це зробив. Але я боюся, що його відіб'ють по дорозі. У мене немає достатнього числа солдатів, щоб протистояти озброєному нападові, а в усіх горян є ножі, рушниці та інша зброя.

— Значить, ви наполягаєте на військовому суді і хочете дістати на це мою згоду?

— Вибачте, ваше преосвященство. Я прошу лише одного — допомогти мені запобігти заколотам і кровопролиттю. Цілком охоче згоджуюся, що військові трибунали, особливо такі, як були при полковнику Фредді, часом судили з непотрібною суворістю і, замість заспокоїти, лише обурювали народ. Але мені здається, що саме тепер військовий суд був би не тільки розумним заходом, а й милосердним. Він запобіг би повстанню, яке, накоївши силу всякого лиха, ще й повернуло б країну до воєнного стану, скасованого його святістю.

Урочисто закінчивши свою промову, полковник чекав, що відповідь йому кардинал.

Чекати довелося довго, і відповідь вразила своєю несподіванкою.

— Полковник Феррарі, ви вірите в бога?

— Ваше преосвященство! — пробурмотів полковник, запинаючись від хвилювання.

— Чи ви вірите в бога? — повторив Монтанеллі, підводячись і дивлячись на нього пронизливим поглядом. Полковник теж підвівся.

— Ваше преосвященство, я християнин, і мені ніколи не одмовляли у відпущенні гріхів.

Монтанеллі підняв хрест з грудей.

— Покляніться на хресті визволителя, який помер за вас, що ви сказали правду.

Полковник стояв нерухомо, розгублено дивлячись на кардинала. Він не міг зрозуміти, хто з них збожеволів: він чи кардинал.

— Ви просили мене, — продовжував Монтанеллі, — дати дозвіл на смерть людини. Цілуйте хрест, якщо посмієте, і скажіть ще раз, що ви не знаєте іншого шляху, щоб запобігти більшому кровопролиттю. І пам'ятайте, що коли ви обманете мене, то погубите свою безсмертну душу.

Трохи помовчавши, полковник нахилився і приклав хрест до своїх губів.

— Я дам вам остаточну відповідь завтра. Але перед тим я хочу побачитися з Ріваресом і поговорити з ним наодинці.

— Ваше преосвященство... якби ви мене послушали... Я не маю сумніву, що ви пожалієте. До речі, він учора через вартового просив у мене побачення з вашим преосвященством. Але я не звернув уваги, бо...

— Не звернули уваги! — вигукнув Монтанеллі. — Людина в такому стані звертається до вас із проханням, а ви не звертаєте на це уваги!..

— Мені дуже шкода, що ваше преосвященство недоволені мною, але я не хотів турбувати вас такою дрібницею. Я вже досить добре знаю Рівареса і певний, що він хоче лише образити вас. І дозвольте мені сказати, що було б дуже необачно підходити близько до нього. Він такий небезпечний, що я мусив ужити деяких заходів фізичного впливу, звичайно, дуже невинних...

— Невже ви справді думаєте, що небезпечно наближатися до хворої беззбройної людини, проти якої ще й ужито «дуже невинних заходів фізичного впливу»?

Монтанеллі говорив дуже лагідно, але полковник відчув у його голосі приховану зневагу і спалахнув від гніву.

— Звичайно, ваше преосвященство, ви можете робити, як хочете, — сухо відповів він. — Я лише хотів позбавити вас неприємності вислухувати жахливе богохульство цієї людини.

Полковник стояв, церемонно виструнчившись, обличчя у нього було зовсім дерев'яне. Його дуже образило поведження з ним Монтанеллі, і він виявив це незвичайною сухістю тону.

— Коли ваше преосвященство бажали б відвідати в'язня? — спитав він.

— Я піду до нього зараз.

— Як вашому преосвященству буде завгодно. Якщо ваша ласка почекати кілька хвилин, я пошлю когонебудь попередити його.

Полковник одразу спустився з свого офіційного п'єдесталу. Він не хотів, щоб кардинал побачив ремені.

— Дякую. Я хочу бачити його без ніяких попереджень і зараз же піду до фортеці. До побачення, полковнику. Завтра я дам відповідь.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Почувши, як відімкнулись двері камери, Овід з якоюсь млявою байдужістю одвернув очі. Він думав, що це йде полковник мучити його новим допитом. Вузькими сходами йшло кілька солдатів, стукаючи об стінку карабінами. Хтось поштиво промовив:

— Тут дуже круто, ваше преосвященство.

Овід судорожно підхопився і відразу ж упав назад, задихаючись під болісним тиском ременів.

Монтанеллі ввійшов із сержантом і трьома вартувими.

— Прошу, ваше преосвященство, трохи почекати, — схвильовано сказав сержант. — Зараз вам принесуть стілець. Вибачте, ваше преосвященство, якби ми знали, що ви прийдете, то приготувались би.

— Ніяких приготувань не треба. Будь ласка, залиште нас удвох і чекайте мене з своїми людьми внизу.

— Слухаю, ваше преосвященство. От стілець. Дозвольте поставити його коло ліжка?

Овід лежав з заплющеними очима, однак почував, що Монтанеллі дивиться на нього.

— Здається, він спить, ваше преосвященство,— почав сержант, але Овід розплющив очі.

— Ні,— сказав він.

Коли солдати виходили з камери, їх спинив вигук Монтанеллі. Обернувшись, вони побачили, що він нахилився над ліжком і розглядає реміні.

— Хто це зробив?

Сержант узяв під козирок.

— З особливого наказу полковника, ваше преосвященство.

— Я нічого про це не знав, синьйоре Ріварес,— промовив Монтанеллі повним відчаю голосом.

— Я ж казав вашому преосвященству,— відповів Овід з жорстокою посмішкою,— що ніколи й не сподівався, щоб мене гладили по голівці.

— Сержанте, коли це зроблено?

— Після того як ув'язнений намагався утекти, ваше преосвященство.

— Більше як два тижні тому? Принесіть ніж і негайно розріжте реміні.

— Вибачте, ваше преосвященство. Лікар теж хотів зняти їх, але полковник Феррарі не дозволив.

— Негайно принесіть ніж.

Монтанеллі не підвищив голосу, але солдати бачили, що він аж пополотнів од гніву. Сержант дістав з кишені складаний ніж і нахилився, щоб розрізати ремінь на руці в'язня, але зробив це незграбно і ще тугіше затяг його. Незважаючи на всю свою терплячість, Овід здригнувся й закусив губу. Монтанеллі поспішно підійшов до ліжка.

— Ви не вмієте. Дайте мені ніж,— сказав він сержантові.

— А-а-а! — Овід глибоко зітхнув від полегкості й витяг руки, коли впали реміні. Монтанеллі одразу ж перерівав і ті, що зв'язували ноги.

— Зніміть ще кайдани, сержанте, і йдіть сюди. Мені треба з вами поговорити.

Він став біля вікна і чекав, поки сержант звільнить в'язня від кайданів.

Потім сержант підійшов до нього.

— Розкажіть мені все, що тут робилося,— сказав Монтанеллі.

Сержант, нічого не приховавши, розповів йому все, що знав про хворобу Овода, про «дисциплінарні заходи» і про даремні спроби лікаря полегшити становище в'язня.

— Мені здається, ваше преосвященство,— додав він,— полковник хотів використати ремені, щоб примусити в'язня дати потрібні йому свідчення.

— Свідчення?

— Так, ваше преосвященство. Я чув позавчора, як він обіцяв Ріваресові зняти їх, якщо той,— тут він глянув на Овода,— відповідь на одне його запитання.

Монтанеллі стукнув кулаком по підвіконню, і солдати перезирнулися: вони ніколи ще не бачили лагідного кардинала розгніваним. Щодо Овода, то він забув про існування всіх тих, що були в його камері; він забув про все на світі, крім фізичного почуття волі. У нього звело все тіло, і тепер він потягався, перевертався з боку на бік, відчуваючи полегкість.

— Можете йти, сержанте,— сказав кардинал.— Не турбуйтеся про те, що порушили дисципліну. Ви повинні були відповідати мені. Дивіться ж, щоб ніхто не заважав. Я вийду сам, коли скінчу.

Коли двері за солдатами зачинилися, Монтанеллі сперся на підвіконня і дивився кілька хвилин на захід сонця, щоб дати Овові трохи відпочити.

— Мені казали,— промовив він нарешті, сідаючи коло ліжка,— що ви хотіли побачитися зі мною наодинці. Коли ви відчуваєте себе досить добре, щоб говорити, я до ваших послуг.

Монтанеллі говорив дуже сухо і звисока, що взагалі було йому не властиво. Поки Овід лежав у кайданах, він був для нього просто скривдженою закатованою істотою, але тепер він пригадав останнє їхнє побачення і смертельну образу, якої той завдав йому.

Овід дивився на Монтанеллі, недбало підперши рукою голову.

Він якось умів прибирати гарну позу, і поки лице

Його лишалося у тіні, важко було догадатися, скільки лиха зазнав він у своєму житті. Але коли підвів голову, при ясному вечірньому світлі зразу стало видно, який він був блідий і змучений і як виразно позначилися на ньому страждання останніх днів. Гнів Монтанеллі вмить зник.

— Здається, ви були тяжко хворі,— сказав він.— Дуже шкода, що я нічого не знав, як тут з вами поводяться. Я припинив би все це раніш.

Овід знизав плечима.

— На війні всі засоби добрі,— холодно промовив він.— Ваше преосвященство протестує проти кайданів з погляду християнства, тобто спираючись на певну теорію. Але не можна ж сподіватися цього й від полковника. Він, безперечно, не хотів би зазнати цього на своїй шкурі, так само як і я. Але це вже питання особистої вигоди. У даному разі я — переможений, то чого ж ви хотіли б? Це дуже люб'язно, ваше преосвященство, що ви прийшли сюди. Хоч, очевидно, до цього вас спонукало християнське вчення. Відвідувати ув'язнених... Ах так! Я й забув: «І хто напоїть одного з малих цих» і так далі. Це не дуже похвально, але «один з малих цих» вам надзвичайно вдячний.

— Синьйоре Ріварес,— перебив його кардинал,— я прийшов сюди, думаючи про вас, а не про себе. Коли б ви не були, як ви кажете, переможеним, я б ніколи не заговорив з вами після того, що ви дозволили собі в останнє наше побачення. Але ви маєте надійну перевагу ув'язненої і хворої людини, і я не міг одмовитися прийти. Якщо ви хочете мені щось сказати, то ось я тут. Чи ви послали по мене лише для того, щоб потішитись, ображаючи старого?

Відповіді не було. Овід одвернувся і лежав, прикривши рукою очі.

— Мені дуже шкода турбувати вас,— хрипко промовив він нарешті,— але дайте мені трохи води.

На вікні стояв кухоль з водою. Монтанеллі встав і приніс його. Обнявши одною рукою хворого, щоб допомогти йому підвестися, він раптом відчув, як вогкі, холодні пальці, немов кліщі, стисли йому руку.

— Дайте мені руку... швидше... на хвилину,— прошепотів Овід.— Хіба вам важко? Тільки на хвилину.

Він сховав лице на плечі Монтанеллі, все тіло його тремтіло.

— Випийте води,— сказав Монтанеллі, трохи по-мовчавши.

Овід мовчки послухався. Потім знову ліг і закрив очі. Він і сам би не міг пояснити, що з ним трапилось, коли рука Монтанеллі торкнулась його щоки. Він тільки знав, що за все своє життя ніколи не почував нічого жахливішого.

Монтанеллі присунув стілець ближче до ліжка і знов сів. Овід лежав нерухомо, як мертвий, і лице в нього посиніло й витяглось. Після довгого мовчання він розплющив очі і спинив на Монтанеллі моторошний погляд.

— Дякую,— промовив він.— Вибачте... здається, ви щось питали мене?

— Вам не можна зараз говорити. Якщо у вас є що сказати мені, я прийду завтра.

— Будь ласка, залиштеся, ваше преосвященство. Серйозно, я цілком здоровий. За останні дні я, правда, щось трохи розклеївся, та й то наполовину це було прикидання. От хоч спитайте у полковника.

— Я роблю власні висновки,— спокійно відповів Монтанеллі.

— Так само і полковник, і, знаєте, часом вони в нього дуже дотепні. Д-д-дивлячись на нього, в-в-важливо повірити, але іноді в нього виникають ор-р-ригінальні думки. Наприклад, у п'ятницю — здається, то була п'ятниця, останнім часом я щось плутаю дні — я попросив д-д-дозу опіуму — це вже я пам'ятаю чудово. То він прийшов до мене й каже, що виконає моє прохання тільки тоді, як я скажу, хто відчинив б-б-браму. Я навіть можу точно повторити його с-с-слова: «Якщо вам справді боляче, то скажете; коли ж ні, то це буде для мене д-д-доказом, що ви прикидаєтесь». Тоді це не з-з-здалось мені таким комічним. Але це ж надзвичайно с-с-смішно.

Він несподівано вибухнув якимсь різким неприємним сміхом. Потім, круто повернувшись до мовчазного Монтанеллі, почав говорити усе швидше й швидше, так заїкаючись, що його важко було зрозуміти.

— А вам не с-с-смішно? З-з-звичайно, ні. Хіба у благочестивих людей є почуття гумору? Вам усе здається т-т-трагічним. Наприклад, тієї ночі в с-с-сборі — який у вас був урочистий вигляд. Та й у мене була п-п-патетична постать у ролі богомольця. М-м-мабуть,

ви не бачите нічого с-с-смішного навіть у тій справі, ради якої прийшли сюди?

Монтанеллі підвівся.

— Я прийшов вас вислухати. Але ви сьогодні надто схвильовані, щоб говорити. Хай краще лікар дасть вам чого-небудь заспокійливого, і ми поговоримо завтра, коли ви як слід виспитесь.

— В-в-висплюсь? О, ваше преосвященство, я ще встигну виспатись, коли ви дасте згоду на план полковника. Унція с-с-свинцю — ч-ч-чудовий заспокійливий засіб.

— Я вас не розумію, — сказав Монтанеллі, вражено дивлячись на Овода.

Овід знову розсміявся.

— Ваше преосвященство, ваше преосвященство! Правд-д-дивість — головна християнська ч-ч-чеснота. Невже ви думаєте, що я не знаю, як полковник д-д-домагається вашої згоди на військовий суд? Краще вже д-д-дайте її, ваше преосвященство. Усі ваші б-б-брати прелати давно б уже зробили так на вашому місці. І ви б заподіяли цим т-т-так багато добра і так м-м-мало зла. Справді, це не варто тих безсонних ночей, що ви провели у ваганні.

— Будь ласка, перестаньте хоч на хвилину сміятись, — перебив його Монтанеллі, — скажіть мені, звідки ви це знаєте? Хто вам сказав?

— А хіба полковник ніколи не казав вам, що я диявол, а не людина? Ні? А мені-то частенько. І в мене такі справді є диявольський дар відгадувати чужі думки. Знаю я й ваші. Ви, ваше преосвященство, вважаєте мене дуже неприємною людиною, і, боячись за свою чутливу совість, ви дуже хотіли б, щоб хтось інший вирішив мою долю. Хіба не вгадав?

— Слухайте, — сказав кардинал дуже серйозно і знов сів коло нього. — Звідки б ви не довідались про це, але кажете правду. Полковник Феррарі боїться, що ваші друзі спробують ще раз улаштувати вам втечу, і хоче цьому запобігти... тим способом, про який ви говорили. Бачите, я з вами цілком щирий.

— Ваше преосвященство завжди с-с-славився своєю щирістю, — вставив Овід голосом, сповненим болем.

— Ви, звичайно, знаєте, — провадив далі Монтанеллі, — що по закону я не маю ніякої влади у світ-

ських справах. Я єпископ, а не легат. Але в цій окрузі я користуюсь великим впливом, і полковник, певно, не наважиться на такий крайній захід, не діставши од мене принаймні хоч мовчазної згоди. Досі я рішуче протестував проти його плану, але він уперто намагається переконати мене і запевняє, що в четвер, коли в місті збереться сила люду, щоб взяти участь в процесії, треба сподіватися збройної спроби влаштувати вам втечу, яка, напевне, скінчиться кровопролиттям. Ви мене слухаєте?

Овід байдуже дивився у вікно. Він обернувся і стомлено відповів:

— Так, я вас слухаю.

— Може, вам справді важко сьогодні вести таку розмову? Краще я прийду вранці. Справа дуже серйозна, і я хочу від вас цілковитої уваги.

— Мені хотілося б покінчити з цим сьогодні, — промовив Овід тим самим тоном. — Я чую все, що ви кажете.

— Якщо справді через вас країні загрожують заколоти й кровопролиття, то, йдучи проти плану полковника, я беру на себе страшну відповідальність; я гадаю, що в його словах деяка правда все ж є. Але мені здається, що на рішення полковника певною мірою впливає його особиста неприязнь до вас і, можливо, він перебільшує небезпеку. Особливо в цьому я переконався сьогодні, коли побачив цю обурливу жорстокість.

Тут він глянув на реміні й кайдани, що лежали на підлозі, і вів далі:

— Якщо я згоджусь, я убиваю вас; якщо відмовлю — ризкую вбити невинних людей. Я багато думав над цим і докладав усіх сил, щоб знайти якийсь вихід з цього страшного становища. І нарешті я вирішив.

— Убити мене і врятувати невинних людей? Це єдине рішення, до якого може прийти християнин. «Якщо права рука спокушає тебе...» і так далі. Я не м-м-маю честі бути правою рукою вашого преосвященства, до того ж поведився з вами ганебно — висновок ясний. Тільки хіба ви не могли сказати мені це без такої довгої передмови?

Овід говорив стомленим, байдужим, повним презирства голосом, як людина, якій усе набридло.

— Ну? — спитав він, трохи помовчавши. — Так ви вирішили, ваше пресвященство?

— Ні.

Овід обернувся, закрив руки за голову і подивився на Монтанеллі напівзаплющеними очима. Кардинал, низько схиливши голову, замислився і легенько постукував рукою по спинці стільця. О, давня, така знайома звичка!

— Я вирішив, — мовив Монтанеллі, підводячи голову, — зробити так, як, мабуть, ще ніхто не робив. Коли мені сказали, що ви хочете мене бачити, я поклав прийти до вас і віддати все у ваші руки.

— У... мої руки?

— Синьйоре Ріварес, я прийшов до вас не як кардинал, не як єпископ і не як суддя. Я прийшов до вас, як людина до людини. Я не прошу вас сказати мені, чи ви знаєте щось про змову, якої боїться полковник. Я чудово розумію, що коли б ви й знали, то це ваша таємниця і ви не скажете. Але я прошу вас поставити себе на моє місце. Я вже старий, і, безперечно, мені недовго лишилося жити. Я хотів би зійти в могилу з незаплямованими кров'ю руками.

— А досі вони ще не були заплямовані, ваше пресвященство?

Монтанеллі трохи зблід, але спокійно говорив далі:

— Все своє життя я повставав проти насильства і жорстокості, де б я з ними не зустрічався. Я завжди був проти смертної кари в усіх її формах. Я протестував і продовжую й тепер виступати проти військових судів, за це я був впад у немилість при минулому папі. Досі всю свою владу і вплив я використовував на діла милосердя. Прошу вас вірити, що я кажу правду. Тепер я маю зробити цей вибір. Відмовившись, я ставлю місто під загрозу повстання з усіма його наслідками. І це щоб урятувати життя людині, яка глумиться над моєю вірою і ображає мене особисто — хоч це, звичайно, дрібниці — і яка, я певен, поверне життя своє, коли їй дарувати його, на все лихе. Але все ж ідеться про те, щоб урятувати людське життя.

Він помовчав хвилину і казав далі:

— Синьйоре Ріварес, усе, що я знаю про ваше минуле, дає мені право вважати вас за легковажну, жорстоку і безпринципну людину. До певної міри я цієї думки й тепер. Але за останні два тижні ви показали

мені, що ви людина відважна і віддана своїм товаришам. Ви здобули любов і пошану солдатів, а це не кожен зуміє. І тоді мені спало на думку, що, може, я помилився і ви кращий, ніж здаєтесь. До цього кращого в вас я й звертаюся і благаю сказати мені чесно й широко — що зробили б ви на моєму місці?

Запанувало довге мовчання. Потім Овід глянув на Монтанеллі.

— В усякому разі я вирішив би сам і не боявся б наслідків своїх вчинків. І не став би лицемірно й богузливо перекладати рішення на плечі інших, як це роблять полохливі християни.

Напад був такий несподіваний і його сила й завзятість так дивно суперечили тій недавній байдужості, яка відчувалася в Оводі ще за мить перед тим, що здавалося, ніби він скинув маску.

— Ми, атеїсти, — палко говорив він, — розуміємо, що коли людина несе якийсь тягар, то повинна сама його нести, аж поки вистачить сили; а як упаде під ним, то що ж, тим гірше для неї. А християнин іде скаржитись до бога або до своїх святих, а коли вони не допомагають йому, то до своїх ворогів: вічно шукає спину, куди б перекласти свій тягар. Хіба у вашій біблій, требнику та інших брехливих богословських книжках нічого не сказано, як вийти з такого становища, що ви прийшли до мене й питаєте, що вам робити? Та що це таке! Невже я ще не досить натерпівся і ви хочете відповідальність за себе перекласти на мої плечі? Кінець кінцем, ви лише уб'єте атеїста, людину, яка підриває релігію. Справді, це невеликий злочин.

Він спинився, задихаючись, і раптом вибухнув знов:

— І ви ще кажете про жорстокість! Адже ж цей клапоухий осел і за рік не міг би мене вимучити так, як ви. У нього на це не вистачило б глузду. Усе, що він може надумати, це туго затягати реміні, а як вони далі не затягуються, ото вже й край його винахідливості. Це й дурень може зробити. А от ви співаєте іншої: «Будь ласка, підпишіть самі собі смертний вирок, а то я занадто м'якосердний». Справді, треба бути християнином, щоб додуматись до такої гидоти, — лагідним, співчутливим християнином, який блідне, побачивши туго затягнутий ремінь. Коли ви ввійшли сюди, немов ангел милосердя, вражені вар-

варством полковника, мені наперед треба було знати, що справжні муки почнуться тільки тепер! Чого ви так дивитесь на мене? Згоджуйтеся, звичайно, і йдіть додому обідати. Усе це не варто такого клопоту. Скажіть своєму полковникові, що він може розстріляти мене, повісити, одним словом, як йому зручніше, може навіть засмажити живим, коли це його хоч трохи позабавить,— і хай тільки скоріше!

Овода трудно було впізнати. У нестямі від гніву й розпачу він важко дихав і весь тремтів, а очі його так і сипали зеленими іскрами, немов у розлюченого кота.

Монтанеллі встав і мовчки дивився на нього. Він не знав причин цих безумних докорів, але розумів, що так хвилюватися могла лише людина, доведена до краю, і, зрозумівши це, забув про всі образи.

— Заспокойтеся,— вимовив він.— Я не хотів так вразити вас. Справді, у мене й на думці не було перекласти на вас свій тягар, бо вам і так надто важко. Я ніколи ще свідомо не робив так ні з одним живим створінням....

— Брехня! — крикнув Овід, виблискуючи очима.— А єпископство?

— Єпископство?

— А, ви вже забули? Як легко ви все забуваєте! «Коли хочеш, Артуре, я напишу, що не можу їхати». Я мусив вирішувати за вас у дев'ятнадцять років! Якби це не було так гидко, воно було б смішно!

— Доволі! — розпачливо вигукнув Монтанеллі, схопившись руками за голову. Тоді знову опустив їх і повагом рушив до вікна. Сів на підвіконні, спершися плечем об ґрати, і притулився до них лобом. Овід, тремтячи з голови до ніг, лежав і дивився на нього.

Нарешті Монтанеллі підвівся і знов підійшов до нього. Губи в кардинала були якісь попелясті.

— Дуже шкода,— промовив він, марно намагаючись говорити своїм звичним спокійним тоном,— але я мушу йти додому. Мені щось нездужається.

Він трусився, як у гарячці. Від люті Овода вмить не лишилось і сліду.

— Радге, невже ви не розумієте?..

Монтанеллі відсахнувся і закам'янів.

— Тільки не це,— прошепотів він нарешті.— Господи, усе, що твоя воля, тільки не це! Я божеволію...

Овід підвівся на лікті і взяв його тремтячі руки в свої.

— Padre, невже ви не розумієте, що я не потонув?

Руки Монтанеллі враз зледеніли й застрягли. На- стало мертве мовчання. Потім Монтанеллі став на коліна і сховав обличчя на грудях Овода.

* * *

Коли він підвів голову, сонце вже сіло і на заході догоряло червоне полум'я. Вони забули час і місце, життя і смерть. Обидва забули навіть, що вони во- роги.

— Артуре,— прошепотів Монтанеллі,— невже це справді ти? Ти вернувся до мене з мертвих?

— Із мертвих,— повторив Овід, здригнувшись. Він лежав, поклавши голову на плече Монтанеллі, немов хвора дитина в обіймах матері.

— Ти вернувся до мене... нарешті вернувся!

Овід тяжко зітхнув.

— Так,— промовив він,— і ви мусите зі мною зма- гатися або вбити мене.

— Мовчи, сагіпо. До чого все це тепер? Ми немов двоє дітей, що заблудилися в пільмі і вважали один одного за примару. Тепер ми знайшли один одного і вийшли на світло. Мій бідний хлопчику, як змінив- ся ти, як ти змінився! У тебе такий вигляд, ніби ці- лий океан земного лиха пройшов над тобою. А колись у тобі буяло життя. Артуре, невже це справді ти? Мені так часто снилося, що ти вернувся до мене, але я прокидався, і навколо було порожньо й темно. А що як знов прокинусь і побачу, що все це сон? Дай мені переконатися, що це все правда, розкажи, як усе це сталося.

— Дуже просто. Я заховався на вантажному суд- ні і проїхав до Південної Америки.

— А там?

— Там я... жив, коли це можна назвати життям, поки... З того часу, як ви навчали мене філософії, я побачив багато дечого, крім духовних семінарій. Ви кажете, що я вам снівсь... ви мені теж...

Він замовк, здригнувшись.

— Яюсь,— почав він знов,— я працював на руд- нику в Еквадорі...

— Не як шахтар?

— Ні, як попихач у шахтарів; разом з китайцями-кулі¹ робив усяку випадкову роботу. Ми спали в бараці коло самого спуску в шахту. Однієї ночі — я був тоді хворий на ту саму хворобу, що й тепер, і носив каміння під палючим сонцем, — я, певно, марив, бо бачив, як ви ввійшли у двері. В руках у вас було розп'яття, як он там на стіні. Ви молилися і пройшли повз мене, не повернувшись. Я гукнув вас, благаючи допомогти мені, просив дати мені отрути або ножа, чого-небудь, щоб покінчити з усім, поки я не збожеволів. А ви...

Він закрив однією рукою очі. Другу все ще стискав Монтанеллі.

— Я бачив з вашого обличчя, що ви чуєте, але ви навіть не оглянулись. Ішли собі далі й молилися. Коли ви скінчили й поцілували розп'яття, ви глянули на мене й прошепотіли: «Артуре, мені дуже жаль тебе, але я не смію цього показувати. Він гніватиметься». Я глянув на дерев'яного бога й побачив, що він сміється. Коли я прокинувся і навколо був барак і кулі, я все зрозумів. Мені стало ясно, що ви більше дбаєте про те, щоб зберегти ласку свого диявольського бога, ніж врятувати мене з пекла. І я завжди пам'ятав це. Забув тільки тепер, коли ви торкнулися мене. Я ж хворий, і колись я любив вас. Але між нами нічого не може бути, тільки війна, війна і війна. Нащо ви держите мою руку? Хіба ви не розумієте, що, поки ви вірите у свого Ісуса, ми можемо бути тільки ворогами?

Монтанеллі схилив голову і поцілував понівечену руку.

— Артуре, як же мені не вірити в нього? Коли я не втратив віри за всі ці жахливі роки, звідки ж візьметься у мене сумнів тепер, коли він вернув тебе мені? Не забувай, я думав, що убив тебе.

— Вам ще доведеться зробити це.

— Артуре! — то був крик, повний справжнього жаху, але Овід, немов не чуючи, вів далі:

— Будемо говорити чесно, без ніяких викрутів. Ми з вами стоїмо на різних краях безодні, і нічого надіятись простягти один одному руку. Якщо ви не можете

¹ Кулі — чорнороби, що возять вантаж замість коней.

або не хочете відмовитися од цього, — він кинув погляд на розп'яття, що висіло на стіні, — то мусите згодитися на те, щоб полковник...

— Згодитися! Боже мій, згодитись! Артуре, та я ж люблю тебе!

Лице Овода пересмикнулось від болю.

— Що ж ви любите більше, мене чи це?

Монтанеллі повільно підвівся. Його душу охопив жах, він увесь якось ослаб і побляк, немов прибитий морозом листок. Він прокинувся, і перед ним знову була порожнеча й тьма.

— Артуре, май до мене хоч трохи жалю.

— А у вас багато було до мене жалю, коли ви своєю брехнею погнали мене на цукрові плантації? Ви здригаєтесь — ах, ви, м'якосердні святоші! І це людина з божою душею, людина, яка все життя кається в своєму гріху! Ніхто ж не помре, крім її сина. Ви кажете, що любите мене? Занадто дорого коштувала мені ваша любов. Невже ви думаєте, що я можу забути минуле і знов зробитися колишнім Артуром від кількох теплих слів? Забути, що я мив посуд у брудних кублах і доглядав коней у фермерів, гірших тварюк, ніж їхня скотина? Що був блазнем у ковпаку з бубонцями в мандрівному цирку, був на побігеньках у матадорів¹ під час бою биків, був рабом кожного, кому заманулося б сісти мені на шию. Забути, як я голодував, як на мене плювали й топтали ногами, як жебрачів, прохаючи хоч запліснявілих недоїдків, а мені відмовляли, бо собаки мали перше право на них? Та що там казати! Хіба я можу розповісти вам усе, що ви мені заподіяли? А тепер ви любите мене? Чи сильно ж ви мене любите? Досить сильно, щоб відмовитися ради мене од свого бога? Що він зробив для вас, цей вічний Ісус, що він вистраждав через вас, що ви любите його більше за мене? Чи не за простромлені руки він такий дорогий вам? То гляньте на мої. Подивіться тут, і тут, і тут...

Він розірвав сорочку і показав свої страшні рубці.

— Радге, ваш бог обманщик! І його рани не справжні, його страждання — брехня! Тільки я маю право на ваше серце. Радге, немає такої муки, якої б я не

¹ Матадор (ісп.) — один з учасників бою биків.

азнав через вас. Якби ви тільки знали, яке було мое життя! І все ж я не вмер. Я все стерпів і навчився володіти собою, бо хотів вернутись і змагатися з вашим богом. Це було мені щитом проти власного серця і врятувало від божевілля й від другої смерті. І тепер, повернувшись, я знов бачу його на моєму місці, цього обманщика, що пробув на хресті лише шість годин і повстав із мертвих. Радге, мене розпинали п'ять років, і я теж повстав із мертвих. Що ж ви тепер хочете зробити зі мною? Що ви хочете зробити?

Він замовк. Монтанеллі застиг, немов витесаний з каменю або покійник, якого посадили на стілець. Спочатку під бурхливим потоком розпачу Овода він здригнувся, мов під ударом батога. Але тепер він сидів нерухомо. Після довгої мовчанки підвів голову і промовив якось мляво й покірно:

— Артуре, говори ясніше. Ти так збентежив і злякав мене, що я нічого не розумію. Чого ти вимагаєш від мене?

Овід повернув до нього страшене, мов примарне, обличчя.

— Я нічого не вимагаю. Хіба можна вимагати любові? Ви вільні вибрати із нас двох того, хто вам дорожчий. Коли ви любите його більше, вибирайте його.

— Я не розумію, — стомлено повторив Монтанеллі. — Що я маю вибрати? Не в моїй владі змінити минуле.

— Ви мусите вибрати когось одного. Якщо ви любите мене, скиньте хрест, і їдьмо звідси зі мною. Мої друзі знов готують мені втечу, і з вашою допомогою це їм легко вдасться. Потім, коли ми вже будемо по той бік кордону, відкрито визнайте мене своїм сином. Коли ж ви любите мене не так сильно, щоб піти на це, коли цей дерев'яний ідол більше важить для вас, ніж я, ідіть до полковника і скажіть, що ви згодні. Тільки йдіть швидше, звільніть мене від муки бачити вас. З мене й так досить.

Монтанеллі глянув на нього і затремтів. Він починав розуміти.

— Звичайно, я допоможу твоїм друзям. Але їхати з тобою... Це неможливо... Я священник.

— А від священників я не приймаю ніяких послуг. Я не хочу більше ніяких компромісів, радге. З мене

вже досить і їх, і їхніх наслідків. Ви мусите одмовитись або від сану священика, або від мене.

— Як я можу од тебе відмовитись? Артуре, як я можу?

— Тоді відмовтесь од нього. Вибирайте одного з нас. А ви, певно, хотіли б поділити свою любов — половину дати мені, а половину вашому клятому богові? Ні, пробачте, я не візьму лишків після нього. Якщо ви належите йому, ви не мій.

— Ти хочеш розірвати мені надвоє серце? Артуре! Артуре! Ти хочеш, щоб я збожеволів?

Овід стукнув кулаком об стінку.

— Ви мусите вибрати між нами, — повторив він ще раз.

Монтанеллі вийняв захований у нього на грудях невеличкий футлярчик, в якому лежав клаптик зім'ятого паперу.

— Дивись! — мовив він.

«Я вірив у вас, як у бога. Але бог — це глиняний ідол, який можна розбити молотком; а ви брехали мені все життя».

Овід засміявся і повернув папірець Монтанеллі.

— Яким молодим буваєш у дев'ятнадцять років! Узяти молоток і трошити ним речі здається так легко. Та воно легко й зараз, тільки тепер я сам опинився під молотком. А ви ще знайдете силу людей, яких можна обплутувати брехнею. І вони навіть ніколи про це й не довідаються.

— Воля твоя, — сказав Монтанеллі. — Хтозна, може і я на твоєму місці був би такий безпощадний... Я не можу зробити того, що ти вимагаєш, Артуре. Але зроблю все, що зможу. Я влаштую тобі втечу; коли ти вже будеш у безпеці, тоді зі мною щось трапиться в горах або вип'ю чогось помилково замість снотворного — як захочеш. Чи це задовольнить тебе? Це все, що я можу зробити. Великий це гріх, але, сподіваюся, він простить мене. Він милосердніший...

З несамовитим криком Овід простяг до нього руки.

— О, це вже занадто! Це вже занадто! Що я зробив, щоб ви так думали про мене? Яке ви маєте право... Хіба я хочу помститися? Невже ви не розумієте, що я хочу врятувати вас? Невже ви не бачите, що я вас люблю?

Він схопив руки Монтанеллі і вкрив їх палкими поцілунками й слізьми.

— Padre, ходім із нами! Нащо вам цей мертвий світ попів та ідолів? Він вкритий пилом віків, він наскрізь прогнив і повний зарази й бруду. Тікаймо звідси, з цієї зачумленої церкви — ходім разом до світла! Padre, в нас життя і молодість! В нас вічна весна, в нас майбутнє! Padre, зоря вже близько, невже ви не зустрінете з нами схід сонця? Прокиньтесь, збудьмо страшні примари і почнімо нове життя. Padre, я завжди любив вас, завжди, навіть коли ви вбили мене. Невже ви уб'єте мене знов?

— Господи, змилуйся надо мною! — вигукнув Монтанеллі. — Артуре, у тебе очі твоєї матері!

Раптом запало мовчання, якесь дивне, довге й глибоке. В сірому присмерку вони дивились один на одного, і серця їх занімали від жаху.

— Тобі нічого більше сказати мені? — прошепотів Монтанеллі. — Невже не лишиш ніякої надії?

— Ні. Мені життя потрібне лише для того, щоб боротися з церквою. Я не людина, я ніж. Дарувавши мені життя, ви освячуєте ножі.

Монтанеллі повернувся до розп'яття.

— Боже, ти чуєш?

Голос його завмер у порожній тиші без відповіді. В Оводі знов прокинувся демон глуму.

— Г-г-г-гукайте голосніше! Може, він спить.

Монтанеллі здригнувся, немов від удару. З хвилину постояв, дивлячись прямо перед собою, потім сів на край ліжка. Затулив руками обличчя і заридав. Усе тіло Овода пройняло якесь тремтіння, і холодний піт виступив у нього на лобі. Він знав, що значать ці слъози.

Він натяг на голову ковдру, щоб не чути їх. Досить і того, що він мусив умерти, він, такий повний життя. Але він не міг заглушити тих звуків. Вони дзвеніли в нього у вухах, віддавалися в мозку, колотились у жилах. А Монтанеллі все ридав і ридав, і слъози котилися в нього між пальців.

Нарешті затих і почав витирати хусткою очі, немов дитина, що перестала плакати. Коли він устав, хустка впала додолу.

— Нам більше нічого говорити, — промовив він. — Ти розумієш?

— Розумію, — відповів Овід з тупою покорою. — Ви не винні. Ваш бог голодний і мусить жерти.

Монтанеллі глянув на нього. Могила, яку мали незабаром викопати, не могла бути тихіша, ніж вони. Мовчки дивилися вони один одному в очі, немов двоє силоміць розлучених коханців, розділених перепаною, яку не перейдеш.

Овід перший опустив очі. Він скорчився і сховав обличчя. Монтанеллі зрозумів, що це значило: «Йдіть». Повернувся і вийшов з камери.

Через хвилину Овід зірвався з ліжка.

— О, я не можу! Радге, верніться! Верніться!

Двері були замкнені. Довгим повільним поглядом обвів він навколо і зрозумів, що всьому кінець.

Усю довгу ніч у дворі тихо шелестіла трава, яка мала незабаром зі'янути під ударом лопати. І всю довгу ніч ридав Овід, лежачи сам у пільмі...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Військовий суд відбувся у вівторок вранці.

Судили недовго і просто. Тільки виконали деякі формальності, що забрали якихось двадцять хвилин. Та й справді, ні для чого було витратити багато часу. Оборони не допустили, а за свідків викликали лише поранених шпигуна, офіцера та кількох солдатів. Присуд був вирішений задалегідь. Від Монтанеллі дістали неофіціальну згоду, і суддям (полковник Феррарі, місцевий драгунський майор та двоє офіцерів швейцарської гвардії) небагато лишилось роботи. Прочитали акт обвинувачення, вислухали свідків, і ствердили підписами присуд, який потім з відповідною урочистістю виголосили засудженому. Він вислухав мовчки і, коли його спитали, що він має сказати, тільки нетерпляче махнув рукою. У нього на грудях була схована хустка, яку впустив Монтанеллі. Цілу ніч він проплакав над цією хусткою, цілуючи її, немов це було щось живе. На суді він стояв блідий і млявий, а на очах помітні були сліди сліз. Слова «до розстрілу», здавалось, не справили на нього враження. Лише трохи розширилися зіниці, і все.

— Відведіть його назад до камери, — сказав полковник, коли всі формальності були скінчені.

Сержант, який, здавалось, от-от розплачеться, торкнув нерухому постать за плече. Овід здригнувся і глянув навколо.

— Ах, так, — промовив він. — Я забув.

Щось подібне до жалю відбилось на обличчі полковника: Він не був жорстоким від природи і в глибині душі соромився тієї ролі, яку відігравав протягом минулого місяця. Тепер, досягнувши головного, він ладен був піти на незначні поступки в межах своєї влади.

— Не треба надягати наручників, — сказав він, дивлячись на розпухлі, в кривавих синцях зап'ястя Овода. — Він може лишатися в своїй камері. Камера для смертників занадто темна і похмура, — і, повертаючись до племінника, додав: — Зрештою, це формальність.

Він закашлявся і засовав ногами від зниковіння.

Полковник покликав сержанта, що виходив з кімнати разом з ув'язненим:

— Почекайте, сержанте. Я хочу з ним поговорити.

Овід не ворухнувся, немов голос полковника не доходив до його ушей.

— Може, у вас є які-небудь доручення, що ви хотіли б передати друзям та родичам? Є у вас родичі? Відповіді не було.

— Ну, ви подумайте над цим і тоді скажете мені або священникові. Я подбаю, щоб усе було виконано. Краще перекажіть свої доручення священникові. Він зараз прийде і пробуде з вами ніч. Якщо маєте ще які бажання...

Овід підвівся.

— Скажіть священникові, що я хочу лишитися сам. У мене немає ні друзів, ні доручень.

— Але ви, очевидно, хотіли б сповідатись.

— Я атеїст. Я нічого не хочу, дайте мені спокій.

Він сказав усе це глухим спокійним голосом, без виклику й роздратування, і повільно пішов до дверей.

На дорозі Овід спинився.

— Я забув, полковнику. У мене є до вас просьба. Скажіть, щоб завтра мене не зв'язували і не зав'язували очей. Я буду стояти цілком спокійно.

У середу, на світанку, його вивели у двір. Очевидно, йти йому було трудно й боляче, і він важко спирався на руку сержанта, шкутильгаючи більше, ніж звичайно. Але від втоми й покори на його лиці не лишилось і сліду. Привид жаху, що гнітив його в темній порожнечі, думки про загробний світ зникли разом з ніччю. Тільки-но засяяло сонце і прийшли вороги, як знов прокинувся в ньому войовничий дух.

Шість карабінерів, призначених виконати присуд, вишикувалися проти обвитого плющем муру, того самого потрісканого і напівзруйнованого муру, по якому він повз у ніч нещасливої втечі. Стоячи з карабінами в руках, солдати ледве стримували сльози. Свідомість, що вони мусять убити Овода, сповнювала їх невимовним жахом. Він, з його гострими дотепами, невгамовним сміхом, ясною заразливою мужністю, увійшов в їхнє сіре, похмуре життя, немов сонячний промінь. І тепер він мусив умерти, та ще й від їхньої руки — це однаково, що померкло б сонце.

Там же, у дворі, під великим фіговим деревом, його чекала могила. Її копали вночі підневільні руки, і сльози падали на лопату. Проходячи мимо, Овід зазирнув, посміхаючись, у темну яму, кинув погляд на зів'ялу траву і глибоко зітхнув, вбираючи в себе запашний дух щойно викопаної землі.

Коло дерева сержант спинився, і Овід подивився навколо з ясною усмішкою.

— Тут ставати, сержанте?

Той мовчки кивнув головою. Щось перехопило йому горло, і він не міг би вимовити й слова навіть під загрозою смерті. Полковник, його племінник, лейтенант, який мав подати команду, лікар і священник були вже у дворі. Вони намагалися бути серйозними під променистим поглядом Овода, що кидав їм веселий виклик.

— Д-д-д-доброго ранку, панове! А, і його преподобіє теж не полінувався так рано встати! Як ся маєте, капітане? Сьогоднішня наша зустріч приємніша для вас, ніж перша, правда? Я бачу, ваша рука ще й досі на перев'язі. А все тому, що я трохи схибив. Зате вже ці добрі молодці постараються краще за мене. Правда ж, хлопці?

Він глянув на хмурі обличчя карабінерів.

— На цей раз не треба буде пов'язки. Ну, чого ж ви так зажурилися? Струнко! І покажіть, як ви влучно стріляєте. Незабаром матимете стільки роботи, що навряд чи й управитесь. А сьогодні маєте нагоду трохи набити руку.

— Сину мій,— перебив його священик, підходячи до нього, тимчасом як інші відступили трохи назад, щоб залишити їх самих,— незабаром ти станеш перед лицем творця. Невже ти не використаєш останніх хвилин, що лишилися в тебе, на покаяння? Подумай, благаю тебе, який жах умерти з усіма гріхами на душі! Коли ти станеш перед верховним суддею, каятися буде пізно. Невже ти наблизитися до його грізного трону з жартом на устах?

— З жартом, ваше преподобіє? Мені здається, ви помиляєтесь. Коли прийде наша черга, ми замість півдесятка старих карабінів наставимо гармати, і тоді ви побачите, як ми жартуємо.

— Вони наставлять гармати! Нещасний! Невже не розумієш, над якою страшною безоднею ти стоїш?

Овід глянув через плече на викопану могилу.

— І ви, ваше преподобіє, гадаєте, що коли кинете мене туди, то вже й скінчили зі мною? Може, для певності покладете ще зверху камінь, щоб я, бува, не воскрес через три дні? Не бійтеся, ваше преподобіє. Я не піду на такі дешеві фокуси. Я лежатиму тихо, мов та миша, де не покладете. А гармати ми все ж наставимо.

— Боже милосердний! — вигукнув священик.— Прости цьому нещасному!

— Амінь! — пробурмотів лейтенант глибоким басом, а полковник з племінником побожно перехрестилися.

Не маючи надії, що засудженого можна якось надумити, священик відмовився од марних спроб і відійшов од нього, похитуючи головою й бурмочучи молитву. Далі все сталося швидко. Овід сам став на призначене місце, кинувши останній погляд на червоне й жовте проміння, яке, сходячи, кидало сонце. Він ще раз попросив, щоб йому не зав'язували очей, і, глянувши на його мужнє лице, полковник мимоволі погодився. Але обидва вони не подумали, який тягар поклали цим на солдатів.

Він стояв і посміхаючись дивився на них; руки у карабінерів тремтіли.

— Я готовий,— сказав він.

Лейтенант ступив наперед, трохи тремтячи від хвилювання. Він ніколи ще не командував при розстрілі.

— Струнко! Готуйся! Плі!

Овід злегка похитнувся, але стояв. Одна невірна куля дряпнула його по щоці, і кілька крапель крові упало на його комір. Друга влучила трохи вище від коліна. Коли дим розійшовся, солдати побачили, що він стоїть, так само посміхаючись, і витирає понівеченою рукою кров на щоці.

— Погано стріляєте, друзі,— сказав він, і його ясний виразний голос різонув по серцю скам'янілих від жаху солдатів.— Ану, спробуйте ще.

Стогін і тремтіння перебігли по лаві стрільців. Кожен з них цілив убік, потай сподіваючись, що смертний постріл завдасть рука сусіда, а не його. А Овід усе стояв і посміхався до них. Вони лише обернули страту в якесь катування, і страшну розправу треба було починати знов. Раптом їх охопив жах, і, опустивши карабіни, вони безнадійно слухали прокльони й докори начальства, з тупим страхом вдивляючись у людину, яка, хоч вони її вбили, чомусь лишилася жива.

Полковник грозився кулаком і несамовито кричав, щоб солдати знов вишикувалися, взяли в руки карабіни і якнайшвидше поклали цьому край. Він теж розгубився, як і вони, і не міг глянути на страшну поstatt, що стояла, стояла і не хотіла упасти. Коли Овід заговорив до нього, він злякано здригнувся, почувши глумливий голос:

— Що ж це ви, полковнику, вивели якихось новобранців? Ану, може, в мене вони стрілятимуть краще. Ну, хлопці! Гей, ти там, ліворуч, держи вище карабін. Та що ти, друже? Це ж не сковорідка у тебе в руці, а карабін. Ну, готові? Струнко! Готуйся!

— Плі! — крикнув полковник, кидаючись наперед. Він не міг стерпіти, щоб ця людина сама командувала при своїй страті.

Знов пролунали безладні, несміливі постріли, і солдати збились до купи, дико озираючись на всі боки. Один з них навіть не стріляв. Він кинув карабін і, припавши до землі, стогнав:

— Не можу! Не можу!

Дим поволі розтанув у промінні ранішнього сонця, і вони побачили, що Овід упав, але побачили й те, що він ще живий. З хвилину солдати й начальство стояли мов кам'яні і з жахом дивились на тіло, що корчилось і металось по землі. Раптом лікар і полковник з криком кинулись уперед, бо Овід став на одне коліно і, дивлячись у лице солдатам, знов посміхнувся.

— Знову промах... Спробуйте... ще раз, хлопці... Може...

Він похитнувся й упав на траву.

— Умер? — прошепотів полковник.

Лікар, ставши на коліна, приклав руку до закритавленої сорочки і стиха відповів:

— Здається. Дяка богам.

— Дяка богам! — повторив полковник. — Нарешті!

Племінник торкнув його за руку.

— Дядю, там кардинал. Він коло брами і хоче ввійти.

— Що? Він не ввійде... Я не дозволю. Куди ж дивиться варта?

Брама відхилилась і знов зачинилась. Посеред двору стояв Монтанеллі і дивився перед собою непорушним страшним поглядом.

— Ваше преосвященство! Благаю вас... це видовище не для вас. Страта тільки скінчилася. Тіло ще не...

— Я прийшов подивитись на нього, — промовив Монтанеллі, і полковника вразило, що він говорить і ходить, мов сновида.

— Боже мій! — вигукнув зненацька один з солдатів.

Полковник швидко оглянувся.

Закривавлена маса на траві знов почала корчитись і стогнати. Лікар кинувся до Овода і поклав його голову собі на коліна.

— Швидше! — розпачливо крикнув він. — Швидше кінчіть його, ви, дикуни, ради всього святого! Це ж нестерпно!

По руках лікаря текли потоки крові, і, піддержуючи тіло, що билось у корчах, він сам тремтів з голови до ніг. Коли він повів навколо безумним поглядом, шукаючи допомоги, над його плечима нахилився священик і приклав хрест до уст умираючого.

— В ім'я отця і сина...

Овід підвів голову, спершись об коліно лікаря, і глянув широко розкритими очима на розп'яття.

Серед глибокої, немов морозом скованої тиші він поволі підвів поранену праву руку і відштовхнув хрест. Усе лице його було в червоних плямах.

— Padre... ваш... бог... задоволений?

Голова його впала на руки лікаря.

* * *

— Ваше преосвященство!

Кардинал стояв наче остовпілий, і полковник Феррарі повторив голосніше:

— Ваше преосвященство!

Монтанеллі підвів очі.

— Він умер.

— Так, умер, ваше преосвященство. Ходімо звідси. Це жахливе видовище.

— Він умер,— повторив Монтанеллі і знов глянув на обличчя страченого.— Я торкнувся його, і він умер.

— Чого ж він, власне, сподівався від людини, в яку влучило стільки куль? — презирливо прошепотів лейтенант.

Лікар відповів йому теж пошепки:

— Мабуть, його вразив вигляд крові.

Полковник рішуче взяв Монтанеллі за руку.

— Ваше преосвященство, не дивіться більш на нього. Дозвольте капеланові¹ провести вас додому.

— Так... я піду.

Монтанеллі повагом одвернувся від закривавленого тіла і пішов до виходу, а за ним рушили священик і сержант. Коло брами він спинився і оглянувся з страшним, як у привида лицем, на якому застигло здивування.

— Він умер...

* * *

Через кілька годин Марконе підійшов до маленького будинку на горі, щоб сказати Мартіні, що йому вже нема для чого ризкувати своїм життям.

Усе вже було підготовлено для другої спроби зволити Овода, бо новий план був далеко простіший, ніж перший. Умовилися, що другого ранку, коли про-

¹ Капелан — помічник священика у католиків.

цесія з тілом господнім проходитьме повз фортецю, Мартіні вийде з натовпу і вистрілить в обличчя полковникові. Під час загальної паніки двадцяттеро озброєних людей кинуться до брами, вдеруться до фортеці і, силоміць захопивши ключі, проберуться в камеру в'язня. Виводячи його, вони убиватимуть кожного, хто здумає їм перешкодити. Від брами мали відходити з боєм, щоб дати змогу відступити кінному загонові озброєних контрабандистів, які мали одвезти Овода до безпечної схованки в горах.

З усього невеличкого гурту лише Джемма нічого не знала про цей план. Мартіні не дозволив говорити.

— Її серце не витримає, — зауважив він.

Коли контрабандист стукнув садовою хвірткою, Мартіні відчинив скляні двері на веранду і вийшов привітати його.

— Що нового, Марконе? А!..

Широкополий бриль контрабандиста був зсунутий на потилицю.

Вони сіли на веранді. Ніхто з них не промовив ні слова. Як тільки Мартіні побачив з-під бриля лице Марконе, він усе зрозумів.

— Коли це сталося? — спитав він після довгої мовчанки. І звук власного голосу здався йому таким же сумним і безнадійним, як усе на світі.

— Сьогодні на світанку. Мені сказав сержант. Він був там і бачив.

Мартіні понурив голову і зняв з рукава нитку.

Він повинен був завтра померти. А тепер бажана мета зникла, як казкова країна золотих сонячних променів, що потьмарилася з настанням темряви. Він знову повернеться у буденний світ — світ Грассіні і Галлі, шифрування і писання памфлетів, партійної гризні між товаришами, підлих інтриг австрійських шпигунів — словом, у старе революційне млинове колесо, яке наводило на нього нудьгу.

А десь у глибині його свідомості зіяла бездонна порожнеча, яку ніхто і ніщо не могло вже заповнити, бо Овода вже не було в живих.

Хтось запитав його, і він підвів голову, дивуючись, про що іще можна було говорити.

— Що ви сказали?

— Я кажу, що вам доведеться повідомити її.

Вираз жаху з'явився на лиці Мартіні.

— Як я скажу їй? — вигукнув він. — Це однаково, що піти й убити її. Як я скажу їй?

Він закрив руками очі. Але й не бачачи, відчув, як здригнувся коло нього Марконе, і підвів голову. На порозі стояла Джемма.

— Ви чули, Чезаре? — сказала вона. — Усьому кінець. Його розстріляли.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

— «Introibo ad altare Dei...»¹

Монтанеллі стояв перед престолом, оточений священиками та причтом, і гучним, ясным голосом читав «Introit». Собор був залитий світлом. Святковий одяг прочан, яскрава драпіровка колон, вінки — все виблискувало райдужними барвами. Над розчиненим навстіж входом спускалися важкі пурпурові завіси. В гарячих променях червненого сонця вони палали, як пелюстки червоних маків на полі. Звичайно напівтемні бокові олтарі були освітлені свічками і факелами чернечих орденів. Там же здійсмалися хрести і корогви окремих парафій. Коло бокових олтарів теж стояли корогви; їх шовкові зборки спускалися до землі, позолочені китиці і дrevка яскраво пламеніли під темним склепінням. Світло, проходячи крізь кольорові шибки, забарвлювало всіма кольорами райдуги білі стихарі півчих і лягало на підлогу олтаря яскраво-червоними, жовтогарячими і зеленими плямами. За престолом блищала й іскрилася на сонці завіса із срібної парчі. І на фоні цієї завіси, прикрас і вогнів виступала непорушна постать кардинала в білому одязі, ніби мармурова статуя, в яку вдихнули життя.

Так повелося, що в дні процесій кардинал тільки був присутній на обідні, але сам не служив. Кінчивши «Indulgentiam»² він відійшов до престолу і повільно попрямував до єпископського трону, супроводжуваний низькими поклонами священиків та причту.

— Його преосвященство, мабуть, не зовсім здоровий, — пошепки сказав один канонік другому, — він сьогодні сам не свій.

¹ «Припадаємо до престолу божого» — вступне слово молитви «Introit».

² Молитва про відпущення гріхів.

Монтанеллі схилив голову, і священник, що надівав на нього митру, всипану дорогоцінним камінням, прошепотів:

— Ви хворі, ваше преосвященство?

Монтанеллі мовчки подивився на нього, ніби не пізнаючи.

— Вибачте, ваше преосвященство,— пробурмотів священник, преклоняючи коліна, і відійшов, докоряючи собі за те, що перервав кардинала під час молитви.

Відправа йшла звичайним порядком. Монтанеллі сидів прямий, непорушний. Сонце грало на його блискуючій камінням митрі, на гаптованому золотом облаченні. Важкі зборки білої святкової мантії спадали на червоний килим. Світло сотень свічок виграло в сапфірах на його грудях. Але глибоко запали очі кардинала лишались тьмяними, сонячний промінь не викликав у них відповідного блиску.

Під час виносу святих дарів кардинал підвівся з трону і став на коліна перед престолом. У плавності його рухів було щось незвичне, і коли він піднявся і пішов назад, драгунський майор, що сидів у парадному мундирі за полковником, прошепотів, повертаючись до пораненого капітана:

— Подався старий кардинал, подався! Дивіться: ніби не жива людина, а машина.

— Тим краще,— теж пошепки відповів капітан.— З того часу, як була дарована ця проклята амністія, він висить у нас каменем на шиї.

— Проте на військовий суд він дав згоду.

— Так, після довгих вагань... Господи боже, як душно! Нам всім загрожує сонячний удар під час процесії. Шкода, що ми не кардинали, а то б над нами всю дорогу несли балдахін. Ш-ш-ш! Дядечко на нас дивиться!

Коли меса скінчилась і святі дари поставили в ковчег, духовенство попрямувало до ризниці змінити облачення.

Почувся стриманий гул голосів. Монтанеллі сидів непорушний, все так же дивлячись уперед, ніби не помічаючи життя, що кипіло навколо і завмирало біля підніжжя його трону. Йому подали кадило, він підняв руку, як автомат, і, не дивлячись, поклав ладан у курильницю.

Духовенство вернулося з ризниці і чекало кардинала в олтарі, але він сидів нерухомо. Священик, який мав прийняти від нього митру, нахилився і нерішуче промовив:

— Ваше преосвященство!

Кардинал оглянувся.

— Що ви сказали?

— Може, вам краще не брати участі в процесії? Сонце пече нещадно.

— Яке мені діло до сонця?

Монтанеллі промовив це холодно і повільно, а священикові знову здалося, що він розсердився.

— Вибачте, ваше преосвященство. Я думав, що ви нездужаєте.

Монтанеллі підвівся, нічого йому не відповівши. На верхній приступці трону він зупинився і так само повільно спитав:

— Що це?

Край його мантиї лежав на приступках олтаря, і Монтанеллі показував на вогненну пляму на білому атласі.

— Це сонячний промінь світить крізь кольорове скло, ваше преосвященство.

— Сонячний промінь? Такий червоний?

Він зійшов із приступок і став на коліна перед престолом, повільно розмахуючи кадилом; потім простирає його священикові. Сонце лягло кольоровими плямами на його непокриту голову, вдарило в широко відкриті, підведені вгору очі і освітило багряним блиском білу мантию, зборки якої розправляли священики.

Він прийняв від диякона золотий ковчег і підвівся з колін під урочисту мелодію хору і органа.

Служителі повільно підійшли до нього і підняли над його головою шовковий балдахін, диякони стали праворуч і ліворуч і відкинули назад довгі зборки його мантиї. Коли служки підняли її, процесія рушила вперед.

Монтанеллі стояв біля престолу під білим балдахіном, міцно тримаючи святі дари і дивлячись на процесію, що проходила повз нього. По двоє в ряд люди повільно спускалися з приступок із свічками, факелами, хрестами, корогвами і повз прикрашені квітами колони виходили з-під малинової завіси над порталом

на залиту сонцем вулицю. Звуки співів поступово завмирили вдалині, переходячи в неясний гул, а позаду лунали все нові й нові голоси. Безконечною стрічкою розгорталася процесія, і під склепінням собору довго не стихали звуки човгання ніг.

Проїшли члени церковних приходів у своїх білих саванах, з закритими обличчями. Потім появились браття милосердя, чорні з голови до ніг, їхні очі блищали в прорізах масок. За ними потяглись довгі ряди жебраючих монахів у чорних калтурах, з босими загорілими ногами, далі всі в білому суворі домініканці. За ними йшли військові і цивільні представники влади: драгуни, карабінери і чини місцевої поліції. Начальник міста йшов у повній парадній формі, оточений своїми офіцерами. В кінці йшли дякон з великим хрестом і два свічконосці з запаленими свічками.

Двірна завіса широко розсунулася, щоб пропустити їх. Зі свого місця під балдахіном Монтанеллі на мить побачив яскраво освітлену сонцем, застелену килимом вулицю, обвішані прапорами стіни будинків і одягнутах у біле дітей, що кидали на бруківку троянди. Ах, ці троянди! Які вони червоні!

Повільно, в стрункому порядку посувалася процесія. Монтанеллі відкрив хресний хід.

Він спустився по приступках на середину церкви, пройшов під хорами, звідки лунали урочисті звуки органа, потім під завісою коло входу — такою нестерпно червоною! — і вийшов на залиту сонцем вулицю.

Криваво-червоні троянди лежать, в'янучи на червоному килимі, розтоптані ногами численних перехожих. На хвилину зупинились біля дверей, поки представники світської влади поміняли носильників балдахіна, і процесія знову рухається вперед, і він з нею, тримаючи ковчег з святими дарами. Навколо нього голоси півчих то широко розливаються, то завмирають, і в такт ритмічно гойдаються кадила, і рокочуть хвилі людського моря.

І всюди кров і кров! Килим стелився перед ним червоним потоком, троянди лежали на камінні, ніби плями розбриканої крові... Боже милосердний! Невже підвладні тобі земля і небо раптом почервоніли від крові? Але що тобі до цього!

Він глянув на причастя за кришталевою стінкою ковчега. Що це стікає з облатки між золотими променями і повільно капає на його біле облачення? Ось так же капало з піднятої руки... він бачив сам. Трава на тюремному дворі була зім'ята й червона... вся червона... так багато було крові. Вона стікала з обличчя, капала з простріленої правої руки, юшила гарячим червоним потоком з рани в боці. Навіть пасмо волосся було в крові... так, волосся лежало на лобі, мокре і скуйовджене... це передсмертний піт виступив від жахливих мук...

Genitori, genitoque,
Laus et jubilatio
Salus, honor, virtus, quoque,
Sit et benedictio!¹

О, це понад усяке терпіння! Боже, ти сидиш на троні на небесах і дивишся сміючись униз на муки і смерть. Невже тобі мало? Невже потрібна ще хвала і славословення? Тіло христове, розп'яте заради спасіння людей! Кров христова, пролита заради прощення їх гріхів... Невже цього мало?

Гукайте голосніше, може, він спить!

А ти справді спиш, мій любий, коханий, і ніколи не проснешся? Хіба могила так ревниво оберігає свою здобич і чорна яма під деревом ніколи не відкриється, щоб випустити тебе хоч на хвилинку, мій ненаглядний хлопчику?

Процесія скінчилася. Коли співи стихли, кардинал пройшов у собор між двома рядами ченців і священників, що стояли навколішки з запаленими свічками.

Стомлено, але покірливо закінчив кардинал церемонію, механічно виконуючи ритуал. Потім, благословивши всіх, він знову преклонив коліна перед олтарем і закрив руками обличчя. Голос священника, що читав молитву про відпущення гріхів, долітав до нього, як дальній відгук того світу, до якого він більше не належав. Запала тиша. Кардинал підвівся і простяг руку, закликаючи до мовчання. Ті, хто вже пробирався до дверей, повернулися назад.

По собору пронісся шепіт: «Його преосвященство буде говорити».

¹ Хвала і звеличання отцю і синові; благоденство, честь, добродієність і благословення.

Здивовані священники переглянулися і ближче при-
сунулися до кардинала; один з них спитав півго-
лосом:

— Ваше преосвященство буде говорити з народом?

Монтанеллі мовчки відсторонив його рукою. Свя-
щенники одступили, перешіптуючись. Проповіді в цей
день не повинно було бути, це було всупереч всім
звичаям, але кардинал міг зробити, як він схоче. Він,
мабуть, повідомить народ про щось винятково важли-
ве: про нову реформу Рима або спеціальне послання
святого отця.

Із приступок олтаря Монтанеллі глянув униз на
море людських облич. З жадібною цікавістю дивилися
вони на нього, а він стояв над ними нерухомий, схо-
жий на привид у своєї білому облаченні.

— Тихше! Тихше! — неголосно повторювали роз-
порядники процесії, і рокотання голосів поступово
завмерло, як завмирає порив вітру у верхів'ях дерев.

Всі дивилися на нерухому постать, що стояла на
приступках олтаря. І ось у мертвій тиші пролунав
виразний, розмірений голос кардинала:

— В євангелії від святого Іоанна сказано: «Бо так
полюбив бог світ, що віддав сина свого єдинородного,
щоб світ спасений був через нього». Сьогодні у нас
свято тіла і крові визволителя, що загинув заради
вашого спасіння, агнця божого, що взяв на себе гріхи
світу; сина господнього, померлого за ваші гріхи. Ви
зібралися, щоб вкусити від жертви, принесеної вам,
і принести за це подяку богові. І я знаю, що вранці,
коли ви йшли вкусити від тіла господнього, серця
ваші були сповнені радості, і ви згадували про муки,
що їх зазнав бог-син, померлий заради вашого спа-
сіння.

Але хто з вас подумав про страждання бога-отця,
який дозволив розп'ясти на хресті свого сина? Хто з
вас згадав про муки отця, що дивився на Голгофу з
висоти небесного трону?

Я дивився на вас сьогодні, коли ви йшли урочи-
стою процесією, і бачив, як раділи ви в серці своєму,
що відпустяться вам гріхи ваші, і раділи своєму спа-
сінню. І ось я прошу вас: подумайте, якою ціною во-
но було куплене. Велика його ціна. Вона більша, ніж
ціна рубінів, бо вона ціна крові...

Трепет побіг по рядах. Священики, що стояли в олтарі, перешіптувалися між собою і слухали, подавши всім тілом наперед.

Але проповідник знову заговорив, і вони замовкли.

— Отже, кажу вам сьогодні: я дивився на вас, на ваші немоші і ваші печалі і на малих дітей, що гралися коло ніг ваших. І душа моя сповнилася жалощів до вас, бо вони мусять умерти. Потім я заглянув в очі дорогого сина мого і побачив у них визволення кров'ю. І я пішов своєю дорогою і залишив його нести свій хрест.

Ось воно, відпущення гріхів. Він помер за вас, і темрява поглинула його; він помер і не воскресне; він помер, і нема в мене сина. О мій хлопчику, мій хлопчику!

З грудей кардинала вирвався довгий жалісний крик, і його, ніби луна, підхопили налякані голоси людей. Духовенство підвелось з своїх місць, диякони підійшли до проповідника і взяли його за руки. Але він вирвався і подивився їм в очі поглядом розлюченого звіра.

— Що це? Хіба не досить уже крові? Почекайте своєї черги, шакали! Ви теж насититесь!

Вони позадкували і збилися в купу, бліді, тремтячі. Монтанеллі знову повернувся до народу, і людське море захвилювалось, як нива, над якою пролетів ураган.

— Ви вбили його. Ви вбили його! І я допустив це, тому що не хотів вашої смерті. А тепер, коли ви приходите до мене з брехливим славослов'ям і нечестивими молитвами, я розкаююсь, розкаююсь, що зробив це! Краще б ви погрузли в пороках і заслужили довічне прокляття, а він лишився б жити. Чи варті ваші зачумлені душі, щоб за спасіння їх було заплачено такою ціною?

Але пізно, занадто пізно! Я кричу, а він не чує мене. Стукаю коло його могили, але він не прокинеться. Сам стою я в пустелі і, відриваючи свій погляд од залитої кров'ю землі, де закопано світло очей моїх, дивлюсь у страшні порожні небеса. І відчай охоплює мене. Я зрікся його, зрікся заради вас!

Так ось же вам ваше спасіння! Беріть! Я кидаю його вам, як кидають кістку зграї псів! За бенкет сплачено. Тож приходьте, приходьте, їжте досхочу,

людоїди, кровопивці, стерв'ятники, що годуються мертвечиною! Дивіться, ось із приступок тече гаряча кров! Вона тече з серця мого сина, і вона пролита за вас! Пийте ж її, вимажте собі лице цією кров'ю! Бийтеся за тіло, рвіть його на шматки... і залиште мене! Ось тіло, віддане за вас. Дивіться, як воно поранене й стікає кров'ю, а все ще тріпоче в ньому життя, все ще б'ється воно в передсмертних муках! Візьміть же його, християни, і їжте!

Він схопив ковчег із святими дарами, підняв високо над головою і щосили кинув на підлогу.

Метал задзвенів від удару об кам'яні плити. Духовенство юрбою кинулося вперед, і одразу двадцять рук схопили безумця.

І лише тоді напружене мовчання народу порушили несамовиті, істеричні зойки.

Перекидаючи стільці і лавки, нашттовхуючись у дверях один на одного, обриваючи завіси і гірлянди, люди з риданням ринули на вулицю.

ЕПІЛОГ

Джеммо, там унизу вас питає якийсь чоловік.

Мартіні сказав це притишеним тоном, до якого вони обоє несвідомо звикли за останні десять днів. Тільки цей тон та ще якась повільність і рівність у мові й рухах і свідчили про їхній сум.

Джемма з закачаними рукавами і в фартусі стояла коло столу і розкладала на ньому маленькі пакунки з патронами. Вона працювала зранку, і тепер під промінням сліпучого полуденного сонця видно було, яке в неї змарніле обличчя.

— Хто там, Чезаре? Що йому треба?

— Не знаю, голубко. Він не схотів мені пояснити. Каже тільки, що йому треба поговорити з вами наодинці.

— Ну, гаразд. — Вона скинула фартух і відкотила рукава. — Доведеться вийти до нього, хоч, можливо, це просто шпигун.

— В усякому разі, я сидітиму в сусідній кімнаті. Якщо треба буде, гукніть. А коли його збудеться, ляжте трохи відпочити. Ви сьогодні цілісінький день на ногах.

— Ні, я краще буду працювати.

Вона повільно зійшла по сходах, а Мартіні мовчки простував за нею. За ці кілька днів вона постаріла років на десять, і колишнє вузьке пасмо сивого волосся тепер було вже велике. Очі в неї весь час були опущені, а коли вона підводила їх, вираз їхній лякав Мартіні.

У маленькій вітальні її чекав якийсь незнайомий чоловік, випроставшись по-військовому посеред кімнати. Весь його вигляд і зляканий вираз обличчя, з яким він глянув на неї, підказали Джеммі, що це солдат із швейцарської гвардії. Одягнений у селянську сорочку, очевидно з чужого плеча, він весь час озирвся, немов боявся, що його впізнають.

— Ви говорите по-німецькому? — спитав він мало зрозумілою цюрихською говіркою.

— Трохи. Ви хотіли мене бачити?

— Ви синьйора Болла? Я приніс вам листа.

— Листа? — Вона почала тремтіти і сперлась рукою на стіл, щоб міцніше триматись на ногах.

— Я один із варті он звідти.— Він показав у вікно на фортецю.— Це від... чоловіка, якого розстріляли минулого тижня. Він написав його в ніч перед стратою, і я обіцяв йому передати вам у руки.

Вона похилила голову. Значить, усе ж таки написав.

— Тому я так довго й не приносив,— пояснив солдат.— Він просив не давати нікому, крім вас, а я не міг вибратись раніш, дуже вже стежать. Та треба було ще позичити цю одежину.

Він поліз за пазуху. Надворі було жарко, і згорнутий листок паперу, що він витяг, був не тільки брудний і пом'ятий, але й вогкий. Він постояв з хвилину, переступаючи з ноги на ногу, потім почухав собі потилицю.

— Ви ж нікому не кажіть,— несміливо промовив він, кинувши на неї недовірливий погляд.— Я ризкував життям, ідучи сюди.

— Звичайно, я не скажу нікому. Почекайте хвилинку.

Він повернувся до дверей, але Джемма спинила його й полізла по гаманець. Ображений, він одсахнувся.

— Не треба мені ваших грошей, — сказав він грубувато. — Я зробив це для нього, бо він просив мене. Для нього я зробив би й більше. Він був дуже добрий чоловік...

Солдат запнувся, і Джемма глянула на нього. Він витер очі брудним рукавом.

— Ми мусили його розстрілювати, — прошепотів він, — я і мої товариші. Солдат повинен слухатися наказів. Одразу не влучили і мусили стріляти ще... а він сміявся з нас і називав новобранцями... Він був дуже добрий чоловік...

Запало довге мовчання. Потім солдат випростався, незграбно віддав честь і пішов.

Кілька хвилин Джемма стояла непорушно з листом у руці, потім сіла коло відчиненого вікна й почала читати. Лист був написаний олівцем, дуже густо, і деякі місця важко було розібрати. Але два перші слова — англійські — зразу впадали в око.

«Люба Джім!»

Рядки раптом розпливлися, оповилися туманом. І вона втратила його знов! Знов втратила! Побачивши це давнє дитяче ім'я, вона з новою силою відчула всю безнадійність своєї втрати і в сліпому відчаї простягла руки, немов уся вага землі, що лежала над ним, здавила їй серце.

Потім узяла лист і читала далі:

«Завтра вдосвіта мене розстріляють. Я обіцяв тобі все розповісти, і коли я хочу виконати свою обіцянку, то мушу зробити це зараз. Але, зрештою, багато розповідати й не треба. Ми завжди розуміли одне одного без зайвих слів, навіть як були ще малі.

*Отже, бачиш, моя люба, нічого було побиватися, що ти колись мене вдарила. Звичайно, тоді це було тяжко. Але пізніше я зазнав багато інших ударів, так само тяжких, і все ж пережив їх, а за деякі навіть іще й відплатив. І тепер я знов, як рибка в нашій дитячій книжці (забув її назву), — «живу і б'ю хвостом». Правда, це вже востаннє, бо присніє ранок і — *finita la comedia*¹.*

¹ Комедія скінчилась (франц.).

Ти і я перекладемо це так: мандрівний цирк закінчився, і ми складемо подяку богам за те, що вони такі милостиві до нас. Це не дуже багато, але хоч що-небудь. Ми повинні бути вдячними...

Щодо завтрашнього ранку, то я хотів би, щоб і ти і Мартіні як слід зрозуміли, що я цілком щасливий, всім задоволений і не міг би просити кращої долі. Перекажи це йому від мене. Мартіні славний хлопчина й гарний товариш, і він зрозуміє. Бачиш, люба, я знаю, що вся ця темнота, повертаючися знов до таємних судів та страг, робить нам тільки добро, а собі лихо, і знаю я також, що коли ви, тобто ті, що лишаються жити, держатиметесь один одного і як слід їх битимете, то побачите великі події. Я ж вийду завтра у двір з таким легким серцем, як у дитини, що їде додому на канікули. Свою пайку до нашої спільної справи я вже вніс, і смертний вирок доводить, що зробив це сумлінно. Вони убивають мене, бо бояться. А чого ще людина може бажати?

А втім, я бажаю ще одного. Людина, що йде на смерть, має право на деякі примхи, і моя примха сказати тобі, чому я був такий грубий з тобою і так довго не міг забути давніх образ.

Ти, звичайно, й сама розумієш чому, але мені просто приємно написати ці слова. Я кохав тебе, Джеммо, коли ти була ще маленькою незграбною дівчинкою в ситцевому платті і носила кіску з мишачий хвостик, і я кохаю тебе й досі. Пам'ятаєш той день, коли я поцілував тобі руку, а ти так жалісно попросила «ніколи цього не робити»? Це була негарна витівка, я знаю, але ти вже пробач. А тепер я цілую папір, де написано твоє ім'я. Отже, я поцілував тебе двічі і обидва рази без твоєї згоди.

От і все. Прощай, моя люба!»

Підпису не було, але в кінці стояв уривок з вірша, який вони учили разом ще дітьми.

*Чи живу я, чи помру,
Я щаслива мушка.*

Через півгодини в кімнату ввійшов Мартіні. Півжиття він провів коло Джемми в мовчанні, але тепер, упустивши оголошення, яке ніс показати їй, раптом обняв її.

— Джеммо! Що таке? Та не ридайте ж так, ви ж ніколи не плакали! Джеммо! Джеммо! Кохана!

— Нічого, Чезаре. Я вам потім скажу... Я... не можу зараз говорити про це.

Вона поспіхом поклала в кишеню залитий слізьми лист і висунулась у вікно, щоб сховати обличчя. Мартіні закусив губу. Після всіх цих років він зрадив себе, мов школяр, а вона навіть і не помітила.

— Дзвонять у соборі,— сказала вона трохи згодом і, опанувавши себе, обернулась до Мартіні.— Певно, хтось умер.

— Про це я й прийшов вам сказати,— відповів Мартіні звичайним своїм голосом. Він підняв з підлоги оголошення і дав його Джеммі.

Щойно надруковане великим шрифтом і облямоване чорною рамкою оголошення оповіщало:

«Наш улюблений єпископ, його преосвященство кардинал, монсеньйор Лоренцо Монтанеллі несподівано помер у Равенні від розриву серця».

Вона швидко глянула на Мартіні, і той, знизавши плечима, відповів на невисловлену думку в її очах:

— Що ж, Джеммо. Розрив серця — слова нічим не гірші від інших.

ДЕЩО ПРО АВТОРА РОМАНУ «ОВІД» І ПРО ЗУСТРІЧ З НЕЮ В НЬЮ-ЙОРКУ

Справжнє прізвище англійської письменниці Е. Л. Войнич, авторки одного з найпопулярніших у світовій літературі романів «Овід», — Етель Ліліан Буль. Вона народилася в ірландському місті Корку у 1864 році в сім'ї видатного англійського вченого, професора математики Джорджа Буля. На початку вісімдесятих років минулого століття, уже закінчивши Берлінську консерваторію, Ліліан подружилася в Лондоні з родиною політемігранта, нашого земляка С. М. Степняка-Кравчинського — видатного революціонера-народовольця і талановитого письменника, автора відомих книг «Підпільна Росія», «Андрій Кожухов» та інших. Знайомство з такою цікавою, всебічно обдарованою людиною, письменником і полум'яним революціонером, який однаково добре знав і любив російську та українську літератури, лишило незгладний слід у житті майбутньої письменниці. Е. Л. Буль назавжди зв'язала свою творчу долю з російським революційним рухом і російською та українською культурами. І саме тому й життя її стало особливим, сказати б навіть романтичним. Незвичайно склалося життя письменниці, незвичайною була навіть історія її другого прізвища — Е. Л. Войнич, яке потім стало її основним, справжнім літературним ім'ям, знаним у всьому світі. Сучасники письменниці лишили нам майже легендарне і все-таки правдиве свідчення цієї історії.

Навесні 1884 року царський уряд розгромив польську революційну партію «Пролетаріат». Згодом було арештовано і ув'язнено в сумнозвісній Варшавській цитаделі активного діяча цієї партії, молодого революціонера Михайла Войнича. Якось, стоячи біля заграбованого вікна своєї камери, Михайло Войнич угледів молоду, струнку дівчину з пишною, довгою косою. Прихилившись до дерева, дівчина стояла на тротуарі і замислено оглядала тюрму. Забачивши в одному з вікон в'язня, співчутливо кивнула йому головою. Та дівчина запам'яталася юнакові яскраво й надовго.

Уже в Сибіру, куди його було заслано, Войнич познайомився з родиною такого ж засланця — народника В. Караулова і ви-

клав свій план втечі за кордон. Караулови дали Войничу лондонську адресу Степняка-Кравчинського.

Войничу таки пощастило втекти. Він дістався до Лондона і розшукав Кравчинських. У домі Кравчинських він зустрівся з молодого вродливою дівчиною.

— Це — Лілі Буль, — відрекомендувала її господиня, — моя подруга.

Вітаючись, здивований і схвильований Войнич сказав:

— Здається, я вас десь бачив. Чи не були ви у Варшаві весною 1887 року?

Дівчина відповіла ствердно.

— Ви стояли біля дерева і дивилися на цитадель?

— Так, — здивувалася Лілі. І розповіла, як вона, розпалена розповіддю Кравчинських про російських революціонерів, закохана в поезію Пушкіна, Лермонтова, Шевченка і в українську пісню, вирішила поїхати до Росії, попрацювати там гувернанткою і глибше ознайомитися з життям цієї країни, її мовою, культурою, революційним рухом. У Варшаві сталася затримка. Оглядаючи чуже місто, вийшла до Вісли, випадково підійшла до цитаделі...

Так незвичайно вони познайомилися, подружились і потім покохали одне одного.

У 1892 році Лілі одружилася з Михайлом, прибрала собі його прізвище і стала Етель Ліліан Войнич.

Через п'ять років (1897) Войнич написала свій перший і найпопулярніший роман «Овід». Це твір про боротьбу італійських патріотів проти панування австрійців. Головний герой твору — Артур — італійський революціонер. Але написати цей роман Войнич надихнула російська революція, а в образі Артура втілено багато рис найближчого друга авторки — нашого земляка Степняка-Кравчинського і його соратників — героїчних народовольців.

За кілька років «Овід» було перекладено на багато мов світу. Артур швидко став улюбленим героєм революційної молоді, таким, як, скажімо, Тіль Уленшпігель, Вільгельм Тель, Робін Гуд, Кармалюк чи, вже у наш час, Павка Корчагін.

Особливої популярності набув «Овід» у дореволюційній Росії, а згодом і в Радянському Союзі. Вперше перекладений ще наприкінці минулого століття і надрукований в одному з російських журналів, роман зажив великої слави серед російської молоді. На його революційному пафосі виховувалися покоління революціонерів, з захватом і сердечною теплою згадує про першу зустріч з «Оводом» цілий ряд визначних революційних діячів нашої країни.

Однією з перших книг, які вийшли одразу після жовтневих днів 1917 року, був у нас «Овід». Відтоді роман без перерви видається мільйонними тиражами. Перекладений майже на всі мови

народів Радянського Союзу, він є по-справжньому настільною книгою нашого юнацтва. За книгою було створено кінофільм, драматичну виставу, оперу. Тепер, певне, не знайдеш у нашій країні жодної людини, яка б не прочитала «Овода» і не захоплювалася Артуром.

Але сталося так, що популярність «Овода» зростала, а про його творця — письменницю Е. Л. Войнич — читачі знали менше й менше, скупі відомості про її життя доходили все глухіше і глухіше. Зрештою, по війні і двох революціях (1905 і 1917 рр.) слід по письменниці загубився зовсім. Досить сказати, що в передмовках до перших пореволюційних видань про життя Войнич майже нічого не сказано. Не всі знали, хто він, таємничий автор «Овода» — чоловік чи жінка, поляк, італієць чи англієць? Ніхто ніде не зустрічав його портретів. А моє покоління, покоління, яке вперше прочитало роман в кінці 20-х років, взагалі гадало, що має справу з письменником далекого минулого, давно померлим. Так, у моїй уяві, романтично-таємничий Е. Л. Войнич асоціювався в часі, скажімо, з Шарлем де Костером, і взагалі я твердо вважав, що автор «Овода» помер за багато років до мого народження.

І тільки 1955 року в журналі «Огонек» дослідниця творчості Е. Л. Войнич (письменниця, відомо, видала ще кілька романів: «Джек Реймонд», «Перервана дружба», «Олівія Летам», «Скинь взуття своє», працю про українську пісню, зробила низку перекладів) Євгенія Таратута вперше за кілька десятиліть розповіла про автора, і про її рідних. Тут же було вперше в нашій країні надруковано фото Е. Л. Войнич, її батька та Михайла Войнича. До речі, саме в той час Є. Таратута з англійського довідника «Хто є хто?» дізналася про нью-йоркську адресу Войнич, зробивши припущення, що авторка знаменитого «Овода» могла б ще жити. Те припущення — перша стаття в «Огоньке», друга слідом за першою — в журналі «Україна», де Є. Таратута опублікувала зовсім невідомі документи про те, як Войнич привозила з Лондона нелегальну революційну літературу до Львова для подальшої пересилки її в Росію, про її близьке знайомство і дружбу з українськими письменниками-революціонерами М. Павликом та І. Франком, яким вона передавала ту літературу, стало, власне, сенсацією, літературною подією дня.

Того року, дякуючи статті в «Огоньке», першими познайомилися з Е. Л. Войнич, розшукавши її в Нью-Йорку, радянський співробітник ООН П. Борисов, редактор української прогресивної газети в Нью-Йорку М. Тарновський і група радянських журналістів, серед яких були Б. Полевой і А. Софронов. 1956 року автора «Овода» відвідав в Нью-Йорку білоруський письменник П. Глебка, а ще через рік (1957 р.) щастя бачити і чути живу

Етель Ліліан Войнич мали ми, українські письменники — Федір Маківчук і автор цих рядків.

Спогади про зустрічі з письменницею написали у свій час майже всі згадані тут товариші, і головне, що треба відмітити, у тих спогадах було те, що сама Е. Л. Войнич нічого не знала і навіть не підозрювала про величезну популярність, яку здобули її твори (і найперш «Овід») у Радянському Союзі.

Те, що Е. Л. Войнич жива і те, що нам, радянським людям середини двадцятого століття, пощастило зустрітися з нею, почути слова з її уст, сприймали і широкі читацькі кола, і ми самі, — ті, хто розмовляв з нею, — майже як чудо.

Коли я взяв у свої руки її сухеньку, всю в синіх прожилках руку, руку, яка написала одну з найулюблениших нами книжок, я не міг не подумати з хвилюванням, що цю руку стискали колись найвидатніші діячі тепер уже далекого минулого. І потім, коли глибше вдумався в усе тоді почуте і побачене, ще ясніше зрозумів і глибше відчув, що все, чим знаменна і славетна оця дев'яностотрохлітня англійська письменниця, увесь той вогонь, який палає в її книгах, і найперш у знаменитому «Овіді», спалахнув од полум'я нашої російської революції. Що її натхненниками, тими, хто збудив допитливу думку Е. Л. Войнич, розкрив очі на навколишній світ, були наші великі земляки-українці: спочатку Степняк-Кравчинський, а згодом Павлик і Франко. І десь аж біля самих джерел, десь на самому початку шляху її осяяли і освітили немеркнучими смолоскипами великий Шевченко і наша українська народна пісня.

Е. Л. Войнич зізналася в кінці свого довгого і многотрудного життєвого шляху, що Шевченко і українська пісня були й лишаться її найбільшим захопленням і найпалкішою любов'ю.

Для мене ж особисто зустріч з письменницею була водночас ще однією визначною, майже несподіваною і від того ще дорожчою зустріччю з Шевченком.

Вийжджаючи з Києва на XII сесію Генеральної Асамблеї ООН, я і Ф. Маківчук мріяли відвідати ніби заново воскреслу Етель Ліліан Войнич. Ми взяли з собою подарунки: роман «Овід» у перекладі на українську мову і книжечку Т. Г. Шевченка «Заповіт» в перекладах на 14 мов світу, видану в Києві 1956 року. Надрукований у книжці «Заповіт» англійською мовою ще в минулому столітті переклала Е. Л. Войнич.

Однак із зустріччю нам спочатку не пощастило. В Нью-Йорку лютувала епідемія інфлюенци. Не поминула вона й дев'яностотрохлітньої письменниці. Микола Миколайович Тарновський повідомив нас, що хвороба Войнич ускладнилася тяжким запаленням легенів. Надії на зустріч майже ніякої...

І все-таки через два місяці, коли сесія підходила до кінця, нам подзвонили, що Е. Л. Войнич перемогла тяжку хворобу і, довідавшись про наше бажання, запрошує нас до себе на завтра, на четверту годину дня.

Субота, 7 грудня 1957 року.

Тьмяний дощовий день. Низькі хмари. В глибоких ущелинах нью-йоркських вулиць похмуро, майже темно. Рівно о четвертій знаходимо потрібну нам 24-ту вулицю і втрюх (М. Тарновський, Ф. Маківчук і я) підіймаємося ліфтом на 17-й поверх величезного, що займає цілий квартал, будинку. Широчезний, з безлічно дверей, схожий на довгу вулицю коридор. Ось і двері з цифрою 17. М. Тарновський натискує на кнопку — і нам відчиняє секретарка Бойнич Енн М. Нілл. Роздягаємося в малесенькому передпокої і заходимо до просторої, дуже скромно умебльованої кімнати з великим венеціанським вікном.

Господиня, в теплому блідо-бузкового кольору халаті, сиділа на дивані. Ноги на низенькому стільчику, за спину підмоцнена подушка. Біле-біле волосся, розчесане на рівний проділ і заплетене у дві короткі коси. Вимучене хворобою, зморшкувате, зжовкле, майже презоре обличчя, жилаві, видно, звиклі до роботи руки, ясний погляд по-старечому блідо-блакитних очей. Вона ще зовсім квола після тяжкої хвороби, і нам робиться ніяково за те, що турбуємо її. Просимо Миколу Миколайовича перекласти господині наше вибачення, сказати, що ми щасливі бачити її, щасливі передати вітання від численних радянських і, зокрема, українських читачів і свої скромні подарунки.

Цілуємо сухеньку руку, даруємо книжки.

Е. Л. Войнич каже, що теж рада бачити нас. Як почула, що її хочуть відвідати українці, нетерпляче ждала, коли одужає, і як тільки трохи очуняла, одразу запросила нас до себе. З українцями зв'язаний найяскравіший період її життя, незабутнє знайомство та дружба з Степняком-Кравчинським, Павликом, Франком.

На книжках, подарованих письменниці, ми задалегідь написали кілька шанобливих слів присвяти. Е. Л. Войнич, тримаючи в одній руці наші подарунки, взяла зі стола велику, в круглій чорній оправі лулу і почала уважно вдивлятись у написи, ніби вивчаючи їх. Помітивши це, ми знову попросили Миколу Миколайовича, щоб він переклав господині написане.

Але письменниця стримано всміхнулась і звернулася до нас... російською мовою. Тепер важко поручитися, що я передаю сказане дослівно, але за точність змісту ручуся.

— Дуже прошу пробачити мене, — сказала вона, — що не можу зараз розмовляти з вами українською мовою: чула її дуже давно і відвикла. Але читати і розуміти написане можу й тепер...

Далі Е. Л. Войнич розмовляла з нами весь час по-російськи. Говорила, правда, небагато, дуже тихо, але виразно.

Подружившись у Лондоні з російськими емігрантами-народо-вольцями і особливо з родиною Степняка-Кравчинського, Етель вивчила російську мову (удосконаливши свої знання під час по-дорожі до Росії 1887 року). Тоді ж Войнич зацікавилася і українською мовою. Любов до української мови і української пісні збудив у неї Шевченко, а з віршами видатного поета-революціонера її ознайомив у Лондоні той же Степняк-Кравчинський. Він сам захоплювався поезією Шевченка, його революційною діяльністю і багато розповідав про великого сина українського народу, про його життя, багато читав їй Шевченкових творів з пам'яті. Життя і твори Шевченка так вразили і захопили Войнич, що вона вивчила українську мову, щоб читати поета в оригіналі.

— Вчив мене української мови Степняк-Кравчинський,— закінчила господиня і звернулася до міс Нілл по-англійськи.

Ще не встигли ми, схвильовані і вкрай розчулені почутим, прийти до тями, як нараз відбулася ще одна, уже зовсім несподівана для нас і глибоко зворушлива зустріч.

Міс Нілл підвелася з стільця і вийняла з шафи великого конверта. Обережно-обережно добула з нього в зеленаво-сіруватій обкладинці старого видання книжку. Як дорогу реліквію, передала її Е. Л. Войнич. Господиня взяла книжку з такою ж шанобливістю, потримала якийсь час у руках і поклала перед нами на стіл.

— Ось книжка, з якої я перекладала колись на англійську мову поезії Шевченка.

Схиляємось до книжки. Читаємо: «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії. Женева, 1891 рік». Глибоко розчулені цією зустріччю далеко за океаном, у кам'яних нетрях Мантхеттена, майже з побожністю торкаємось пальцями обкладинки. Книжка так любовно збережена, що, здається, вона зовсім нова. Тільки біля корінця, якраз на згині, від давності верхній аркуш обкладинки таки обламався. Розглядаємо дорогу реліквію.

Е. Л. Войнич тим часом розповідає. Вона купила цю книжку того ж року, коли її було видано. І от відтоді, понад шістьдесят років не розлучалася з нею, скрізь возила з собою, берегла як найдорожчий спогад своєї молодості, як найулюбленішу книжку. Хвора, квола жінка раптом випросталась, очі її тепло заблискотіли, і голос став дзвінкий, схвильований.

— Хочеться, щоб ви, українці, знали: на англійську мову першою переклала Шевченка я, з цієї ось книжки.

Войнич не приховувала свого задоволення. Видно було, що їй не тільки приємно,— радісно розповідати про це.

Перший вірш, якого переклала Войнич на англійську мову,

був «Заповіт». Пізніше письменниця переклала ще кілька поезій і видала в Лондоні 1911 року збірничок Т. Г. Шевченка з шести його поезій, написавши до них передмову. В тому збірнику вміщено також і переклад «Пісні про купця Калашникова» М. Лермонтова.

Тоді ж, уже через Шевченка, вона зацікавилася й українськими народними піснями, перекладаючи їх на англійську мову і приділяючи їм чимало уваги у своїх музикознавчих працях. (Е. Л. Войнич багато років викладала музику в середніх школах, багато писала і взагалі вважала себе більше музикознавцем, ніж письменницею). Розповіла вона і про свої подорожі до Петербурга, а пізніше — до Львова, про те, як возила і передавала Павликові та Франкові нелегальну революційну літературу, як приїхала з чоловіком до Нью-Йорка, які зустрічі з російськими письменниками були у неї по багатьох і багатьох роках невідомості.

Слухати її надзвичайно цікаво, хоч дещо ми вже знали з преси. Та час неблаганний. А наша господиня ще зовсім квола. Отже, як нам не прикро, мусимо дякувати й прощатися.

Фотографуємось на згадку, потискуємо руку, кидаємо останній погляд на Войнич, на дорогу нам зеленаво-сіру книжечку, і от уже швидкий ліфт мчить нас вниз. За хвилину стоїмо на гамірливій вулиці Нью-Йорка... Йдемо, глибоко вражені цією зустріччю, розмовою, просто-таки примушуємо себе вірити, що й справді вийшли не з кінотеатру, а побували у живій Е. Л. Войнич, тримали у своїх руках її руку, чули її голос, бачили книжку нашого Тараса, видану 1891 року, — книжку, з якої англійська письменниця давно, ще замолоду, перекладала поезії великого поета на англійську мову.

Через два дні, коли ми вже збиралися додому, нам передали листа від Е. Л. Войнич, написаного на друкарській машинці англійською мовою. Ось його переклад:

«Приємний візит, що його зробили мені сьогодні українські письменники Василь Козаченко і Федір Маківчук, дає мені нагоду переслати через них мої теплі вітання і найкращі побажання українському народові».

Під листом підписи, старанно виведені кволою рукою, по-англійськи і нижче, великими літерами, — по-російськи: «Лілія Войнич». І дата: «Нью-Йорк, грудень, 7, 1957 р.»

А через два з половиною роки газети принесли сумну звістку, що 28 червня 1960 р. після тяжкої хвороби дев'яностошестилітня письменниця Етель Ліліан Войнич померла.

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО.

СТЕПЬ ДІДІАН ВОЙНИЧ

